సిద్ధాన్త సిద్ధాంజనము.

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितम् ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ॥

१८९९.

मूल्यं रू. १—०—०

42
42
84

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्.

श्रीयादवाद्रिनिलयं श्रितकल्पवृक्षं
नारायणं निखिललोकनिदानभूतम् ।
निस्सीमनिर्मलगुणं निरवद्यरूपं
नित्यं नमामि शिरसा सकलार्थसिद्ध्यै ॥

जयन्तु श्रीमन्तः श्रुतिशिखरसारस्यमधुराः
सुधासध्रीचीनाः कुटिलमतकोलाहलमुषः ।
स्फुरद्युक्त्यासक्त्या द्रुहिणरमणश्लाघ्यविभवाः
यतिक्षोणीभर्तुर्निरुपमवचोगुम्भविसराः ॥

शेषार्यवंशाम्बुधिशीतरश्मिस्सुधीरनन्तार्य इति प्रतीतः ।
सिद्धान्तसिद्धाञ्जननामधेयं प्रबन्धमेनं प्रकटीकरोति ॥

येऽर्था दुर्बोधतां प्राप्ता गम्भीराचार्यसूक्तिषु ।
तादृशार्थप्रकटनात्सफलोऽयं श्रमो मम ॥

चिदचिदीश्वरतत्त्वज्ञानसहकृतभगवदुपासनस्य मोक्षहेतुतया तादृशतत्त्वज्ञानार्थं प्रमेयं निरूप्यते ॥

ज्ञेयत्वं प्रमेयसामान्यलक्षणम् । ज्ञेयत्वं च विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमेव ; तेन विषयत्वमात्रस्यैव लक्षणत्वसम्भवात्तत्र ज्ञाननिरूपितत्वं व्यर्थमिति शङ्काऽनवकाशः ॥ यद्यपि—सिद्धान्ते ज्ञानस्य द्रव्यतया विष-

यत्तयाश्च संयोगरूपतया संयोगेन ज्ञानवत्त्वं लक्षणं पर्यवसन्नमित्यद्रव्येऽव्याप्तिः । तथाऽपि–संयोगसंयुक्तापृथक्सिद्ध्योर्द्वयोरेव विषयतात्वस्य वक्ष्यमाणतया अद्रव्ये संयुक्तापृथक्सिद्धिरूपविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥

तच्च प्रमेयं द्विविधं–द्रव्याद्रव्यभेदात्। तत्रावस्थावत्त्वं द्रव्यलक्षणं, तदन्यत्वं चाद्रव्यलक्षणं बोध्यम्। ईश्वरादावपि 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्'–इत्यादिश्रुत्या सर्वसंयुक्तत्वरूपसर्वगतत्वप्रतिपादनेनानवरतपरिस्पन्दमानाणुसंयोगरूपावस्थावत्त्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः; आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मस्यैवावस्थाशब्दार्थत्वात्। न चैवं–निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः, स्वभिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाणरूपस्य सङ्कोचविकासादिरूपावस्थाद्वयवत्त्वस्यैव निर्विकारत्वश्रुतिघटकविकारशब्दार्थत्वेनाविरोधात् ॥ अत एव–**न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः**–इति सूत्रे सङ्कोचविकासवत्त्वरूपावस्थाद्वयाङ्गीकार एव विकारित्वमापादितं, न तु शरीरसंयोगादिरूपावस्थावत्त्व इति स्फुटीभविष्यतिचेदमुपरिष्टात् ॥

द्रव्यं द्विविधं–जडमजडं चेति। जडत्वं चास्वप्रकाशत्वं, स्वनिरूपितविषयतावत्त्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टान्यत्वम्। उक्तोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वरूपस्वप्रकाशत्वं चाजडत्वम्। तत्र जडं प्रकृतिकालभेदाद्द्विविधम्, अजडं तु जीवेश्वरनित्यविभूतिधर्मभूतज्ञानभेदाच्चतुर्विधमिति–द्रव्याणि षट् ॥

ननु–तत्तद्विषयकव्यवहारनिर्वाहार्थं तत्तद्विषयकज्ञानस्य स्वीकर्तव्यतया ज्ञानगोचरव्यवहारस्य ज्ञानान्तरेण निर्वाहे चानवस्थापत्त्या धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारस्य युक्तत्वेऽपि जीवादीनां स्वप्रकाशत्वमयुक्तम्। तथा हि–जीवानां स्वस्वगोचरव्यवहारस्य स्वविषयकस्वापृथक्सिद्धसाक्षात्काररूपधर्मभूतज्ञानेनैव निर्वाहात् जीवान्तर-

विषयकव्यवहारस्य च तद्विषयकप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिरूपज्ञाने-नैव निर्वाहात्स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारो व्यर्थः। तदङ्गीकारेऽपि जीवस्य स्व-गोचरधर्मभूतज्ञानेन विना स्वव्यवहारानिर्वाहाच्च। स्वानुकूलकृतिमत्त्व-सम्बन्धेन बुबोधयिषापूर्वकतत्तद्विषयकव्यवहारं प्रति तत्तद्विषयकज्ञानस्य अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन हेतुत्वेन स्वस्य स्वविषयकत्वेऽप्यात्मन्यपृथक्सि-द्धिसम्बन्धेन अभावेन तद्व्यवहारहेतुत्वासम्भवात्। शुकादिव्यवहारे व्यभिचारवारणाय बुबोधयिषापूर्वकेति। एवमीश्वरगोचरास्मदादिकर्तृ-कव्यवहारे शास्त्रादिजन्येश्वरज्ञानस्य हेतुतया ईश्वरकर्तृकस्वगोचर-व्यवहारे तद्गतधर्मभूतज्ञानस्यैव हेतुत्वात्स्वप्रकाशत्वकल्पनमफलम्; स्वस्य स्वस्मिन्नपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनाभावाच्च। एवं नित्यविभूतेरपि तत्कल्पनमफलं, नित्यमुक्तादिकर्तृकतद्गोचरव्यवहारस्य तदीयधर्मभूत-ज्ञानेनैव निर्वाहात्, बद्धकर्तृकव्यवहारस्य च शास्त्रजन्यज्ञानेन निर्वाहात्—इति चेन्न॥ घटचाक्षुषादौ रूपादिशून्यस्यात्मनो भाना-सम्भवेन तद्दशायामपि स्वगोचरव्यवहारस्य अनुभवसिद्धस्य निर्वाहा-यात्मनस्स्वविषयकत्वस्य स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन तद्विषयकव्यव-हारं प्रति तादात्म्यापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धेन कारणत्वस्य च कल्प-नात्। अनुमितौ परामर्शाविषयस्य शाब्दबोधे पदानुपस्थितस्य च भानासम्भवेन तद्दशायामपि तद्व्यवहारनिर्वाहार्थं स्वप्रकाशत्वावश्य-कत्वात्। एवं सुखमहमस्वाप्समिति सुषुप्त्युत्तरकालीनप्रत्यभिज्ञानिर्वा-हाय सुषुप्तिकाले आत्मानुभवस्य वक्तव्यतया तद्दशायां च धर्मभूत-ज्ञानस्य इतरविषयकत्वासम्भवेन स्वप्रकाशात्मकानुभवस्यैव तादृशप्रत्यभिज्ञाहेतुभूतसंस्कारजनकताया अङ्गीकार्यत्वात्, आत्मनः स्वप्रकाशत्वावश्यकत्वात्। समानविषयकसंस्कारं प्रति तादात्म्यापृथ-क्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धेन अनुभवस्य कारणत्वेन स्वरूपात्मकानुभव-स्यापि संस्कारजनकतासम्भवात्। व्यवस्थापयिष्यते चेदमग्रे॥

ईश्वरनित्यविभूत्योश्च प्रमाणबलात्स्वप्रकाशत्वमङ्गीक्रियते। ईश्वरस्वरूपात्मकानुभवस्येश्वरकर्तृकव्यवहारे तादात्म्येन हेतुत्वसम्भवात्, नित्यविभूतेरपि नित्यमुक्तादिकर्तृके स्वगोचरव्यवहारे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन हेतुतासम्भवात्, शरीरात्मना परिणतायास्तस्या नित्यमुक्तादिष्वपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन सत्त्वात्। प्रपञ्चयिष्यते चेदं यथावसरमिति दिक् ॥

एवं जीवेश्वरयोः प्रत्यक्त्वं नित्यविभूतिधर्मभूतज्ञानयोश्च पराक्त्वं साधारणधर्मः। तत्र प्रत्यक्त्वं स्वस्मै स्वेनावभासमानत्वम् ॥

ननु—अत्र स्वस्मा इति चतुर्थ्यन्तार्थः स्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदकत्वं यदि, तदा अहमेक इत्यादिस्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदिकाया एकत्वप्रकारतानिरूपिताहन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः स्वनिरूपितायाः मानुषादिशरीरावच्छिन्नात्मनि सत्त्वेऽपि पश्वादिशरीरावच्छिन्नात्मन्यव्याप्तिः। यदि स्वनिष्ठसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं, तदा असम्भवः; अहमेको न वेत्यादिसंशयं प्रत्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन तत्समानाधिकरणनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। अपृथक्सिद्धितादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन तत्समानाधिकरणनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेऽप्यसम्भवः; स्वनिष्ठस्य स्वविशेष्यकैकत्वादिसंशयस्याप्रसिद्धेः। स्वनिष्ठो यस्संशयानुत्पादः तत्प्रयोजकत्वं चतुर्थ्यन्तार्थ इत्यपि न युक्तम्, संशयानुत्पादस्य तादृशसंशयप्रागभावरूपस्य स्वनिष्ठत्वासम्भवात्, यत्र तादृशसंशयो जायते तत्रैव तत्प्रागभावाभ्युपगमात्—इति चेन्न॥ स्वकर्तृकव्यवहारजनकतावच्छेदकत्वस्य तदर्थत्वेऽपि पश्वाद्यवच्छिन्नात्मन्यव्याप्त्यसम्भवात्, तादृशात्मन एव मनुष्यादिशरीरावच्छिन्नत्वसम्भवेन स्वकर्तृकव्यवहारप्रसिद्धेः। स्वनिष्ठसंशयाभावप्रयोजकत्वस्य तदर्थत्वेऽप्यदोषात्, संशयप्रागभावस्य स्वनिष्ठत्वासम्भवेऽपि तदत्यन्ताभावस्य तन्निष्ठत्वसम्भवात्॥ न चैवं—धर्मभूतज्ञानस्य

प्रत्यक्त्वापत्तिः, अधिकरणभेदेनाभावभेदानुपगमे तादृशज्ञाननिष्ठत्व-निरूपितविषयत्वस्यात्मनिष्ठसंशयाभावप्रयोजकस्य स्वनिष्ठसंशयाभा-वप्रयोजकत्वानपायात्—इति वाच्यम् । स्वनिष्ठसंशयाभावाधिकरणता-प्रयोजकत्वस्य निवेशात्, आधेयाभेदेऽपि अधिकरणभेदेन अधिकरण-ताया भेदात्, सिद्धान्ते अभावस्याधिकरणवृत्तिधर्मरूपत्वेनाधिकरण-भेदेन भेदाच्च । स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन संशयाभावविशिष्टस्वनिरूपितविषयतावत्त्वं प्रत्यक्त्वमिति निष्कर्षः। प्रथमस्वपदद्वयं संशयाभावपरम् । चरमस्वपदं च यत्र प्रत्यक्त्वं स्थाप्यं तत्परम् ॥ एतदन्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वम् पराक्त्वमवसेयम् ॥

अद्रव्यं तु दशधा—सत्त्वरजस्तमोरूपरसगन्धस्पर्शशब्दसंयोगशक्ति-भेदात् ॥

द्रव्याद्रव्यभेदभिन्नं प्रमेयं स्थिरमेव, क्षणभङ्गे प्रमाणाभावात्। न च—जगत्क्षणिकं सत्त्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति—वाच्यम् ; क्षणिकत्वस्य स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्व-रूपत्वे सिद्धसाधनस्यार्थान्तरस्य वा प्रसङ्गात्। स्ववृत्तित्वस्वभिन्नक्षणा-वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वरूपत्वे च साध्याप्रसिद्धिः, एक-क्षणमात्रवृत्तिवस्तुनोऽस्माभिरनङ्गीकारात्, क्षणोपाधेः क्रियारूपत्वे कालद्रव्यपरिणामरूपत्वेऽपि वा क्षणमात्रवृत्तित्वानभ्युपगमात् ॥ न च—क्षेत्रस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिः कुसूलस्थबीजान्नेत्यङ्कुरजननसामर्थ्यासामर्थ्य-रूपविरुद्धधर्माध्यासेन तादृशबीजयोर्भेदसिद्धौ तत्रैव क्षणिकत्वरूप-साध्यप्रसिद्धिरिति--वाच्यम् । तावताप्यङ्कुरमकुर्वाणस्य कुसूलस्थबीजस्य क्षणिकत्वासिद्धेः, तादृशस्याङ्कुरजन्मपूर्वतृतीयक्षणपर्यन्तावस्थाने बाधकाभावात्॥ न च—अङ्कुरकारिबीजजननसमर्थात् तृतीयक्षणस्थबीजा त्तदसमर्थचतुर्थक्षणस्थबीजस्य भेदः, एवं तृतीयक्षणस्थबीजजननसमर्था-च्चतुर्थक्षणस्थबीजात्तदसमर्थपञ्चमक्षणस्थबीजस्य भेद इत्यादिरीत्या

कुसूलस्थबीजपर्यन्तं भेदसिद्ध्या क्षणिकत्वसिद्धिरिति–वाच्यम्। सामर्थ्यासामर्थ्यशब्देन स्वरूपयोग्यत्वतदभावयोर्विवक्षणे कुसूलस्थबीजे असामर्थ्यासिद्धिः, तस्यापि बीजत्वेनाङ्कुरोत्पत्तिस्वरूपयोग्यत्वात्, सहकारिसमवधानासमवधानयोर्विवक्षणे च तयोरेकास्मिन्नपि कालभेदेन समावेशसम्भवेन तयोर्विरोधासिद्ध्या स्वाश्रयभेदकत्वासम्भवात् ॥

न च–उक्तोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्य साध्यता न स्वीक्रियते येनोक्तदोषः स्यात्, किन्तु स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वमेव साध्यम्, तच्च प्रागभावे प्रसिद्धमिति न साध्याप्रसिद्धिः। अत्र कादाचित्कत्वानिवेशे उत्पत्तिरहितनित्यवस्तुन्यात्मादौ अंशतस्सिद्धसाधनं स्यात्। अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया तस्यादोषत्वेऽप्यर्थान्तरम्। आत्मादेर्नित्यत्वेऽप्युत्पत्तिविरहेणैवोक्तसाध्यनिर्वाहात्। अतः कादाचित्कत्वरूपविशेष्यदलम्–इति वाच्यम् ॥ तन्मते अभावमात्रस्य तुच्छत्वेन कालसम्बन्धित्वासम्भवेन स्वाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेरेवमपि दुर्वारत्वात् ॥ न च–सौगतमते अभावस्य तुच्छत्वेऽपि तस्य कालसम्बन्धोऽस्त्येव। किन्त्वर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वमेव नेति न साध्याप्रसिद्धिरिति–वाच्यम्। एवमप्यर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात्, आत्मादेर्महाप्रलयमात्रासत्त्वाङ्गीकारेणैव तस्य कादाचित्कत्वनिर्वाहात्॥ न च कादाचित्कत्वस्थाने उत्पत्तिमत्त्वनिवेशान्नोक्तार्थान्तरम्, साध्यप्रसिद्धिस्तु नैयायिकादिमते महाप्रलयात्मकचरमध्वंस एव, तत्र चरमध्वंसाधिकरणक्षणश्चरमध्वंसात्मक एवेति तत्प्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तादृशचरमध्वंसात्मकक्षणोत्पत्तिकत्वस्य च सत्त्वात्; चरमध्वंससाधारणं क्षणत्वं च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानधिकरणत्वमिति–वाच्यम्। तथापि साध्याप्रसिद्धेः, स्वाधिकरणसमय-

(टि.) स्ववृत्तित्वस्वभिन्नक्षणावृत्तित्वोभयेत्यर्थः ॥

ध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिमत्त्वस्य चरमध्वंसे अभावात्, स्वाधिकरणसमयस्य महाकालरूपस्य ध्वंसरूपस्य वा ध्वंसाप्रसिद्धेः॥ न च—स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति महाप्रलयेऽपि तादृशोत्पत्तिसत्त्वान्नाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम्। उक्तरीत्या नैयायिकमते कथञ्चित्साध्यप्रसिद्धावपि सत्त्वरूपसाधनवति दृष्टान्ते साध्यस्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिग्रहासम्भवात्, केवलव्यतिरेकिणश्चाग्रे निरसिष्यमाणत्वात्। सिद्धान्ते त्वनादेः प्रागभावस्य नैयायिकाद्यभिमतमहाप्रलयस्य चानङ्गीकारेण साध्याप्रसिद्धिर्दुष्परिहरैव। सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधितञ्चेदमनुमानमित्यन्यत्र विस्तरः॥

इदानीमुद्देशक्रमानुसारेण प्रकृतिर्निरूप्यते॥ कालभिन्नत्वे सति जडत्वं प्रकृतेर्लक्षणम्। कालेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्, जीवादिवारणाय विशेष्यम्॥ रजोगुणवत्त्वं तमोगुणवत्त्वं च तल्लक्षणम्; सत्त्ववत्त्वं तु न लक्षणम्, शुद्धसत्त्वाश्रयनित्यविभूतावतिव्याप्तेः॥ एवं नित्यविभूतित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयत्वे सति तद्भिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वमपि तल्लक्षणम्॥ तदनन्तमसङ्ख्यातमप्रमाणञ्च—इति वचनेन प्रकृतेरधःप्रदेशेषु अपरिच्छिन्नत्वस्य नित्यविभूतेः तमःपरत्वश्रुत्या तद्देशे परिच्छिन्नत्वस्य च प्रमितत्वाल्लक्षणसङ्गतिः॥ कालादिरूपविभुद्रव्यवारणाय सत्यन्तम्, जीवादिरूपाणुवारणाय विशेष्यम्॥ तद्भिन्नद्रव्ये तदनवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यम्, तेन नित्यविभूतिस्थजीवादिषु संयोगेन प्रकृतिमद्भेदसत्त्वेऽपि न क्षतिः॥ न च—प्रकृतेस्सर्वत्रावस्थाने गतिमतां गतिनिरोधापत्तिरिति गतियोग्यप्रदेशेष्वनवस्थानं स्वीकर्तव्यमित्युक्तलक्षणाव्याप्तिरिति—वाच्यम्। प्रकृतेः स्पर्शरहितत्वेन गतिनिरोधकताविरहेणाधोदेशे सर्वत्रावस्थाने बाधकाभावात्॥ सा च प्रकृतिस्सृष्टिकाले गुणवैषम्य-

युक्तप्रदेशविशेषे महदादीन्विषमविकारानारभते ; गुणसाम्ययुक्ते च समान्विकारानारभते ; प्रकृतिस्वरूपस्य सततविकारलक्षणत्वात् प्रलयकाले च सर्वत्र समा एव विकारा भवन्ति ॥ न च—प्रलयत्वव्याघातः, विषमविकाररराहित्यस्यैव प्रलयपदार्थत्वात् ॥

पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदात्सा चतुर्विंशतिधा—मूलप्रकृतिर्महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादश पञ्च तन्मात्राणि पञ्च भूतानि चेति ॥

ननु—एषा प्रकृतिर्निरंशा सांशा वा ?

आद्ये—अनेकतत्त्वात्मना परिणामानुपपत्तिः, निरंशस्यैकस्यानेकरूपेण परिणामासम्भवात्, मृत्पिण्डादेस्सावयवस्यैव घटशरावादिरूपेण बहुधा परिणामदर्शनात् ॥ न च—स्वभावतो निरंशस्यापि प्रधानस्यौपाधिकांशसम्भवाद्विविधकार्योत्पादकत्वसम्भवः ; नैयायिकनये स्वभावतो निरंशस्यापि गगनस्य भेर्यवच्छिन्नांशे तीव्रशब्दजनकत्वं, मृदङ्गाद्यवच्छिन्नांशे मृदुशब्दजनकत्वमित्यौपाधिकांशभेदस्यापि कार्यवैलक्षण्यनिर्वाहकत्वदर्शनादिति—वाच्यम् । तीव्रमन्दशब्दोत्पादकतावच्छेदकभेरीमृदङ्गादिवत् महदहङ्काराद्युत्पादकतावच्छेदकानांत्रयोविंशत्युपाधीनामदर्शनात् औपाधिकांशासम्भवात्, प्रधानस्य स्वभावतो निरंशत्वे पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्यापि तस्य छेदनाद्यनुपपत्तेः । औपाधिकभेदाभेदवादिनं प्रति भाष्ये उपाधिसंसर्गादपि निरंशस्य ब्रह्मणः छेदनाद्यनुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥

द्वितीये तु—महदादिकार्याणामेकोपादानवादभङ्गः ; तत्तदंशानामेव तत्तत्कार्योत्पादकत्वेन बहूनामेव बहुकार्योत्पादकत्वात् । तादृशांशेषु प्रधानत्वरूपैकधर्माङ्गीकारस्य विफलत्वात् । परमाणुकारणवादादविशेषप्रसङ्गश्च ॥ तथा च तादृशांशानां परस्परसंयुक्तानामेव महदाद्युत्पादकत्वस्य वाच्यतया तादृशांशानां कृत्स्नसंयोगे स्वाधिकपरिमाणद्रव्यारम्भकत्वासम्भवः, एकदेशसंयोगे चांशस्याप्येकदेशाङ्गीकारेणा-

नवस्थेत्यादिरूपस्य 'महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्' इति सूत्रोक्तस्य परमाणुकारणवाददूषणस्य स्वमतेऽपि दुर्वारता ॥

—इति चेन्न ॥

अत्र महानुत्पद्यतां, अत्राहङ्कार उत्पद्यतां—इत्यादिरूपाणां त्रयोविंशतिभगवत्सङ्कल्पानामेव त्रयोविंशतितत्त्वोत्पादकतावच्छेदकत्वसम्भवेनौपाधिकांशवादे दोषाभावात्; भेर्यादिवद्भगवत्सङ्कल्पस्यापि द्रव्यत्वेन प्रधानसंयुक्ततया प्रधानप्रदेशावच्छेदकत्वसम्भवात् ॥ न च—भगवत्सङ्कल्पसंयोगोऽपि प्रधाने किमेकदेशावच्छेदेन कृत्स्नावच्छेदेन वेति विकल्पो दुर्निवार इति—वाच्यम् । भेरीसंयोगेऽपि तादृशविकल्पसाम्यात् । न च—भेरीसंयोगः स्वावयवावच्छेदेन गगने सम्भवतीति—वाच्यम्; तथाऽपि परमाणुगगनसंयोगे उक्तविकल्पस्य दुर्वारत्वात् ॥ न च—अणुसंयोगावच्छिन्नगगन एवाणुसंयोगो जायते, आत्माश्रयस्त्वगत्या स्वीक्रियते; अत एव **बौद्धाधिकारे शिरोमणिना** घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्माश्रये इष्टापत्तिरभिहितेति—वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तत्तद्भगवत्सङ्कल्पसंयुक्तप्रधान एव तत्तद्भगवत्सङ्कल्पसंयोगोत्पत्तिस्वीकारसम्भवादगत्या आत्माश्रयस्यादोषत्वात् ॥

उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"प्रदेशवृत्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् ।
निरंशस्यापि घटते प्रादेशिकविकारिता ॥" —इति ॥

यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिर्गगनादौ निरंशेऽपि प्रदेशभेदेनोत्पद्यते, तथा महदादिकमपि निरंशे प्रधाने उत्पद्यत इत्यर्थः । न च छेदनाद्यनुपपत्तिः, पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्य तस्य छेदनाद्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । न च भाष्यविरोधः, ब्रह्मस्वरूपस्य निष्कलत्वाच्छेद्यत्वादिवचनविरोधेन छेदनाद्यसम्भवे तद्भाष्यतात्पर्यात्; अन्यथा ब्रह्मस्वरूप एव सविकारत्वापत्तौ निर्विकारत्वश्रुतेर्निरवकाशत्वप्रसङ्गात्;

ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वेन सर्वांशगतसुखदुःखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गस्यापि दुष्परिहरत्वात् । प्रधानस्य च पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्य छेदनाद्यङ्गीकारे प्रमाणविरोधस्य बाधकयुक्तेश्चाभावात् ॥

अत एव **तत्त्वमुक्ताकलापे** अव्यक्तप्रतिबन्दीं पुरस्कृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मपरिणामवादे ब्रह्मणस्स्वस्मिन् जीवभावेन दुर्विषहदुःखाद्युत्पादनानुपपत्तिरेव दोष उक्तः ॥

"अव्यक्तं त्वन्मतेऽपि ह्यनवयवमथाप्येतदंशा विकाराः
ते चान्योन्यं विचित्राः पुनरपि विलयं तत्र तत्त्वेन यान्ति ।
इत्थं ब्रह्मापि जीवः परिणमति विहृत्यर्थमित्यप्यसारं
स्वानर्थैकप्रवृत्तेः प्रसजति च तदा सर्वशास्त्रोपघातः ॥"—इति ॥

प्रधानस्य स्वाभाविकानन्तांशाङ्गीकारपक्षोऽपि निर्दुष्टः । न च—तत्कल्पे तदंशैरेव कार्यारम्भनिर्वाहात्तावदंशेषु प्रधानत्वरूपैकावस्थाङ्गीकारो विफल इति—वाच्यम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं', 'तदैक्षत बहु स्याम्'--इत्यादिकारणबोधकश्रुतावेकत्वावस्थायाः प्रतिपन्नत्वेन तन्निर्वाहाय प्रधानत्वरूपैकावस्थाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् । न चैवं—प्रधानस्य परमाणुपुञ्जमात्रत्वे पर्यवसानेन नैयायिकमतप्रवेश इति—वाच्यम् । गन्धरसरूपस्पर्शादिरहितपरस्पराप्रतिघातकसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयाश्रयपरस्परसंयुक्तपञ्चभूतसूक्ष्मतमद्रव्यरूपत्वेन "शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनिः"—इत्यादिप्रमाणसिद्धे प्रधाने परमाणुस्वभावगन्धाभावात्, जालकरन्ध्रनिर्गतसौरालोकदृश्यमानत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यातिरिक्तपरमाणुकल्पने प्रमाणाभावाच्च ॥ न चैतत्कल्पे **महद्दीर्घवद्वे**त्यादिसूत्रोक्तदोषप्रसङ्गः, अनुमानादिभिः कल्पितार्थ एव तादृशदोषस्योक्तत्वात् ; श्रुतिप्रतिपन्नार्थे तादृशदोषस्याप्रसरात्, अन्यथा माध्यमिकातिरिक्तमतसामान्ये तादृशदोषप्रसङ्गात्, अणुसंयोगे विभुसंयोगे ज्ञानज्ञेयसम्बन्धे जातिव्यक्तिसम्बन्धे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्य

दुर्वारत्वात् ॥ विभुरीश्वरो घटादिभिरेकदेशेन संयुज्यते, सर्वात्मना वा? एकदेशेन संयोगे तस्य सावयवत्वप्रसङ्गः। सर्वात्मना संयोगे च घटासंयुक्तप्रदेशस्यैवाभावेनेश्वरस्य पटादिसंयोगानुपपत्त्या विभुत्वानुपपत्तिरित्यादिदोषाणां तत्तत्पक्षेषु सम्भवात् । तस्मात् श्रुतिप्रतिपन्नार्थे नोक्तरीत्या दोषसम्भवः। अत एव—बहु स्यामिति सङ्कल्पानुरोधेनाकाशवाय्वादिरूपेण ब्रह्मणः कार्यत्वाभ्युपगमे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वापत्तिः, एकदेशतः कार्यत्वाभ्युपगमे च ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतिविरोधः-इत्याशङ्कां **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा** -इत्यनेनोपन्यस्य श्रुतिप्रतिपन्नार्थे ईदृशशङ्का न युक्तेत्यभिप्रायकं **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** इति परिहारसूत्रमारचितम् ॥ तथा च—प्रधानस्यौपाधिकांशवत्त्वे स्वाभाविकांशवत्त्वे वा बाधकाविरहान्महदादिविचित्रपरिणामहेतुत्वं तस्य सम्भवतीति दिक् ॥

तत्र गुणत्रयसाम्यावस्थापन्नत्वं मूलप्रकृतेर्लक्षणम्। तच्च तद्वैषम्यप्रयोज्यकार्याभाववत्त्वं, स्वजन्यत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्माभाववत्त्वपर्यवसितम् । अव्यक्तत्वाश्रयानन्तांशेषु सत्स्वेव कतिपयांशेष्वव्यक्तत्वनाशपूर्वकमहत्त्वावस्थायाः महत्त्वाद्याश्रयानन्तांशेषु सत्स्वेव तन्नाशपूर्वकं कतिपयांशेष्वहङ्कारत्वाद्यवस्थाया उत्पत्तिस्वीकारेण पूर्वावस्थाकालीनत्वतज्जन्यत्वयोरुत्तरावस्थासु सत्त्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्माः अव्यक्तत्वविशिष्टमहत्त्वतद्विशिष्टाहङ्कारत्वादय इति तच्छून्यत्वस्य मूलप्रकृतौ सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः॥

न च—

"वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः।
वृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ॥
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मन् तैस्सर्वैस्सहितो महान्।
एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥"

इत्यादिना जलतेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहन्मूलप्रकृतीनामण्डावरणतथाऽवस्थानस्य सिद्धतया तथाऽवस्थाननिर्वाहाय, 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इत्यनेन अष्टद्रव्याणां शरीरारम्भकतयाऽवस्थानस्य भगवद्गीतादिसिद्धत्वेन तन्निर्वाहाय च प्रकृत्यादीनामेकदेशपरिणामो युक्तः । अन्यथा पृथिव्येकशेषप्रसङ्गेन प्रत्यक्षादिबाधापत्तेः । तन्मात्राणां त्वावारकत्वशरीरारम्भकत्वयोरश्रवणेन निश्शेषपरिणामाङ्गीकारेऽपि बाधकाभाव इत्युक्तलक्षणस्याकाशादावतिव्याप्तिः, आकाशत्वस्य शब्दतन्मात्रत्वजन्यत्वेऽपि तत्समानकालीनत्वाभावादिति—वाच्यम् ॥ तन्मात्राणामावारकत्वाद्यश्रवणेऽपि 'अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकाराश्शरीरे तस्य देहिनः' इत्यादिना शरीरस्य चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वप्रतिपादनेन तेषां भूतैस्सहावस्थानसिद्ध्या तेषामप्येकदेशपरिणामस्यैव युक्तत्वात् ॥ न चैवं—**गीताभाष्ये** 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीत्युक्तत्वाच्छरीरस्याष्टद्रव्योपादानकत्वाभ्युपगमाद्भाष्यकृतां तन्मात्राणां निश्शेषपरिणामपक्ष एवेष्ट इति—वाच्यम्; गीतातद्भाष्ययोरुपलक्षणपरत्वात् । अन्यथा—शरीरे एकादशेन्द्रियाणामप्यवस्थानासिद्ध्यापत्तेः ॥

न च—उक्तोभयसम्बन्धेन प्रकृतित्वविशिष्टाक्षरत्वाद्यवस्थायाः प्रकृतौ सत्त्वात्तच्छून्यत्वलक्षणस्यासम्भवः—इति वाच्यम् । अक्षरत्वावस्थायास्तमस्त्वावस्थानाशरूपत्वेन तज्जन्यत्वेऽपि प्रकृतित्वावस्थानाशरूपत्वाभावेन तज्जन्यत्वासम्भवात्, तन्नाशरूपत्वावस्थाया एव तज्जन्यत्वात्, प्रकृतित्वातिरिक्तत्वेन प्राथमिकधर्मविशेषणेनाक्षरत्वादीनां प्रकृतित्वजन्यत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च । अविभक्ततमसः कृत्स्नत एव विभक्ततमोरूपेण विभक्ततमसः कृत्स्नत एवाक्षररूपेणाक्षरस्य च कृत्स्नत एवाव्यक्तरूपेण परिणामादुक्तधर्मचतुष्टये एकैकस्य जन्यतासम्बन्धेन अपरधर्मविशिष्टत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वा-

भावादसम्भवविरहात् ; अव्यक्तत्वप्रागभावासमानकालीनत्वेन प्राथमिकधर्मविशेषणेन अक्षरादीनां सुबालश्रुतावण्डावरणतयाऽवस्थानस्योक्त्या तमःप्रभृतीनां निश्शेषपरिणामासम्भवेऽपि न क्षतिः ॥ अव्यक्तत्वनाशप्रागभाववत्त्वं तस्या लघु लक्षणं बोध्यम् ॥

सा च मूलप्रकृतिश्चतुर्धा—अव्यक्तमक्षरं विभक्ततमोऽविभक्ततमश्चेति । तत्र महत्तत्त्वादिरूपफलोन्मुखावस्था अव्यक्तावस्था, तत्पूर्वावस्था चाक्षरत्वम्—इति रीत्या बोध्यम् ॥

"भूतलनिहितबीजस्थानीयमविभक्तं तमः, मृन्निस्सृतबीजवद्विभक्तं तमः, सलिलसंसृष्टार्द्रपृथ्ववयवबीजतुल्यमक्षरं, उच्छूनबीजसमानमव्यक्तं, अङ्कुरस्थानीयो महान्—इति विवेकः ॥"

इति **व्यासार्यैः सुबालोपनिषद्व्याख्याने** प्रपञ्चितम् । मूलप्रकृतावुक्तावस्थाचतुष्टयं च—

"महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देव एकीभवति ॥"

इति सुबालश्रुतिसिद्धम् । तमः परे देव एकीभवतीत्यनेन अविभक्ततमोऽवस्थाभिधानात् ॥

ननु—उक्तसुबालश्रुतेर्मूलप्रकृतिगतावस्थाचतुष्टयपरत्वं न सम्भवति; **सा च प्रशासनादिति** सूत्रावतरणभाष्यादिषु—'अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते', 'यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरम्' इत्यादिश्रुतिगताव्यक्तसहचरिताक्षरशब्दस्य जीवपरतया व्याख्यानात्—इति चेत् ॥

---

१. (पा.) तन्मात्राणां निश्शेषपरिणामाभ्युपगमे तु स्वजन्यत्वस्थाने स्वप्रयोज्यत्वं निवेश्यम् । तन्मात्रत्वस्य नाशेऽपि तज्जनकीभूताहंकरत्वादेरनाशेन तद्विशिष्टाकाशत्वादेः आकाशादौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । महत्त्वावस्थाप्रागभाववत्त्वं वा तल्लक्षणमवसेयम् ॥

अत्राहुः—

उक्ताक्षरशब्दव्याख्यानस्य परव्याख्यानानुरोधेन प्रवृत्तत्वान्न तत्र तात्पर्यम्। यद्वा–जीवे धर्मभूतज्ञानगतसङ्कोचविकासादिरूपविकारस्य परम्परया सत्त्वेऽपि साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नविकाराभाववाचकाक्षरशब्दस्य प्रवृत्तिर्यथा न विरुध्यते, तथा महत्त्वाहङ्कारत्वादिरूपविकारविशेषाभावपरत्वे मूलप्रकृतावपि तच्छब्दप्रवृत्तिरुपपद्यत इति दृष्टान्तविधया जीवपरताप्रतिपादनपरत्वान्न विरोधः॥ अथवा–मूलप्रकृतौ विकारसामान्याभावस्य बाधेन तद्वाचकाक्षरशब्दस्य मुख्यत्वासम्भवात् अक्षरब्रह्मसम्बन्धित्वेन वा तादृशजीवसम्बन्धित्वेन वा लक्षणा वाच्या, तत्र ब्रह्मसम्बन्धित्वेन लक्षणोक्तौ विशेषणे लयान्वयासम्भवात् विशेष्यमात्रे लयान्वयस्य विशिष्टे लयान्वयप्रकरणविरोधेनासम्भवात्, जीवसम्बन्धित्वावच्छिन्न एवाजहल्लक्षणेत्यभिप्रायेण तद्भाष्यस्य प्रवृत्तत्वान्न विरोधः॥ —इति॥

तत्र अव्यक्तत्वावस्थानाशरूपत्वे सत्यहङ्कारत्वावस्थाप्रागभावरूपत्वं–**महत्त्वावस्थाया लक्षणम्**; अव्यक्तत्वावस्थानाशत्वस्याहङ्कारत्वतन्मात्रत्वादिसाधारणत्वात्तद्वारणाय विशेष्यम्; तावन्मात्रस्याव्यक्तत्वाक्षरत्वादिसाधारण्यात्तद्वारणाय सत्यन्तम्॥ यद्वा–अव्यक्तत्वावस्थाध्वंसत्वावच्छिन्नविषयताकसङ्कल्पजन्यावस्थात्वं–तल्लक्षणम्; अव्यक्तत्वावस्थाश्रयेष्वनन्तांशेषु मध्ये केषु चिदंशेषु अव्यक्तत्वावस्थाध्वंसरूपमहत्त्वावस्थोत्पद्यतामिति–सङ्कल्पेन तादृशावस्थोत्पत्तेर्लक्षणसङ्गतिः। अत्र सङ्कल्पनिष्ठजनकता विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, तेन तादृशसङ्कल्पगतोत्तरावस्थायां नातिव्याप्तिः। अव्यक्तत्वावस्थान्यूनवृत्तित्वे सत्यहङ्कारत्वावस्थाव्यापकप्रकृतिविभाजकोपाधिमत्त्वं वा तल्लक्षणम्; अव्यक्तत्वाक्षरत्वादिवारणाय सत्यन्तम्, अहङ्कारत्वादिवारणाय विशेष्यम्। व्यापकत्वं च तत्समानाधि-

करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति तदभाववद्वृत्तित्वम्; तेनाहङ्कारत्वादेस्तद्व्यापकत्वेऽपि न तद्दोषतादवस्थ्यम्। प्रकृतिविभाजकोपाधित्वनिवेशादव्यक्तत्वन्यूनवृत्त्यहङ्कारत्वव्यापकान्यतमत्वादौ नातिव्याप्तिः ॥

सोऽयं महांस्त्रिविधः—सात्त्विकराजसतामसभेदात्। सत्त्वगुणोन्मेषवान् सात्त्विक इत्यादिबोध्यम् ॥

महत्त्वावस्थानाशरूपत्वे सति तन्मात्रत्वावस्थाप्राक्कालीनत्वं—**अहङ्कारत्वस्य लक्षणम्**। अत्र तन्मात्रत्वावस्थाप्रागभावत्वस्य तामसाहङ्कारत्व एव सत्त्वात्सात्त्विकराजससाधारणाहङ्कारत्वे तदभावादसम्भवः प्राप्नोतीति न तथा निवेशः। तन्मात्रत्वपूर्वकालीनत्वं चाहङ्कारत्वे अक्षतमेव। व्यावृत्तिः पूर्ववत्। महत्त्वावस्थानाशत्वावच्छिन्नविषयताकसङ्कल्पप्रयोज्यावस्थात्वं वा तल्लक्षणं; महत्त्वावस्थान्यूनवृत्तित्वे सति तन्मात्रत्वावस्थाव्यापकप्रकृतिविभाजकोपाधित्वमपि तल्लक्षणमवसेयम् ॥

सोऽयमहङ्कारास्त्रिविधः—सात्त्विकराजसतामसभेदात्। तत्र सात्त्विकादिन्द्रियाणि जायन्ते, तामसाच्च शब्दतन्मात्रं, राजस उभयानुग्राहकः ॥

तत्र शब्दाश्रयान्यत्वे सति आत्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वरूपजीवात्मोपकरणत्वं—**इन्द्रियसामान्यलक्षणम्**। शरीरप्राणयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। महदहङ्कारवारणाय विशेष्यम् ॥

न च—अप्राकृतद्रव्ये अव्यक्तमहदहङ्कारविभागाभावेन अप्राकृतेन्द्रियाणामप्राकृतभूतपरिणामत्वस्यैव वाच्यतया तेषु शब्दाश्रयान्यत्वघटितोक्तलक्षणाव्याप्तिरिति—वाच्यम्। अप्राकृतद्रव्येऽप्यव्यक्तमहदहङ्कारविभागस्य कैश्चिदाचार्यैरङ्गीकारादप्राकृतेन्द्रियाणां तत्परिणामत्वसम्भवात्, प्राकृतशब्दाश्रयान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे तद्दोषा-

प्रसक्तेश्च । प्राकृतत्वं च—रजस्समानाधिकरणत्वं तमस्समानाधिकरणत्वं वा ॥

न च—श्रीमद्गीताभाष्ये "महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च" इति श्लोकव्याख्याने 'अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चमहाभूतारब्धं शरीरम्' इत्युक्तत्वेन अतिरिक्तावयविनमनङ्गीकुर्वाणानां वेदान्तिनां मते शरीरस्योक्ताष्टद्रव्यसमुदायरूपत्वे पर्यवसानात्तादृशशरीरघटकाव्यक्तमहदहङ्कारेष्वतिव्याप्तिः ; तेषां शब्दाश्रयान्यत्वे सत्यात्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वादिति—वाच्यम् । तेषां शरीरघटकत्वेऽप्यात्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वानभ्युपगमात्, पञ्चमहाभूतात्मकभागेष्वेव तत्स्वीकारात्; शब्दाश्रयान्यत्वं परित्यज्य प्राणशरीरान्यत्वनिवेशे तादृशभागेष्वतिव्याप्त्यप्रसक्तेश्च, तेषां शरीरान्यत्वाभावात् ॥ एतेन मुक्तादिशरीरे उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति निरस्तम् ॥

इन्द्रियं द्विविधं—प्राकृतमप्राकृतं चेति । रजोरहितत्वे सति तमोरहितत्वे सति वा इन्द्रियत्वमप्राकृतेन्द्रियलक्षणम् । सात्त्विकाहङ्कारोपादानकत्वं प्राकृतेन्द्रियस्य लक्षणं ; जीवगमनव्यापकगमनवदिन्द्रियत्वं वा प्राकृतेन्द्रियलक्षणम्, यदा जीवगमनं तदेन्द्रियगमनमिति व्याप्तेः ॥

यद्यपि—मुक्तिकाले जीवगमनेऽपि नेन्द्रियगमनमिति न व्यापकत्वसम्भवः । तथाऽपि बद्धजीवगमनव्यापकगमनवत्त्वस्य लक्षणत्वान्न दोषः ॥ न च—कर्मेन्द्रियाणां हस्तपादादीनां शरीरेण सह विनाशदर्शनाज्जीवेन सह गमनासम्भवादुक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति—वाच्यम् । इन्द्रियाधिष्ठानभूतस्य भौतिकहस्तपादादेर्नाशेऽपि तदधिष्ठानकस्याहङ्कारिकस्येन्द्रियस्य शरीरनाशकाले नाशानुपलम्भेन जीवेन सह गमनोपपत्तेः ; तेषां शरीरेण सह नाश इति यादवप्रकाशपक्षस्यायुक्तत्वात् । हस्तादीनां प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशाभ्युपगमे 'अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकाराः', 'चतुर्विंशतिसङ्ख्यातमव्यक्तं व्यक्तमुच्यते'—इत्यादिश्रुत्यभि-

हिततत्त्वसङ्ख्याया विकारसङ्ख्यायाश्च विरोधप्रसङ्गात्, पृथिव्युत्पत्तिप्रतियोगिकध्वंसपूर्वकालीनोत्पत्तिकानामेव तत्त्वरूपत्वात् । अन्यथा घटपटादीनामपि तत्त्वरूपतापत्त्या तत्त्वसङ्ख्याधिक्यप्रसङ्गात् । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति श्रुतौ सर्वपदेनेन्द्रियत्वव्यापकोत्क्रमणप्रतीतेश्च ॥

यद्यपि—'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ सर्वपदस्य प्रक्रान्तकतिपयवस्तुपरत्वं दृश्यते । **तथाऽपि**—अभेदसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नसर्वशब्दस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यसर्वत्वावच्छिन्नबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वान्न प्रकृते सर्वशब्दस्य सङ्कुचितवृत्तिकत्वं युक्तम् ॥ स्पष्टं चेदं **प्रतिज्ञालक्षणगादाधर्याम्** ॥ किञ्च **अग्न्यादिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वादिति** सूत्रे 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वायुं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणान्न तेषां जीवेन सह गमनमित्याशङ्क्याप्ययश्रवणस्य देवतापक्रमणपरत्वान्न दोष इति समाधानेन कर्मेन्द्रियस्य वाचो जीवेन सह गमनस्य स्थापितत्वात् तन्न्यायेन सर्वेषामपि गमनाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् ॥

न च—वेदान्तदीपे **हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवमिति सूत्रे**—

"तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरान्तरगमनेऽपि गच्छन्ति । वाग्घस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविनाशयोगीन्युपकारकाणि ॥"

इत्युक्तं विरुध्येतेति—वाच्यम् । उदाहृतवेदान्तदीपवाक्यस्य परमतवद्धस्तादीनां प्रतिशरीरमुत्पादविनाशाभ्युपगमेऽपि तेषामिन्द्रियत्वं सिध्यतीत्यत्र तात्पर्यात्तेषां शरीरेण सहोत्पादविनाशवत्त्वे तात्पर्यविरहात् । अत एव **सारे** तत्सूत्रमन्यथा व्याख्यातं—"हस्तादयोऽपीन्द्रियाणि, जीवे देहान्तरवस्थिते उपकारकत्वाविशेषात्"—इति ॥

एवमेव भाष्येऽपि व्याख्यातं "न सप्तैवेन्द्रियाणि अपित्वेकादश–हस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य भोगोपकरणत्वात्॥"–इति॥

न च–सूत्रघटकस्थित इत्यस्य दीपोक्तरीत्या शरीरे स्थित इत्यर्थकत्वे शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशवत्त्वं हस्तादीनां प्रतीयते, सारभाष्योभयरीत्या शरीरान्तरवस्थिते जीवे हस्तादीन्युपकारकाणीत्यर्थकत्वे च स्थित इत्यस्य वैयर्थ्यं; चक्षुरादीनामपि शरीरे जीवावस्थानदशायामेवोपकरणत्वेन तद्व्यावर्तकत्वासम्भवात्; तथा च दीपोक्तयोजनाया एव युक्तत्वाद्धस्तादीनां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशवत्त्वेऽपि सूत्रादितात्पर्यमस्तीति–वाच्यम्। सारभाष्योक्तयोजनायामपि दोषाभावात्। शरीरान्तरवस्थिते जीवे हस्तादीन्युपकारकाणीत्यत्र जीव इत्यस्य कर्तरीत्यर्थकत्वेनेच्छाविषयकार्यजनकत्वरूपोपकारकत्वघटककार्ये जीवकृतिजन्यत्वलाभाद्धस्तादिजन्यादानादिरूपकार्ये जीवकृतिजन्यत्वं चक्षुरादिजन्यसाक्षात्कारे च तदजन्यत्वमिति वैलक्षण्यसूचकतया स्थित-इत्यस्य सार्थकत्वात्। पाथसि पीते तृष्णा शाम्यतीत्यादाविव सति सप्तम्या जन्यजनकभावलाभात्। यद्वा–शरीरान्तरवस्थिते जीवे उपकारकाणीत्यस्य जीवाधिकरणीभूतशरीरावच्छेदेनादानादिकार्यजनकानीत्यर्थः; चक्षुरादीनि तु वृत्त्या शरीरानवच्छिन्ने घटादिदेशेऽपि चाक्षुषादिरूपकार्यजनकानीति चक्षुरादीनां वृत्त्या कार्यजनकत्वं, हस्तादीनां तन्निरपेक्षकार्यजनकत्वमिति वैलक्षण्यसूचकतया स्थित इत्यस्य सार्थकत्वात्॥

यद्यपि–'सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च' इति पूर्वपक्षसूत्रे सप्तानां गतिश्रवणात्सप्तैवेन्द्रियाणीत्यर्थके गतेरित्यस्य प्रतिकोटितया **हस्तादय** इति सिद्धान्तसूत्रे स्थित इत्यस्योपादानात्; हस्तादीनां गतिर्नास्तीति स्वरसतः प्रतीयते। **तथाऽपि**–भौतिकेन्द्रियवादे दोषस्योक्त्वा-

दाहङ्कारिकेन्द्रियपक्षे च तादृशार्थासम्भवादुक्तार्थ एव युक्त इति बोध्यम् ॥

न चैवमपि—जीवस्य परकायप्रवेशदशायामिन्द्रियादीनामगमनाद-व्याप्तिरिति—वाच्यम् । जीवस्य स्वेन्द्रियैस्सहैव परकाये प्रवेशात् ; अन्यथा तच्छरीरावच्छेदेनेन्द्रियकार्याणामनुत्पत्तेः । मृतशरीरे प्रवेशस्थले तदीयेन्द्रियाणामभावात्तन्न्यायेन जीवविशिष्टशरीरप्रवेशस्थले ऽपीन्द्रियैस्सह प्रवेशाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् अन्यदीयेन्द्रियाणामन्यादृष्टोपार्जितानामेतदुपकारकत्वासम्भवात् ;

"शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥"

इति स्मृतेश्च ॥ तथा च—पूर्वपरित्यक्ते स्वशरीरे मृतकायप्रवेशवत् पुनरिन्द्रियैस्सह प्रवेशः ॥

न च—**प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति सूत्रे** योगिनां एकदा अनेकशरीरेषु प्रवेशो ज्ञानव्याप्त्येत्युक्तम् , तत्रेन्द्रियाणामभावात् कथं तत्कार्यनिर्वाहः—इति वाच्यम् । तत्रानेकशरीरेष्विन्द्रियाणामपि प्रतिशरीरं विविक्ताभिर्वृत्तिभिरीश्वरसङ्कल्पेन प्रसृताभिः कार्यनिर्वाहाङ्गीकारात् ॥ उक्तञ्च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"प्रतिदेहं विविक्तानि मनःप्रभृतिकान्यपि ।
इन्द्रियाणीश्वरेच्छाद्यैः प्रवर्तन्ते तु योगिनः ॥" —इति ॥

एवमेव स्वप्ने भगवता सृष्टेष्वपि देहेष्विन्द्रियकार्यनिर्वाहो वृत्तिभिरेव बोध्यः ॥

पुनरिन्द्रियं द्विविधं—ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियभेदात् ॥

ज्ञानप्रसरणहेतुत्वे सतीन्द्रियत्वं—**ज्ञानेन्द्रियत्वम्** । इन्द्रियसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियत्वनिवेशः । न च—अप्राकृतज्ञानेन्द्रियेष्वव्याप्तिः, नित्यमुक्तेश्वराणां ज्ञानस्येन्द्रियाधीनप्रसरणवत्त्वाभावादिति—वाच्यम् ;

ज्ञानप्रसरणहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, अप्राकृतेन्द्रियेष्वपि तादृशहेतुतावच्छेदकचक्षुष्ट्वादिमत्त्वस्याक्षतत्वात्॥ तच्च षड्विधम्--मनश्श्रोत्रस्पर्शननयनरसनघ्राणभेदात्। तत्र मनस्स्पर्शननयनानां द्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वम्, अन्येषां तदग्राहकेन्द्रियत्वं लक्षणम्। यद्यपि—सर्वेषामेवेन्द्रियाणां तत्तत्कालविशिष्टवस्तुग्राहकत्वाद्द्रव्यग्राहकत्वमविशिष्टं; तथाऽपि—द्रव्यपदेन कालातिरिक्तद्रव्यमेव विवक्षितमिति न दोषः। कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वं च वक्ष्यते ॥

तत्र श्रावणस्पार्शनोभयजनकेन्द्रियत्वं—**मनसो लक्षणम्**। श्रावणजनकत्वमात्रोक्तौ श्रोत्रे, स्पार्शनजनकत्वमात्रोक्तौ त्वगिन्द्रियेऽतिव्याप्तिः; अत उभयनिवेशः। तावन्मात्रोक्तौ चात्मादावतिव्याप्तिः; अत इन्द्रियत्वनिवेशः। एवं स्पार्शनचाक्षुषोभयादिघटितमपि लक्षणान्तरमूह्यम् ॥ न चोक्तलक्षणस्याप्राकृतमनस्यव्याप्तिः; नित्यमुक्तादिज्ञानस्येन्द्रियान्तराधीनप्रसरणवत्त्वाभावेऽपि मनोऽधीनप्रसरणस्याङ्गीकारात्; 'मनसैतान्कामान् पश्यन् रमते' इति श्रुत्या मुक्तादिज्ञानेऽपि मनोधीनप्रसरणबोधनात्, श्रावणस्पार्शनोभयजनकतावच्छेदकधर्मघटितलक्षणसम्भवाच्च ॥ स्मृतिजनकतावच्छेदकधर्मवदिन्द्रियत्वं वा **मनोलक्षणम्**, हृत्प्रदेशमात्रवृत्तित्वं वा **तल्लक्षणम्**। न च—'अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः' इति सूत्रभाष्ये जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाय सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानमित्युक्तत्वाज्जीवेऽतिव्याप्तिरिति—वाच्यम्। इन्द्रियत्वस्यापि निवेशात्, चक्षुरादीनां च स्वस्वाधिष्ठाने हृत्प्रदेशे च वर्तमानत्वेऽपि न तन्मात्रवृत्तित्वमिति नातिव्याप्तिः ॥

तदेकमेव मनः वृत्तिभेदात् बुद्ध्यहङ्कारचित्तसंज्ञां लभते, न तु बुद्ध्यादिकमिन्द्रियान्तरम्। न च—सुबालोपनिषदि 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः' इत्यादिना पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा—

"मनश्च मन्तव्यं च नारायणः, बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणः,
अहङ्कारोऽहङ्कर्तव्यं च नारायणः ॥"

इत्याम्नानात्, अनन्तरं च कर्मेन्द्रियाणां गणनात्, बुद्ध्यादीनामपीन्द्रियान्तरत्वं प्रतीयत इति—वाच्यम् । वृत्तिभेदादेव पृथग्गणनोपपत्तेः ; प्राणस्य वृत्तिभेदात्प्राणापानादिरूपेण पृथक्परिगणनवन्मनसोऽपि वृत्तिभेदात् पृथगभिधानोपपत्तेः । कामसङ्कल्पविचिकित्सादयोऽपि मनोवृत्तिविशेषाः—'कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः, **पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते** इति सूत्रभाष्ये कामादीनां मनोवृत्तित्वाभिधानाच्च । "कामादयोऽध्यवसायादयश्च पुरुषधर्मा एव । उक्तश्रुतौ कामादिपदस्य आयुर्घृतमित्या दाविव तज्जनके लाक्षणिकत्वात्" इत्युक्तं **सर्वार्थसिद्धौ** ॥

नचैवं—पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते इति सूत्रभाष्यविरोधः, तत्र कामादीनां मनोवृत्तिविशेषत्वाभिधानात् ; एवं सप्तगतेरित्यधिकरण—भाष्यविरोधश्च, तत्राध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इत्युक्तत्वादिति—वाच्यम् । कामत्वाध्यवसायत्वाद्यवस्थाश्रयज्ञानजनकत्वादिरूपतत्तदवस्थाविशिष्टस्य मनस एव कामसङ्कल्पादिशब्दैर्बुद्ध्यहङ्कारादिशब्दैश्च व्यपदेशस्योदाहृतभाष्याभिप्रेततया **श्रुतप्रकाशिकान्यायसिद्धाञ्जनयोः** प्रतिपादितत्वात् ॥

अन्ये तु—'पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' इति सूत्रे श्रुतौ च मनःपदं धर्मभूतज्ञानपरम् । नचैवं लक्षणाप्रसङ्गः, "मनश्चेतस्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा ज्योतिस्स्मृतिस्सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति" इति **ऐतरेयश्रुत्या** मनःपदस्य ज्ञाने शक्त्यभिधानात् । तथा च—धर्मभूतज्ञानस्य यथा कामादिवृत्तिमत्त्वं, तथा प्राणस्य प्राणापानादिवृत्तिमत्त्वमिति दृष्टान्तसामञ्जस्यम्—**इत्याहुः** ॥

स्पर्शविषयकसाक्षात्काराजनकत्वे सति शब्दविषयकसाक्षात्कारजनकेन्द्रियत्वं—**श्रोत्रस्य लक्षणम्**। मनस्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, चक्षुष्यतिव्याप्तिवारणाय शब्दविषयकसाक्षात्कारजनकेति, श्रोत्रसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियत्वमिति। तच्च मनुष्यादीनां कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नप्रदेशवृत्तिः द्विजिह्वादीनां नयनवृत्तीति ज्ञेयम् ॥

ननु—एकादशेन्द्रियाणामपि अणवश्चेति सूत्रेणाणुत्वाभिधानात् श्रोत्रस्याणुरूपस्य कथं दूरस्थशब्दग्राहकत्वम्। न च—गगने वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दधाराया उत्पत्त्यङ्गीकारात् श्रोत्रसम्बद्धस्य शब्दस्य तेन ग्रहणं युज्यत इति—वाच्यम्। तथा सत्यनन्तशब्दकल्पनाप्रसङ्गेन गौरवात्; श्रोत्रदेशोत्पन्नस्यैव ग्रहणे प्राच्यां शब्दः, प्रतीच्यां शब्दः, दूरे शब्दः, समीपे शब्द इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिश्च—इति **चेत्** ॥

अत्र केचित्—श्रोत्रस्याणुत्वेऽपि शब्दोत्पत्तिदेशपर्यन्तं प्रसृतया तद्वृत्त्या शब्दस्य सम्बन्धात् दूरस्थशब्दग्रहोपपत्तिः, प्राच्यां शब्दो दूरे शब्द इत्यादिप्रतीत्युपपत्तिश्च। वीणायाः शब्दं शृणोमीत्यादिव्यवहारस्याप्युपपत्तिः; वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दोत्पत्तिपक्षे वीणाजन्यशब्दस्याश्रवणात्तदनुपपत्तिः—इत्याहुः ॥

वस्तुतस्तु—'शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो धर्म्यतिवर्तिनो गतिमन्तश्च' इति **आत्मसिद्धिवाक्यानुरोधात्**, शब्दाश्रयस्य वाय्वादिभूतस्य श्रोत्रदेशागमनात् शब्दस्य सन्निकृष्टत्वात् शब्दप्रत्यक्षोपपत्तिः। उक्तात्मसिद्धिवाक्ये गन्धपदं शब्दपदं च तत्तदाश्रयद्रव्यपरं; यथा गन्धाश्रयपार्थिवभागानां वायुना समानीतत्वाद्दूरस्थचम्पकादेर्गन्धो घ्राणेन गृह्यते, तद्वत् शब्दोपीति भावः। अत एवानुकूलवातदशायां दूरस्थस्यापि शब्दस्य गहणं, प्रतिकूलवाते च समीपस्थस्याप्यग्रहणमित्युपपद्यते। एवं भेर्यां ताड्यमानायां प्रथमं समीपस्थानां पुरुषाणां शब्दप्रत्यक्षं, अनन्तरं च विप्रकृष्टानां प्रत्यक्षं, गृहान्तर्गतानामस्फुटं

दूरस्थशब्दग्रहणं, बहिर्निर्गतानां च स्फुटं तद्ग्रहणमित्यादिकं चोपपद्यते। न च–प्रतिकूलवातेन श्रोत्रवृत्तेर्निरोधान्न तदा शब्दग्रहणं, समीपस्थानां च झडिति वृत्तिप्रसरणादविलम्बेन शब्दग्रहणं, ग्रहान्तर्गतानां तु श्रोत्रवृत्तौ कतिपयांशस्य कुड्यादिना निरोधादल्पांशानां प्रसरणादस्फुटग्रहणमिति रीत्या वृत्तिगमनपक्षेऽप्युपपत्तिरिति--वाच्यम्। भेर्यादिशब्देन गुहासौधादौ प्रतिशब्दोत्पादस्य चलनस्य च तादृशशब्दाश्रयद्रव्याभिघातमन्तरेणानुपपत्तेश्शब्दाश्रयद्रव्यागमनपक्षस्यैव युक्तत्वात् ॥

उक्तं च **सर्वार्थसिद्धौ**—

"गुहासौधादिसङ्क्षोभः प्रतिशब्दश्च जृम्भते ।
निस्साणादिप्रणादेन तदेतत्पक्षसङ्गतम् ॥" —इति ॥

न चैतत्पक्षे प्राच्यां शब्द इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः। प्राच्यास्समागतवायुना शब्दोपलम्भेन शब्दे प्राच्यादित्वप्रतीतेरानुमानिकत्वात्। एतदप्युक्तं तत्रैव—

"यथा मयूरवीणादेश्शब्दोऽयमिति गृह्यते ।
तथा प्राच्यादिशब्दोयमिति लिङ्गात्तथा विधात् ॥"—इति ॥

तस्मात् शब्दाश्रयद्रव्यागमनपक्षे न कोऽपि दोष इति दिक् ॥

रूपाग्राहकत्वे सति स्पर्शग्राहकेन्द्रियत्वं–**त्वगिन्द्रियलक्षणम्**। मनस्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, श्रोत्रेऽतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकेति, त्वगिन्द्रियसंयोगवारणायेन्द्रियत्वमिति। त्वगिन्द्रियं च सर्वशरीरवृत्ति, अणुत्वेऽपि तस्य विकासशक्त्या वृत्तिद्वारेण वा तस्य शरीरव्यापकत्वसम्भवात्। अत एव पिपीलिकादिशरीरस्थस्य स्पर्शनस्य विकासावस्थयैव गजादिशरीरप्रवेशे तादृशशरीरव्यापकत्वं, गजादिशरीरस्थस्य च तस्य सङ्कोचावस्थया पिपीलिकादिशरीरव्यापकत्वमुपपद्यते। नखदन्तकेशादिषु प्राणमान्द्यतारतम्यात् स्पर्शानुपलम्भः ॥

स्पर्शाग्राहकत्वे सति रूपग्राहकेन्द्रियत्वं—**चक्षुषो लक्षणम्**। तच्च नयनवृत्ति, एतस्य च वृत्तिप्रसरणेन विषयदेशप्राप्त्या दूरस्थपदार्थग्राहकत्वं 'दिवीव चक्षुराततम्' इति श्रुतिव्यवहारस्वारस्याच्चक्षुषो वृत्त्यङ्गीकारस्य युक्तत्वात्। कुड्यादिव्यवधानस्थले कुड्यादिना अञ्जनाद्यसंस्कृतनेत्रवृत्तेः प्रतिरोधान्न व्यवहितार्थग्राहकत्वम्। अञ्जनादिसंस्कृतनेत्रवृत्तेः कुड्यादावपि प्रवेशादञ्जनसंस्कृतचक्षुषां व्यवहितार्थग्रहोपपत्तिः। काचजलाद्यच्छद्रव्याणां च वृत्तिनिरोधकत्वाभावात्तद्व्यवहितानामपि चक्षुषा ग्रहणमुपपन्नम्। ज्ञानेन्द्रियेषु चक्षुष एकस्यैव विषयदेशं गत्वा तद्ग्राहकत्वं, अन्येषां तु स्वदेशप्राप्तविषयग्राहकत्वमिति—विवेकः। पिपीलिकादीनां रसनं पश्वादीनां घ्राणमपि वृत्त्या विषयदेशं गत्वा तद्ग्राहकमित्यनुभवानुसारात् कल्पयन्ति ॥

रूपाग्राहकत्वे सति रसग्राहकेन्द्रियत्वं—**रसनेन्द्रियलक्षणम्**। तच्च जिह्वाग्रवर्ति ॥

रसाग्राहकत्वे सति गन्धग्राहकेन्द्रियं—**घ्राणं**, तच्च नासाग्रवर्ति ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः। द्रव्याश्रितानां रूपादीनां प्रत्यक्षे संयुक्तापृथक्सिद्धत्वं सन्निकर्ष इति बोध्यम् ॥

उच्चारणाद्यन्यतमजनकेन्द्रियत्वं—**कर्मेन्द्रियसामान्यलक्षणम्**। तच्च वाक्पाणिपादपायूपस्थभेदात् **पञ्चधा**। तत्र वर्णोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं **वाक्**। अत्र जिह्वादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियत्वनिवेशः। सा च हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठनासामूर्धरूपस्थानाष्टकवृत्तिः। शुकादिव्यतिरिक्तविहङ्गादीनामुक्तेन्द्रियसत्त्वेऽप्यदृष्टसंस्थानादिसहकारिविरहाद्वर्णाद्यनुत्पत्तिः। शुकादीनामपि किञ्चित्तादृशसंस्थानवैषम्यादुच्चारणवैषम्यम् ॥

आस्यकरतलसंयोगोद्देश्यककृतिप्रयोज्यव्यापारवदिन्द्रियं—**पाणिः**। भौतिकहस्तादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति। विलेखनसाधनेन्द्रियं वा सः; विलेखनं च पत्रादिगतावयवविभागमप्यादिसंयोगान्यतरानुकूलव्यापारः। तथा चावयवविभागमप्यादिसंयोगान्यतरोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं पाणिरिति फलितम्। स च मनुष्यादीनां अङ्गुल्यग्रवृत्तिः, गजादीनां नासाग्रवृत्तिः। न च—अभ्यासपाटवात्पादादिभिरपि केषां चिद्विलेखनस्य जायमानत्वात्पादादावतिव्याप्तिरिति—वाच्यम्। तत्राप्यल्पीयस्याः हस्तादिवृत्तेः प्रसरणाङ्गीकारेण तादृशवृत्त्यैव लेखनाद्युत्पत्तेः॥

उत्तरदेशसंयोगोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—**पादः**। भौतिकपादवारणायेन्द्रियमिति। स च मनुष्यादीनां चरणवृत्तिः भुजगपतगादीनां उरःपक्षादिवृत्तिः॥

मलादिपतनोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—**पायुः**। स च तत्तदवयवविशेषवृत्तिः॥

आनन्दविशेषोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—**उपस्थः**। स च मेहनादिवृत्तिः॥

उक्तानामिन्द्रियाणां मुक्तिदशायामप्राकृतदेशगमनासम्भवादिहैव यावत्प्रलयं स्थितिः करणविधुरैरन्यैः परिग्रहो वा बोध्यः॥

अत्र नैयायिकाः—

कर्मेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमेवासिद्धं, प्रमाणाभावात्। ज्ञानेन्द्रियेषु च श्रोत्रस्याकाशत्वं, स्पर्शनस्य वायुत्वं, नयनस्य तेजस्त्वं, रसनस्य जलत्वं, घ्राणस्य च पृथिवीत्वं युक्तम्। तथा हि—श्रोत्रं स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणवत्, बाह्येन्द्रियत्वात्, चक्षुरादिवत्; स्पर्शनं वायवीयं, रूपाग्राहकत्वे सति स्पर्शग्राहकत्वात्, अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्; चक्षुस्तैजसं, स्पर्शाग्राहकत्वे सति रूपग्राहकत्वात्,

प्रदीपप्रभावत्; रसनं जलीयं, रूपाग्राहकत्वे सति रसग्राहकत्वात्, सक्तुरसाभिव्यञ्जकनवशरावोदकवत्; घ्राणं पार्थिवं, रसाग्राहकत्वे सति गन्धग्राहकत्वात्, कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत्—इत्याद्यनुमानैश्श्रोत्रादीनामाकाशत्वादिकं सिध्यति—इत्याहुः ॥

तन्न। 'एका कन्या दशेन्द्रियाणि दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' इति श्रुत्या, 'इन्द्रियाणि दशैकं च देवा वैकारिका दश। एकादशं मनश्च' इत्यादिस्मृत्या च हस्तादीनामपीन्द्रियत्वावगमात्। श्रुतौ कन्यापदमात्मपदं च मनःपरं, श्रुतौ प्राणपदं स्मृतौ देवपदं चेन्द्रियपरं बोध्यम्। श्रोत्रादीनामनुमानैराकाशत्वादिसाधनमप्ययुक्तम्। तत्र श्रोत्रादिशब्दैः प्रत्यक्षग्राह्यकर्णशष्कुल्यादिरूपाधिष्ठानानां ग्रहणे बाधः। स्वमते तेषामाकाशत्ववायुत्वादेरनङ्गीकारात् तत्तदधिष्ठानकेन्द्रियाणां चाकाशादिरूपाणामनुमानात्पूर्वमसिद्ध्या उक्तानुमानेषु पक्षत्वासम्भवात्। न च—शब्दग्राहकेन्द्रियत्वस्पर्शग्राहकेन्द्रियत्वादिना पक्षीकरणात् न दोष इति—वाच्यम्। प्रथमानुमाने स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणाभाववति हस्तादौ बाह्येन्द्रियत्वस्य हेतोर्व्यभिचारात्, मनोभिन्नज्ञानेन्द्रियत्वस्य हेतुत्वेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, चक्षुरादौ स्वग्राह्यरूपादिमत्त्वस्यास्माभिरनङ्गीकारात्। द्वितीयतृतीयानुमानयोरपि दृष्टान्तस्साधनविकलः, व्यजनपवनस्य वेगेन शरीरोपरि निपततस्तत्संयुक्तसूक्ष्मसलिलकणानां शरीरान्तःप्रवेशहेतुत्वेऽपि स्पर्शग्राहकत्वाभावात्, प्रविष्टानां च सलिलानां शैत्यस्यान्तर्गतत्वगिन्द्रियप्रदेशेन स्फुटमवगमात्; विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति संयोगादिसम्बन्धेन तमसःप्रतिबन्धकतया दीपप्रभायास्तादृशतमोनिवर्तकत्वेन चाक्षुषप्रयोजकत्वेऽप्यालोकसंयोगत्वादिना चाक्षुषहेतुत्वे मानाभावात्, प्रभायाः रूपग्राहकत्वाभावात्। किञ्च द्रव्यचाक्षुषे आलोकप्रतियोगिकसंयोगो न हेतुः; मणि-

प्रभादौ तदभावेऽपि चाक्षुषोत्पत्तेः ; नाप्यालोकानुयोगिकः, घटादौ तदभावात् ; नाप्यालोकप्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वान्यतरविशिष्टस्संयोगः, आलोकप्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वादीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदवच्छिन्नस्य कारणताबाहुल्यापत्तेः ॥ न च—अन्यदेशावच्छिन्नादप्यालोकसंयोगाच्चाक्षुषोत्पत्त्यभावाज्जातिविशेषस्यैव द्रव्यादिचाक्षुषजनकतायामालोकसंयोगनिष्ठायामवच्छेदकत्वं स्वीकार्यम् ; सा च—जातिरालोकनिष्ठे वाय्वादिसंयोगेऽपि सम्भवति । अत एव प्रभादि चाक्षुषमिति—वाच्यम्। तादृशजातिरालोकसंयोगे तत्समानाधिकरणतत्समानकालीनवायुसंयोगादौ वेत्यत्र विनिगमकाभावात्। किन्तु तमस्त्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव द्रव्यचाक्षुषे कल्प्यते, तदभावादेवोक्तप्रभादौ चाक्षुषोपपत्तिः ॥ न च—तमोऽभावत्वेन हेतुत्वेऽपि तमःप्रतियोगिकत्वाभावत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापत्तिरिति—वाच्यम् । स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तमस्त्वविशिष्टत्वेनैव कारणतास्वीकारेण कारणतावच्छेदके अभावत्वानिवेशात् ॥ न च—अत्रापि प्रतियोगितासम्बन्धेनालोकविशिष्टत्वेनहेतुतास्वीकारान्न विनिगमनाविरह इति—वाच्यम् ; मणिप्रभादौ व्यभिचारावारणात्॥ **एतेन**—संयोगेनालोकस्य हेतुत्वमित्यपि—निरस्तम् ॥

उक्तं च प्रथमसूत्रभाष्ये—

"प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतो विरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव ॥" —इति ॥

न च—यथाकथञ्चिच्चाक्षुषप्रयोजकत्वस्य हेतुत्वात्तस्य प्रभायां सत्त्वान्न साधनवैकल्यमिति—वाच्यम्; तादृशप्रयोजकत्वस्योन्मीलनादिहेतुभूतपक्ष्मादिसाधारण्येन व्यभिचारात् । एवमुक्तानुमानानां—इन्द्रियाण्यभौतिकानि, इन्द्रियत्वात्, मनोवत् —इत्यादिभिस्सत्प्रतिपक्षितत्वा-

दाहङ्कारिकत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिबाधितत्वाच्च न भौतिकत्वमिन्द्रियाणामिति। न च—'अकाशमिन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते' इतिश्रुत्या इन्द्रियाणां तन्मात्रेषु लयप्रतिपादनात्तन्निष्ठलयप्रतियोगित्वस्य तदुपादानकत्वव्याप्यत्वात्तन्मात्रोपादानकत्वसिद्ध्या भौतिकत्वं सिध्यतीति—वाच्यम् ; इन्द्रियपर्याये आकाशपर्याये च लीयन्त इति पदाश्रवणेन तत्पर्यायद्वयस्याकाशेन्द्रिययोः इन्द्रियतन्मात्रयोश्च परस्परसंयोगप्रतिपादनपरत्वात् ॥ न चेन्द्रियपर्याये लीयन्त इति पदानुषङ्गः, सति गत्यन्तरे अध्याहारवत्तस्याप्ययोगात्; अन्यथा आकाशपर्यायेऽप्यवैरूप्यायानुषङ्गापत्त्या सर्वोपबृंहणविरोधापत्तेः। इन्द्रियाणामाकाशोपादानत्वस्य कुत्राप्यकथनात्। अस्याश्चोपनिषदि भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुरिति सृष्टिक्रमेण भूतादेरेवाकाशोपादानत्वाभिधानात्॥ न च—उक्तपर्यायद्वयस्याकाशेन्द्रिययोस्संसर्गप्रतिपादनपरत्वमपि न सम्भवति, तादृशसंसर्गस्येदानीमपि सत्त्वेन तत्प्रतिपादने प्रयोजनाभावादिति—वाच्यम् ; स्पर्शनचक्षुरादिष्विन्द्रियेष्वाप्यायकानां वायुतेजःप्रभृतिभागानां सत्त्वात् तत्तदिन्द्रियाप्यायकत्वस्य तत्तदिन्द्रियेणैकसङ्घाततापत्तिरूपत्वात्तादृशभूतांशानां सर्वेषामपि तद्दशायामाकाशतापत्त्या इन्द्रियत्वावच्छेदेनाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगस्य प्रलयदशायामेव सम्भवात् । ततस्तादृशाकाशस्य शब्दतन्मात्ररूपताप्राप्तौ तन्मात्रत्वावच्छिन्ने इन्द्रियसंयोगस्योपपत्तेः । शब्दतन्मात्रस्यैकत्वेऽप्यंशभेदविवक्षया बहुवचनोपपत्तेः । तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इत्यनेन शब्दतन्मात्रस्य तामसाहङ्कारे भूतादिपदवाच्ये लयप्रतिपादनेन विरोधाभावादिति ॥

अथ तन्मात्रादिकं निरूप्यते। तन्मात्रभूतोभयसाधारणं लक्षणं तु शब्दवत्त्वम्, शब्दतन्मात्रादिपञ्चतन्मात्रेषु पञ्चमहाभूतेषु च तत्सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः । स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयगुणध्वंसासमानकालीन-

गुणवत्त्वं पञ्चतन्मात्राणां लक्षणम्। साजात्यं चाद्रव्यविभाजकशब्दत्व-स्पर्शत्वादिना। शब्दतन्मात्रे पूर्वं शब्दविरहेऽपि भगवत्सङ्कल्पेन शब्दोत्पत्त्या तादृशशब्दस्य स्वसमानाधिकरणशब्दध्वंसासमानकालीनत्वाल्लक्षणसमन्वयः॥ एवं स्पर्शतन्मात्रे स्पर्शं रूपतन्मात्रादौ रूपादिकं चादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः। अत्र शब्दादिमत्त्वस्याकाशादिभूते सत्त्वादातिव्याप्तिवारणायासमानकालीनान्तगुणविशेषणं, आकाशादौ तन्मात्रादिनिष्ठसूक्ष्मशब्दादिनाशपूर्वकं स्थूलशब्दाद्युत्पत्तेः तादृशस्थूलशब्दस्य च स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयसूक्ष्मशब्दध्वंससमानकालीनत्वान्नातिव्याप्तिः। स्थूलसूक्ष्मगुणभेदादेव भूततन्मात्रयोर्भेदात्॥

उक्तं च **तत्त्वमुक्ताकलापे**—

"सूक्ष्मस्थूलस्वभावस्वगुणसमुदयप्रक्रियातारतम्यात्
तन्मात्राभूतभेदः कलिलदधिनयात्कल्पितस्तत्त्वविद्भिः।"
—इति॥

स्वगुणाः—शब्दादयः, तेषां, समुदयः—उत्पत्तिः। अत्र शब्दादौ स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे उद्भूतत्वानुद्भूतत्वरूपे॥

उक्तं च **सर्वार्थसिद्धौ**—

"आगमेन विना सिद्धिस्तन्मात्राणां च दुर्वचा।
उद्भवानुद्भवाद्यैस्तु लोके सूक्ष्मादिकल्पना॥" —इति॥

स्पर्शतन्मात्रादिषु स्पर्शादेरपि घटादिनिष्ठस्पर्शध्वंससमानकालीनत्वादसम्भव इति तद्वारणाय स्वसमानाधिकरणत्वं गुणविशेषणम्। तादृशस्पर्शादेः स्वसमानाधिकरणसंयोगादिध्वंससमानकालीनत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय स्वसजातीयेति॥ न च—शब्दतन्मात्रेऽव्याप्तिः, तत्र शब्दस्य यावद्द्रव्यभाविन एकस्यासम्भवात् द्वितीयादिशब्दानां प्रथमशब्दध्वंससमानकालीनत्वेन तदसमानकालीनशब्दवत्त्वाभावादिति—

वाच्यम् । सोऽयं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेन सिद्धान्तिभिरपि शब्दस्य यावद्द्रव्यभावित्वाभ्युपगमात् । उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"आकाशनिष्ठस्य शब्दस्याकाशेन सहोत्पत्तिविनाशौ, वाय्वादिनिष्ठस्यापि तत्तद्भूतैस्सह ॥" —इति ॥

स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयगुणे स्वपूर्वप्रलयपूर्वत्वाभाववत्त्वं विशेषणं देयम् । तेन पूर्वसृष्टौ तादृशतन्मात्रत्वाद्याश्रयप्रकृत्यंशेषु स्पर्शादेस्सत्त्वेन तद्ध्वंसमानकालीनत्वस्यैतत्सृष्टिघटकतन्मात्रनिष्ठस्पर्शादिषु सत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥

स्वपूर्वावस्थापूर्वत्वाभाववत्त्वस्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन भूतत्वावस्थाविशिष्टावस्थावत्त्वं वा तल्लक्षणं, भूतत्वविशिष्टघटत्वावस्थामादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय स्वपूर्वत्वनिवेशः। भूतत्वविशिष्टाहङ्कारत्वादिकमादाय तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वपूर्वावस्थापूर्वत्वाभावनिवेशः । तत्र प्राकृताप्राकृतविभागः पूर्ववत् ॥

तानि च तन्मात्राणि पञ्च—शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्रभेदात् ॥

तत्र स्पर्शशून्यत्वे सति तन्मात्रत्वं—**शब्दतन्मात्रलक्षणं**। स्पर्शतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, अव्यक्तादिवारणाय विशेष्यम् ॥ रूपशून्यत्वे सति स्पर्शवत्तन्मात्रत्वं—**स्पर्शतन्मात्रलक्षणम्**। रूपतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, शब्दतन्मात्रवारणाय स्पर्शवदिति, वायुवारणाय तन्मात्रत्वमिति॥ रसशून्यत्वे सति रूपवत्तन्मात्रत्वं—**रूपतन्मात्रलक्षणं** । रसतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, शब्दतन्मात्रादिवारणाय रूपवदिति, तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय तन्मात्रत्वनिवेशः ॥ एवं गन्धशून्यत्वे सति रसवत्तन्मात्रत्वं—**रसतन्मात्रस्य लक्षणं**, व्यावृत्तिः पूर्ववत् । गन्धवत्तन्मात्रत्वं च **गन्धतन्मात्रलक्षणमिति** बोध्यम् ॥

यद्वा–तामसाहङ्कारत्वावस्थाध्वंसरूपाकाशत्वावस्थाप्रागभावरूपावस्थावत्त्वं–शब्दतन्मात्रलक्षणं, आकाशत्वावस्थाध्वंसरूपवायुत्वावस्थाप्रागभावरूपावस्थावत्त्वं स्पर्शतन्मात्रलक्षणं, वायुत्वध्वंसरूपतेजस्त्वप्रागभावरूपावस्थावत्त्वं रूपतन्मात्रलक्षणं–इत्यादिरीत्या ज्ञेयम् । तामासाहङ्कारात् शब्दतन्मात्रस्य तस्मादाकाशस्य, आकाशात् स्पर्शतन्मत्रस्य तस्माद्वायोः, वायोश्च रूपतन्मात्रस्य तस्मात्तेजसः, तेजसो रसतन्मात्रस्य तस्माज्जलस्य, जलाद्गन्धतन्मात्रस्य तस्मात्पृथिव्याश्चोत्पत्तेरुक्तलक्षणानां सङ्गतिः ॥

यत्तु–तामसाहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणामुत्पत्तिः, तेभ्यश्चाकाशादिपञ्चभूतोत्पत्तिः । अत एव तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इति बहुवचनं स्वरसतस्सङ्गच्छते–इति । **तन्न** । तथा सति 'आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुति विरोधापत्तेः । तन्मात्राणि भूतादाविति श्रुतेः शब्दतन्मात्रमात्रलयप्रतिपादकत्वेन सकलतन्मात्राणां भूतादौ लयप्रतिपादकत्वविरहात् ; अदितिः पाशानितिवद्बहुवचनोपपत्तेः । अन्यथा–'पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि लीयन्ते', इत्यादिपूर्ववाक्यविरोधापत्तेः ॥ **न च**–आकाशसहकृतस्पर्शतन्मात्रस्य वायुजनकत्वमितिरीत्या पूर्वपूर्वभूतसहकृतस्य तन्मात्रस्योत्तरोत्तरभूतजनकत्वस्वीकारादाकाशस्य वायुं प्रति निमित्तत्वात्तत्परा आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतिः । अन्यथा 'अष्टौ प्रकृतयष्षोडश विकाराः' इति आथर्वणश्रुतिविरोधापत्तेः । तच्छ्रुतौ प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मात्राणां प्रकृतित्वस्यैकादशेन्द्रियपञ्चभूतानां च विकृतित्वस्याभिधानात् ; आकाशादीनां चतुर्णां तन्मात्रद्वारेण तत्त्वान्तरोत्पादकत्वे तेषामपि प्रकृतित्वापत्त्या द्वादशप्रकृतीनां द्वादशविकृतीनां चापत्तेः–इति वाच्यम् । तथा सति पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः ।

आकाद्वायुरित्यादेरुपादानपरत्वस्य 'पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम्' इत्याद्युत्तरवाक्यानुरोधेनाङ्गीकार्यत्वात् ॥

"भूतादिस्तु विकुर्वाणश्शब्दमात्रं ससर्ज ह ।
ततस्ससर्ज तन्मात्रमाकाशं शब्दलक्षणम् ॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥
ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ॥"

इत्यादि विष्णुपुराणवचनेष्वप्युपादानताया उक्तत्वाच्च । अष्टौ प्रकृतयष्षोडशविकाराश्शरीर इत्यादिश्रुतिर्न हि चतुर्विंशतितत्त्वानां प्रकृतिभावेन भेदप्रतिपादनपरा ; किन्तु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चमहाभूतरूपाष्टद्रव्याणां शरीरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वं, शब्दादिपञ्चविषयैकादशेन्द्रियाणां शरीराश्रितत्वेन विकारत्वमित्येवम्परा। स्फुटं चेदं श्रीगीताभाष्ये॥ अष्टौ प्रकृतय इत्यत्र प्रकृतित्वं च न तावद्यत्किञ्चित्कार्योपादनत्वं, पृथिव्या अपि घटाद्युपादानत्वादिन्द्रियाणामपि वृत्त्युपादानत्वात् प्रकृतित्वापत्तेः। नापि प्रकृतिविभाजकोपाधिरूपेण स्वविजातीयकार्योपादानत्वं तत्, आकाशत्वादीनां भूतविभाजकत्वेन प्रकृतिविभाजकत्वाभावेन तेन रूपेण विजातीयकार्यजनकत्वस्य तन्मात्रेष्वभावेन तेषां प्रकृतित्वानापत्तेः ; किन्तु—भूतविभाजकोपाधिमहदहङ्कारशब्दतन्मात्रत्वान्यतमरूपेण विजातीयकार्यजनकत्वं तथेतिवाच्यम्। तदस्माकमपि तन्मात्रसाधारणमाकाशादिव्यावृत्तं चेति नोक्तश्रुतिविरोधः ॥

तत्र स्पर्शरहितत्वे सति उद्भूतशब्दवान्—**आकाशः**। वाय्वादिवारणाय सत्यन्तं; अव्यक्तादिवारणाय विशेष्यं; शब्दतन्मात्रवारणायोद्भूतेति। श्रोत्राप्यायकत्वं वा तल्लक्षणम्। श्रोत्राप्यायकत्वं च श्रोत्रेण सहैकसङ्घातनापन्नत्वम्। न च—श्रोत्रानाप्यायकभागेष्वव्याप्तिः; श्रोत्राप्यायक

स्वसमानाधिकरणभूतविभाजकोपाधिमत्त्वस्य तदर्थत्वात् ॥ न च—स्पर्शवद्द्रव्याद्यप्रतिबन्धरूपावकाशात्मककार्यसिद्ध्यर्थमेवाकाशोऽङ्गीकार्यः, तथा शास्त्रसिद्धत्वात्; तथाचाकाशरूपपरिणामरहितप्रकृतिप्रदेशेऽपि गतिनिरोधप्रसङ्गः, स्पर्शशून्यद्रव्यत्वेनैवावकाशहेतुत्वस्वीकारात्प्रकृत्यादीनामपि तथात्वे चाकाशकल्पनं व्यर्थमिति—वाच्यम् । यत आकाशस्यावकाशरूपकार्यनिर्वाहार्थमेव न स्वीकारः, किन्तु श्रुतिसिद्धत्वात्प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च; आकाशोऽयं, कूपोऽयं, रन्ध्रमिदम्, इह पतङ्गः पतति—इत्यादिचाक्षुषप्रत्यक्षस्याकाशेऽपि सत्त्वात् । न च—इह पतङ्ग इति प्रत्यक्षे आलोकस्याधिकरणतया भानं; नाकाशस्येति—वाच्यम्; इहालोक इति प्रत्यक्षे तदसम्भवात्, आलोकावयवस्य तदधिकरणतया भानोपगमेऽपि त्र्यणुकाद्यात्मकालोकविषयकतादृशप्रत्यक्षे तदवयवस्य द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेनाधिकरणतया भानासम्भवात् ॥ न च—सभायां ब्राह्मणा इतिवदिह त्र्यणुकमिति प्रत्यक्षे त्र्यणुकसमुदायस्याधिकरणतया भानसम्भव इति—वाच्यम्; एवमपि—नभसि त्र्यणुकं, व्योम्न्यातप इत्यादिप्रत्यक्षे त्र्यणुकसमुदायस्याधिकरणतया भानासम्भवात्, तस्य नभोव्योमादिशब्दार्थत्वासम्भवात्, आकाशस्याप्रत्यक्षत्वे नीलं नभ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च ॥ न च—उपनीतस्य नीलादेरुपनीते आकाशे आरोपः आकाशस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्युपपद्यत इति—वाच्यम् । उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमेन चाक्षुषे नीलं नभ इति प्रत्यक्षे आकाशस्य विशेष्यतया भानासम्भवात्, स्व योग्यविशेष्यकज्ञानजनने इन्द्रियाणामसामर्थ्यात् । स्पष्टश्चेदं पक्षतायां ॥

मानसत्वं तु तादृशप्रतीतेर्वक्तुमशक्यं; निमीलितनयनस्यापि तदापत्तेः, नीलं नभश्चक्षुषा साक्षात्करोमीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । न च—द्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति समवायेन रूपस्य कारणतया आकाशे च रूपाभावान्न चाक्षुषसम्भव इति—वाच्यम्;

कालस्य षडिन्द्रियवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वेन तच्चाक्षुषे व्यभिचारेण उक्तकारणत्वासम्भवात्। न चैवं—प्रकृतिमहदहङ्काराणां वाय्वीश्वरयोश्च चाक्षुषप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; सामानाधिकरण्येन कालाकाशान्यत्वविशिष्टो य उद्भूतरूपाभावस्तदभावत्वेन द्रव्यचाक्षुषं प्रति हेतुतास्वीकारात्, कालाकाशयोर्विशेषणाभावेन पृथिव्यादौ च विशेष्याभावेनोक्तविशिष्टान्यत्वसम्भवात्, प्रकृत्यादौ चोक्तयोर्विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव सत्त्वेन विशिष्टाभावविरहात्॥

वस्तुतस्तु—चाक्षुषं प्रत्युद्भूतरूपस्य नोद्भूतरूपत्वेन कारणता, किन्तु शक्तिमत्त्वेन; तत्रोद्भूतरूपे कालाकाशत्वयोश्चैकस्या एव शक्तिस्वीकारात् कालाकाशयोश्चाक्षुषोपपत्तिः; प्रकृत्यादौ तदनापत्तिश्च। अद्रव्येपि शक्तिसद्भावो वक्ष्यते॥

यत्तु—भाष्ये पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वादाकाशस्य चाक्षुषत्वमुपपद्यत इत्युक्तम्। तत्तु—वैभववादमात्रमित्युक्तं सर्वार्थसिद्धौ। तथा रूपाङ्गीकारे आकाशस्याष्टमांश एव रूपसत्त्वेन तादृशभागस्य चाक्षुषोपपादनेऽपि भागान्तरे तदुपपादनासम्भवात्, कालस्य सुतरां तदसम्भवात्॥ यदपि—न चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते, तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वादिति भाष्यम्, तदपि—न चाक्षुषसामान्ये रूपकारणताप्रदर्शनपरं, किन्तु द्रव्यचाक्षुषस्य रूपप्रकारकत्वनियमपरमिति बोध्यम्॥

अत्र नैयायिकाः—आकाशं नित्यं, निरवयवद्रव्यत्वात्, महाकालवत्—इत्याद्यनुमानेनाकाशस्य नित्यत्वं सिध्यतीति। तन्न; 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इति श्रुतिबाधितत्वात्तदनुमानस्य। किञ्च—नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं, कालनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा? सर्वत्र सिद्धसाधनं दुर्वारम्। आकाशत्वरूपावस्थायां ध्वंसप्रतियोगित्वादिसत्त्वेऽपि तदाश्रयद्रव्ये तदभावस्याक्षतत्वात्, द्रव्यस्य कालनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च। न च—आकाश-

लयोक्त्या आकाशो नष्ट इत्यादिप्रतीतेर्भवन्मते प्रमात्वात् आकाशत्वविशिष्टेऽपि ध्वंसप्रतियोगित्वादिकं स्वीकार्यमिति—वाच्यम् ; तादृशप्रतियोगिताया विशिष्ट एव पर्याप्ततया द्रव्यस्वरूपे तदपर्याप्तेस्तस्य नित्यत्वानपायात्। न च—आकाशत्वं कालनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं, निरवयवद्रव्यवृत्तित्वादित्यत्र तात्पर्यान्न सिद्धसाधनता, आकाशत्वावच्छिन्नावच्छेदकताभेदस्य प्रलये सिद्धान्तिभिरुपगमादिति—वाच्यम् । तथाऽपि निरवयवद्रव्यवृत्तित्वस्यासमवेतद्रव्यवृत्तित्वरूपत्वे घटत्वादौ व्यभिचारात् घटादेरपि सिद्धान्ते असमवेतत्वात् , समवायानङ्गीकारेण हेत्वप्रसिद्धेश्चेति ॥

आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं, ततो वायुः। रूपशून्यत्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्त्वं तल्लक्षणं। तेजोजलादिवारणाय सत्यन्तम्, आकाशवारणाय विशेष्यं, स्पर्शतन्मात्रवारणायोद्भूतेति। गन्धशून्यत्वे सत्यनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं च तल्लक्षणं ; पृथिवीवारणाय सत्यन्तं, जलतेजसोर्वारणायानुष्णाशीतेति । तन्मात्रवारणायोद्भूतत्वमपि निवेश्यम् ॥ न च—सुरभिर्वायुरिति प्रतीतेर्गन्धशून्यत्वं वायावसिद्धम् , एवं शीतो वायुरुष्णो वायुरिति प्रतितेश्चानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमप्यसिद्धमिति—वाच्यम् ; कुसुमादिगन्धस्य स्वाश्रयसंयोगादिसम्बन्धेन वायुसम्बद्धस्य तत्र साक्षात्सम्बन्धेनारोपात् जलातपगतयोरेव शीतोष्णस्पर्शयोस्तत्रारोपात्, चाक्षुषाविषयत्वे सति स्पार्शनप्रत्यक्षविषयद्रव्यत्वं च लक्षणम्। रूपशून्यत्वेऽपि वायोः स्पार्शनं सम्भवत्येव ; द्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन स्पार्शनं प्रति स्पर्शस्यैव हेतुत्वात् ॥ बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपस्य कारणत्वमिति तु न युक्तं ; मानाभावात्। उक्तं च **श्रीभाष्ये**—"स्पार्शनमपि न सन्मात्रविषयं, स्पर्शतद्विषयत्वात्" इति । कालान्यत्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शाभावाभावत्वेन हेतुत्वात् कालत्वस्पर्शयोरेकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वाद्वा कालस्य

स्पार्शनोपपत्तिः । अयं च समीपस्थेन स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यः ; दूरस्थितेन तु तृणरजःप्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयः । अस्य चादृष्टात्मकेश्वरसङ्कल्पात्तिर्यग्गमनं स्वाभाविकं, पार्थिवादिद्रव्येण वाय्वन्तरेण वाऽभिघातादिवशात् भ्रमणोर्ध्वगमनादयः ॥

स चायं वायुः—इन्द्रियाप्यायकप्राणशरीरविषयभेदाच्चतुर्धा । तत्र त्वगिन्द्रियेणैकसङ्घाततापन्ना वाय्वंशा इन्द्रियाप्यायकाः ; शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणः । स चैकोऽपि प्राणापानव्यानोदानसमानात्मकवृत्तिभेदात्पञ्चधा, नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयभेदैस्सह दशधा चोच्यते ।

"प्राणोऽपानस्समानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥
चरन्ति दशनाडीषु दश प्राणादिवायवः ॥"

इत्यारभ्य,

"उद्गारादीनथो नागः कूर्मोऽक्ष्यादिनिमीलनम् ।
कृकरश्चक्षुषः कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ॥"

इत्यादि प्रमाणात् । जङ्गमशरीरवत् स्थावरशरीरेऽप्यसावस्त्येव । भग्नशाखादीनां संरोहणेन क्षतभागानां वृद्ध्या च वृक्षादौ प्राणसद्भावोन्नयनात् । परं तु स्थावरशरीरेष्वेकधैव वर्तते, न पञ्चधा ॥ उक्तं च भाष्ये—

"स्थावरेषु हि प्राणसद्भावेऽपि हि तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीर धारणत्वेनावस्थानं नास्ति ॥" —इति ॥

शरीरोपादानभूताद्वायोरन्य एव प्राणाख्यो वायुः, वायवीयं च शरीरं मारुतादीनां प्रसिद्धं, चण्डानिलतालवृन्तपवनादिर्विषयः ॥

वायो रूपतन्मात्रं, ततस्तेजः ; 'वायोरग्निः' इति श्रुतेः, अग्निशब्दस्य तेजस्सामान्यपरत्वात् ॥ ननु—वायुपरिणामत्वरूपवायूपादान-

कत्वं तेजसो न सम्भवति, तृणपर्णकाष्ठादीनामेवपार्थिवानामग्न्यादिरूपेण परिणामदर्शनात् ॥ न च—तत्राप्यदृष्टाद्युपनीतैस्तेजोऽवयवैरेवाग्न्यारम्भ इति—वाच्यम्; कल्पनागौरवात् । एवं च वायोरग्निरिति श्रुतिर्निमित्तकारणत्वमात्रेणाप्युपपद्यते—इति चेन्न ॥ तृणपर्णादावपि पञ्चीकरणादिना तेजोभागसत्त्वेन तस्यैव सजातीयावयवयोगेनोद्भूताग्न्यादिरूपेण परिणामोपपत्तेर्गौरवविरहात्, श्रुतेरनन्यथासिद्धोपादानप्रकरणपठिताया निमित्तकारणत्वपरत्वासम्भवात् । अन्यथा काष्ठादिजन्याग्न्यादौ पार्थिवोपादानकत्वं, अबिन्धनाग्नौ च तदसम्भवाज्जलोपादानकत्वमिति कल्पने भवतामेवानेकोपादानकल्पनागौरवात् । काष्ठादावनुद्भूताग्निसत्त्वं च महर्षिभिरेवोक्तं—"काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।

दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि ॥" —इति ॥

तथा च—समष्टिसृष्टिदशायां वायोरेवोपादानभूताद्वह्नेरुत्पत्तिः, व्यष्टिदशायां तु सूक्ष्मात्तेजस एव स्थूलतेजस उत्पत्तिरिति ॥

उष्णस्पर्शवत्त्वं भास्वररूपवत्त्वं च **तेजसो लक्षणं** ; रसशून्यत्वे सति रूपवत्त्वं च **तल्लक्षणम्** । **तच्चतुर्धा**—आप्यायकवैश्वानरशरीरविषयभेदात् । वाक्चक्षुषोराप्यायकं तेज इन्द्रियाप्यायकं ; 'तेजोमयी वाक्', 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणि प्राविशत्, रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः । भुक्तान्नादेः परिणामहेतुस्तेजोविशेषो वैश्वानरः । आदित्यादिशरीरं तैजसशरीरं, 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । चन्द्रिकातपादिर्विषयः ॥

तेजः पुनस्सामान्यतो द्विधा—प्रभा प्रभावांश्चेति । स्वापृथक्सिद्धत्वस्वाधिकपरिमाणवत्त्वोभयसम्बन्धेन तेजोविशिष्टं तेजः—प्रभा । अपृथक्सिद्धत्वं च—अपृथक्सिद्ध्यात्मकसंयोगप्रतियोगित्वं, गुणगुणिनोस्स्वरूपसम्बन्ध इव प्रभाप्रभावतोस्संयोगेऽप्यपृथक्सिद्धित्वस्य स्वा-

कारात्। 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद', 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यादिना जगद्ब्रह्मणोस्संयोगे अपृथक्सिद्धित्वस्य प्रतिपन्नत्वेन तादृशधर्मस्य संयोगत्वविरुद्धत्वाभावात्। यद्वा—स्वापृथक्सिद्धत्वं स्वसंयोगाभावनिरूपितकालविशेषावच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वे सति स्वसंयोगवत्त्वम्। स्वापृथक्सिद्धत्वसम्बन्धेन प्रभाविशिष्टदीपकलिकादिवारणाय स्वाधिकपरिमाणवत्त्वनिवेशः। अल्पदीपविशिष्टमहादीपवारणाय स्वापृथक्सिद्धत्वनिवेशः। स्वाधिकपरिमाणवत्त्वं च स्वासंयुक्तानेकदेशसंयुक्तत्वम्। तेन परिमाणानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः। न च—आतपतप्तसलिलादौ रात्रावप्यौष्ण्योपलम्भादादित्यमुक्ताः किरणास्सलिलान्तःप्रविष्टास्सन्तीत्यभ्युपगन्तव्यं; तथा चादित्यापृथक्सिद्धत्वं किरणेषु नास्तीत्यव्याप्तिरिति—वाच्यम्। रविकिरणोपात्तमुक्तानां तद्विनाकिरणानां संक्रमाच्छैत्योपलम्भवत्तत्किरणोपात्तमुक्तानामग्न्यवयवानां संक्रमात्सलिलादौ औष्ण्योपलम्भोपपत्तेः; तत्र किरणानां सद्भावस्याकल्पनात्। उक्तं च मात्स्ये—

"वसन्ते ग्रीष्मके रश्मिशतैस्सन्तपति त्रिभिः।
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिस्सम्प्रवर्षति ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः।" —इति ॥

अत्र सन्तपतीत्यस्याग्न्यवयवानुत्सृजतीत्यर्थः। स्पष्टं चैतच्छ्रुतप्रकाशिकायां ॥

यत्तु—विशीर्णदीपावयवसमुदाय एव प्रभेति। तन्न; ऊर्ध्वगमनस्वभावानां दीपावयवानां वाताद्यभिघातादर्शने युगपद्दिक्ष्वग्विशरणादिकल्पनस्य गुरुत्वात्, प्रभाया द्रव्यान्तरत्वे तु प्रत्यक्षाद्यनुरोधेन तथाऽभ्युपगमोपपत्तेः, मण्यादिप्रभाया विशीर्णतदवयवसमुदायत्वासम्भवाच्च। न च—मण्यादौ पार्थिवांशस्य स्थिरत्वेऽपि तदन्तर्गततेजोंशस्य विशरणप्रसरणादिकमुपपन्नमिति—वाच्यम्, कल्पनागौरवात् ॥

तदतिरिक्तं तेजः प्रभावत्, तच्च मणिद्युमणिप्रदीपादि। सुवर्णं तु पार्थिवमेव, पीतरूपवत्त्वात्, गुरुत्ववत्त्वात्, काठिन्यवत्त्वाच्च; 'काठिन्यवान्यो बिभर्ति' इत्यनेन पृथिव्या एव काठिन्योक्तेः। न च–सुवर्णं तैजसम्, अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमानेन सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिरिति–वाच्यम्। व्यतिरेक्यनुमानस्य निरसिष्यमाणत्वात्, द्रुतं द्रुततरं द्रुततममिति प्रतीत्या उच्छिद्यमानद्रवत्ववत्त्वेनानुच्छिद्यमानद्रवत्वासिद्धेः, पीतं द्रुतमिति प्रतीत्या पार्थिवभागेऽपि तादृशद्रवत्वदर्शनेन व्यभिचाराच्चेति। अत्र रक्तभास्वरमेव रूपं, रूपान्तरोपलम्भस्तु पृथिवीजलांशसंसर्गवशात्। एतच्च "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य" इत्यादि श्रुतिसिद्धम्। एवमुष्ण एव स्पर्शः, चन्द्रिकादौ शीतस्पर्शशुक्लरूपयोस्तदन्तर्गतजलांशसम्बन्धित्वात्; मरकतप्रभादावनुष्णाशीतनीलरूपयोश्च पार्थिवत्वादिति॥

तेजसो रसतन्मात्रं, तस्माज्जलम्। शीतस्पर्शवत्त्वं, निर्गन्धत्वे सति रसवत्त्वं, अपाकजशुक्लरूपवत्त्वं, सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वमित्यादि–तल्लक्षणम्॥ न च–उष्णोदके शीतस्पर्शवत्त्वस्याव्याप्तिरिति–वाच्यम्; तत्रापि शीतस्पर्शसत्त्वात्, तेजस्स्पर्शेनाभिभवेन तदनुपलब्धेः। प्रथमं पृथिव्याः कृष्णाया एवोत्पत्तावपि पाकवशात्तत्र शुक्लरूपोत्पत्तेस्तत्रातिव्याप्तिवारणायापाकजेति॥ न च–सांसिद्धिकद्रवत्वस्य हिमकरकयोः अव्याप्तिरिति–वाच्यम्; तत्रापि द्रवत्वसत्त्वादुपष्टम्भकपार्थिवभागगतकाठिन्येनाभिभूतत्वादनुपलम्भोपपत्तेः। तच्चाप्यायकशरीरविषयभेदात्त्रिधा। तत्र रसनप्राणयोराप्यायका अंशा आप्यायकाः। शरीरं वरुणलोके। सरित्समुद्रादिर्विषयः—इति॥

जलाद्गन्धतन्मात्रं, तस्मात्पृथिवी। गन्धवत्त्वं तल्लक्षणम्। न च–तन्मात्रेऽतिव्याप्तिः, उद्भूतत्वनिवेशे च पाषाणेऽव्याप्तिरिति–वाच्यम्।

गन्धध्वंससमानाधिकरणगन्धवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । रसवत्त्वे सत्यनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं, पाकजरूपवत्त्वमित्यादिकमपि तल्लक्षणम् । सा प्रथमं सुरभिमधुरकृष्णानुष्णाशीतस्पर्शा जाता । तत्रानुष्णाशीतस्पर्शो यावद्द्रव्यभावी ; तेजस्सलिलसम्पर्कादौष्ण्याद्युपलम्भः । कृष्णरूपं स्वाभाविकमिति च 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति श्रुतिसिद्धम् । पाकवशाच्च रूपान्तरोत्पत्तिः । सा त्रिधा—आप्यायकशरीरविषयभेदात् । मनोघ्राणयोराप्यायकाः पार्थिवभागाः आप्यायकाः ; अस्मदादिशरीरं पार्थिवं ; विषयो मृत्पाषाणादिरिति ॥

तमो द्रव्यं, सङ्कोचविकासरूपावस्थावत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च ; पार्थिवं चाबाधितनीलादिप्रत्ययविषयत्वादिति—**वेदान्ताचार्याः** ॥ न च—तेजोऽभाव एव तमः, द्रव्यान्तरकल्पने गौरवादिति—वाच्यम् ; तथा सत्यबाधितनीलादिप्रत्ययानुपपत्तेः, 'तमस्ससर्ज भगवान्' इति तत्त्वान्तरवत्सृष्टिश्रवणानुपपत्तेः, 'नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्' इति तेजस्तमसोर्द्वयोरपि निषेधानुपपत्तेश्च, तयोर्भावाभावरूपत्वे एकदा निषेधासम्भवात् ; अन्तर्यामिब्राह्मणे यस्य तमश्शरीरमिति तमसश्शरीरत्वानुपपत्तेश्च शरीरत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या द्रव्यत्वघटितत्वात् । न च—तमसः पार्थिवत्वे पृथिवीतः पृथगेव सृष्ट्याद्यभिधानमनुपपन्नमिति—वाच्यम् ; पृथक्सृष्टिवचनस्य स्वर्गान्तरिक्षसृष्ट्यादिवदुपपत्तेः । न च—तमसो द्रव्यत्वे तमस्संयुक्तस्य तमसः चाक्षुषानुपपत्तिः ; द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति संयोगेन तमसः प्रतिबन्धकत्वादिति—वाच्यम् ; तमो भिन्नद्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकतास्वीकारात् ॥

व्यासाचार्यानुयायिनस्तु—तम आकाशं, गतिनिरोधकत्वाभावे सति चाक्षुषप्रत्यक्षविषयद्रव्यत्वात्, प्रसिद्धाकाशवत् ; पृथिव्यां व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, आत्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति ।

प्रत्यक्षाविषयता च—मुख्यविशेष्यतारूपा ग्राह्या ; तेन काले न व्यभिचारः। उक्तं च **श्रुतप्रकाशिकायां**—'स्वच्छद्रव्यत्वादाकाशकार्यं तमः' —इति॥ गतिनिरोधकत्वाभावे सति चाक्षुषविषयद्रव्यत्वमेव स्वच्छद्रव्यत्वं; यद्वा—स्पर्शशून्यत्वे सति चाक्षुषविषयद्रव्यत्वं तत् ; तेन प्रभादौ न व्यभिचारः। न च तमस आकाशत्वे रूपवत्त्वानुपपत्तिः ; पञ्चीकरणवशात्तदुपपत्तेः। अथवा तमस्तैजसं, रसशून्यत्वे सति रूपवत्त्वात्, वह्न्यादिवत् । न चैवमुष्णस्पर्शप्रत्यक्षापत्तिः; नीलमणिप्रभादाविव स्पर्शस्यानुद्भूतत्वकल्पनात् ॥ उक्तं च श्रुतप्रकाशिकायां—"यद्वा तेजःकार्यं तमः, रूपवत्त्वात्; स्पर्शानुपलम्भस्तु स्वच्छद्रव्यत्वात्"—इति ॥ स्वच्छत्वादित्यस्यानुद्भूतत्वादित्यर्थः ॥ —इत्याहुः ॥

अपरे तु—प्रकृतेरवस्थान्तरमेव तमः, न तावद्वायुपर्यन्तेषु तस्यान्तर्भावः, रूपवत्त्वात् ; नापि जलतेजसोः, नीलरूपवत्त्वात् ; नापि पृथिव्यां, गन्धरसादिराहितत्वात् । अत एवोक्तं **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"अस्तु वा किञ्चिदभिनवघनाघनावलीमलीमसमनाघ्रातस्पर्शरसगन्धमन्धकाराभिधानमवस्थान्तरं प्रकृतेः ॥" —इति ॥

तत्त्वरत्नाकरेऽपि—

"अत्र तत्त्वविदः प्राहुस्स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता ।
दैवी गुणमयी माया बाह्यान्तरतमो मता ॥" —इति ॥

अत एव भाष्येऽप्यस्य द्रव्यत्वमेवोक्तं, पृथिव्यादिष्वन्तर्भावो नाभिहितः ॥ —इत्याहुः ॥

एवं चतुर्विंशतिविधा प्रकृतिर्निरूपिता ॥

इदमत्र बोध्यम् —

न तावदव्यक्तादेः कारणत्वं, महदादेः कार्यत्वं ; किन्तु तत्तच्छरीरकपरमात्मन एव कारणत्वं कार्यत्वं च। तथा च—आकाशाद्वायुरित्यादावाकाशशरीरकाद्वायुशरीरकपरमात्मोत्पन्न इत्यर्थः । अत एव

'तत्तेज ऐक्षत, बहुस्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, ता आप ऐक्षन्त, बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि'—इत्यादिच्छान्दोग्यश्रुतौ तेजश्शब्दवाच्ये अप्शब्दवाच्ये च बहुभवनसङ्कल्पादिकमुपपद्यते; तेज आदिशब्दस्याचेतनमात्रपरत्वे तादृशेक्षणानुपपत्तेः । ईक्षतिधातोर्गौणत्वं तु—**गौणश्चेन्नात्मशब्दादि**त्यत्रैव निराकृतम् । न चैवं—'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इति श्रुतौ सम्भूतशब्दस्य गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्रोक्तन्यायेन गौणत्वापत्तिः, आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तच्छरीरकपरमात्मनस्तदसम्भवादिति—वाच्यम् ; स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तेः, विशेषण इव विशिष्टेऽप्यक्षतत्वात् । स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन केवलपरमात्मोपादानासम्भवेऽपि आकाशादिशरीरिकत्वविशिष्टपरमात्मन उपादानसम्भवात्, विशिष्टनिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणत्वस्याकाशोत्पत्तिक्षणे प्रसिद्धेः । अत एवोक्तं **बौद्धाधिकारे शिरोमणिना**—

> "आत्मनामुत्पत्त्यभावेऽपि विशेषणस्य शरीरस्य तथात्वाद्विशिष्टस्य तथात्वव्यपदेशः, अपूर्वशरीरादिसम्बन्धरूपं तु न मुख्यो जन्यर्थः ॥" —इति ॥

व्याख्यातं चात्र **गदाधरेण**—"विशेषणोत्पत्तिक्षणस्य विशेष्याधिकरणसमयध्वंसाधिकरणत्वेऽपि विशिष्टाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वरूपाद्यत्वाक्षतेः, तत्सम्बन्धरूपजननस्य विशिष्टेऽपि निर्वाहाच्चैत्रो जात इत्यगौणः प्रयोग उपपन्नः ; जात इत्यस्याद्यशरीरसम्बन्धवानित्याद्यर्थकत्वे च जात इत्यस्य लाक्षणिकत्वापत्तिः ॥" —इति ॥

तथा च 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यादौ न गौणताप्रसङ्गः । अत्र पृथिव्यप्तेजसां त्रिवृत्करणं छान्दोग्येऽभिहितं 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति । तच्च—स्वसजातीयधर्मद्वयविशिष्टधर्मवत्त्वम् । साजात्यं च—पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वान्यतमत्वेन । धर्मद्वय-

वैशिष्ट्यं च—स्वाश्रयचतुर्थांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन। तथा च स्वपदेन पृथिवीत्वोपादाने उक्तान्यतमत्वरूपेण स्वसजातीयधर्मद्वयं जलत्वं तेजस्त्वं च, तदाश्रयजलचतुर्थांशतेजश्चतुर्थांशयोस्संयोगस्य पृथिव्यर्धभागे सत्त्वादुक्तसम्बन्धेन जलत्वतेजस्त्वोभयविशिष्टपृथिवीत्ववत्त्वं पृथिव्यामुपपन्नम् । त्रिवृत्करणपक्षे भूते भूतान्तरचतुर्थांशमेलनस्याभिमतत्वात्। चतुर्थांशसंयोगश्चाण्डोत्पत्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वेन विशेषणीयः; तेन न यथाकथञ्चित्संयोगस्य त्रिवृत्करणरूपतापत्तिः, परस्परानुप्रवेशात्मकसंयोगस्यैव अण्डोत्पत्तिप्रयोजकत्वेनोक्तविशेषणेन तादृशसंयोगस्यैव लाभात् ।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजास्स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
एकसङ्घातलक्ष्यास्तु संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥
महदादयो विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।"

इति भगवत्पराशरवचनाद्विलक्षणसंयोगाभावस्यैवाण्डोत्पत्त्यभावप्रयोजकत्वाभिधानात्। "संहतत्वं समागतत्वं चेत्यवस्थाद्वयमस्ति। तत्र संहतत्वं नाम—पृथक्स्थित्यर्हसंयोगमात्रं, समागतत्वं च—पृथक्स्थित्यनर्हसंयोगविशेषः"—इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम् ॥

पञ्चीकरणं सप्तीकरणं च पुराणप्रसिद्धम्। स्वसजातीयधर्मचतुष्टयविशिष्टधर्मवत्त्वं—पञ्चीकरणं ; साजात्यं च—पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वान्यतमत्वेन। धर्मचतुष्टयवैशिष्ट्यं च—स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन। पञ्चीकरणपक्षे भूतानि प्रत्येकं द्विधा विभज्य पृथिव्याद्येकैकार्धेषु जलादीनामष्टमांशचतुष्टयसंयोगस्य स्वीकारात् ।

. . . .

"एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः ।
चतुर्धा भिन्नमेकैकमर्धमर्धं तथा स्थितम् ॥
व्योम्नोऽर्धभागश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् ।
अर्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम् ॥"

इत्यादिपुराणवचनात् ॥

एतेन—पृथिव्यादिकं द्वेधा विभज्य तदर्धं पञ्चधा विभज्य पञ्चस्वर्धान्तरेषु योजनं पञ्चीकरणम् ; तथा चोक्तलक्षणे स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तेत्यपहाय दशमांशसंयुक्तेति वक्तव्यमिति—**निरस्तम्** । उक्तपुराणवचनविरोधात् ॥

सप्तीकरणं तु—स्वसजातीयधर्मषट्कविशिष्टधर्मवत्त्वं ; साजात्यं च महत्त्वाहङ्कारत्वपृथिवीत्वादिपञ्चकान्यतमत्वेन । धर्मषट्कवैशिष्ट्यं च स्वाश्रयद्वादशांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । सप्तीकरणपक्षे पृथिव्याद्येकैकार्धं षोढा विभज्य षट्स्वर्धान्तरेषु संयोगस्याभिप्रेतत्वात् ॥

यद्यपि—पृथिव्याद्यर्धेषु जलादिचतुर्थांशसंयोगरूपत्रिवृत्करणस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वे तदष्टमांशद्वादशांशसंयोगप्रतिपादनपराणामुदाहृतपुराणवचनानामप्रामाण्यं प्राप्नोति ; पञ्चीकरणपक्षे चतुर्थांशसंयोगासम्भवात्, वस्तुनि विकल्पासम्भवेनैकतराप्रामाण्यावश्यकत्वे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति न्यायेन श्रुतिविरुद्धार्थे पुराणादेः प्रामाण्यासम्भवात् । **तथाऽपि**—तासां त्रिवृतं त्रिवृतमित्यादेरेकैकं तेजःप्रभृति भूतं स्वार्धेनेतरार्धयोर्भागद्वयेन च त्रिभागं करवाणीत्यर्थः ॥ तथा च—तादृशश्रुतौ चतुर्थांशसंयोगाप्रतीतेरष्टमांशसंयोगपरताया एवोपबृंहणानुरोधेनाङ्गीकारेण विरोधाभावात्, स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन स्वसजातीयधर्मद्वयविशिष्टधर्मवत्त्वमेव त्रिवृत्करणं ; न तु चतुर्थांशघटितपूर्वोक्तलक्षणं ; उक्तदोषात् । सप्तीकरणपक्षे तु—त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणं च द्वादशांशघटितं, न त्वष्टमांशघटितं ; तथा सति विरोधापत्तेः ।

इत्थं च सप्तीकरणैकदेशः पञ्चीकरणं, तदेकदेशस्त्रिवृत्करणमिति न परस्परविरोध इति बोध्यम् ॥

एतेन—चतुर्थांशघटितत्रिवृत्करणप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वात्पुराणमप्रमाणं, वाचस्पत्युक्तं त्रिवृत्करणमेव युक्तम्; तदुक्तं कल्पतरौ—

"सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम् ।
तथाऽपि श्रुतियुक्तिभ्यां वाचस्पतिमतं शुभम् ॥"

इत्यादिकं—निरस्तम् । उक्तरीत्या श्रुतिविरोधाभावात् ॥—इति ॥

इत्थं—पञ्चीकृतैस्सप्तीकृतैर्वा तत्त्वैरण्डाद्यारम्भो देहाद्युत्पत्तिश्च । न च—देहादेरनेकभूतोपादानकत्वे पृथिवीत्वादिजातीनां देहे सङ्करस्यादिति—वाच्यम् । अवयवातिरिक्तावयविनोऽस्माभिरनङ्गीकाराज्जातिसङ्कराप्रसक्तेः; कार्यकारणयोरनन्यत्वात् ॥ न च—पटतन्त्वादिरूपकार्यकारणयोरनन्यत्वं न सम्भवति; एकत्वानेकत्वस्थूलत्वसूक्ष्मत्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्, कारकव्यापारवैयर्थ्यापत्तेश्चेति—वाच्यम्; असमवायिकारणत्वेन भवदभिमतसंयोगविशेषविशिष्टतन्तूनामेव पटत्वेन तादृशसंयोगसम्पादनार्थमेव कारकव्यापारसार्थक्यात्; एकत्वस्थूलत्वादीनां राशिवनसेनादिष्विवोपपत्तेः; संयोगविशेषविशिष्टधान्यादीनामेव राशित्वेऽपि तद्गतापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसमुदायस्यैकत्वेन एकत्वव्यवहारात् । अन्यथा पत्रताटङ्कादावपि पत्रात्ताटङ्कारम्भकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्रावयवद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणविरहेण तत्र द्रव्यारम्भस्य भवद्भिरप्यस्वीकारात्; इतरथा—आकुंचनप्रसरणादावपि द्रव्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्च—अवयवातिरिक्तावयविस्वीकारे अनेकावयवारब्धकनकशृङ्खलादाववयवगतगुरुत्वैरवयविगुरुत्वोत्पत्त्यापातात्तोलने अधिकगुरुत्वोपलम्भप्रसङ्गः । न च—अवयविनि गुरुत्वोत्पत्त्यनन्तरमवयवगुरुत्वनाशान्नाधिक्यमिति—वाच्यम्; अवयवानां गुरुत्वशून्यत्वे शाखादीनां पतनाभावप्रसङ्गात्, समवायेन पतनं प्रति समवायेन

गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वात्, अवयविनि गुरुत्वानुत्पत्तौ च अवयविनः पतनानुपपत्तेः । एवं तन्तुसमुदायातिरिक्तस्य पटादिपदार्थत्वे दीर्घैकतन्तुभ्रमणारब्धे पटे पट इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, असमवायिकारणरूपतन्तुद्वयसंयोगाभावेन तत्र पटानुत्पत्तेः ॥ अपि च—सहस्रतन्तुकपटस्थले द्वितीयतन्तुसंयोगमारभ्य प्रतितन्तुसंयोगं द्वितन्तुकादिपटपङ्क्तिरुत्पद्यते वा, न वा ?॥ आद्ये—अनेकपटोपलम्भप्रसङ्गः। न च त्रितन्तुकपटोत्पत्तिदशायां द्वितन्तुकपटस्य नाशान्नापत्तिरिति वाच्यम्; नाशकाभावादहेतुकविनाशस्यायुक्तत्वात् ॥ ततश्च पटपङ्क्तेरुपलम्भप्रसङ्गः । तदुक्तं **सर्वार्थसिद्धौ**—

"पूर्वसिद्धपटैस्सार्धं तन्तुभिः पटसम्भवे ।
पटपङ्क्तिस्समीक्ष्येत क्रमादाधिक्यशालिनी ॥
प्राक्सिद्धानां पटादीनामुत्तरोत्तरजन्मनि ।
अहेतुको विनाशश्च स्थिरपक्षे न युज्यते ॥"—इति ॥

द्वितीये—अन्त्यतन्तुसंयोगात्पूर्वमुत्पद्यमानानां पटप्रतीतीनां भ्रमत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः; एकद्वितन्त्वाद्यपगमेऽपि जायमानायाः पटप्रतीतेर्भ्रमत्वप्रसङ्गात्। न च तत्रापीष्टापत्तिः; भवद्भिरपि तत्र खण्डपटोत्पत्तेरभ्युपगमेन भ्रमत्वानङ्गीकारात् ॥

अथ—पूर्वतन्त्रे नवमे "अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्पूर्णमासीवत्" इत्यधिकरणे 'हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षति, मण्डूकेनाग्निं विकर्षति' इति विहितमग्निपदलक्षिताग्न्यधिकरणस्थण्डिलकर्मकं प्रोक्षणं विकर्षणं च अवयवातिरिक्तावयव्यभावात् प्रतीष्टकं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षं प्राप्य अवयवातिरिक्तावयविसद्भावात्सकृदेव कर्तव्यमिति सिद्धान्तितम्; तथा चावयवातिरिक्तावयव्यनङ्गीकारे तद्विरोधः—इति चेन्न ॥ व्रीह्यादिष्वतिरिक्तावयव्यभावेऽपि प्रतिव्यक्तिप्रोक्षणवदुपपत्तेः, पूर्वोत्तरपक्षयो-

रेकत्वावस्थानारम्भतदारम्भाभ्यां उपपत्तावेकत्वाश्रयातिरिक्तावय-व्यारम्भानारम्भपरत्वे प्रमाणाभावात् ॥

अथ कालो निरूप्यते ॥ अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः, कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावाच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धाव-च्छिन्नकारणताश्रयत्वं—तल्लक्षणम्; ईश्वरवारणाय कालिकसम्बन्धाव-च्छिन्नेति; तस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन कार्यसामान्यं प्रति तादात्म्येन हेतुत्वेऽपि कालिकेन कार्यसामान्यं प्रत्यहेतुत्वात्, कालिकेन सर्वा-धारत्वं च तल्लक्षणम् ॥

अथ—कालसद्भावे प्रमाणाभावः। न च—अतीतादिव्यवहारनिर्वा-हार्थं तस्यावश्यकतेति—वाच्यम्; प्रकृतशब्दप्रागभावावच्छिन्नाकाशा-दिभिरतीतव्यवहारस्य, प्रकृतशब्दावच्छिन्नाकाशादिभिर्वर्तमानव्यवहा रस्य, प्रकृतशब्दध्वंसावच्छिन्नाकाशादिभिर्भविष्यद्व्यवहारस्य च निर्वाह-सम्भवेनातिरिक्तकालकल्पनानावश्यकत्वात्—इति चेन्न ॥ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्या आकाशोत्पत्तेः पूर्वमपि कालबो-धनात्तत्तदुपाध्यवच्छिन्नाकाशस्य कालरूपत्वासम्भवादतिरिक्तकाल-कल्पनस्यावश्यकत्वात् ॥ न चैवमपि—'अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते', 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः' इत्याद्यनुरोधा-द्भगवत एव कालत्वमस्तु; तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्य तस्य प्रलयेऽपि सत्त्वेन सर्वव्यवहारनिर्वाहकत्वसम्भवादिति—वाच्यम्। तथा सति 'विष्णोस्स्वरूपात्परतोदिते द्वे' इत्यारभ्य, 'रूपान्तरं तद्द्विज काल संज्ञं' इत्यादिविष्णुपुराणविरोधापत्तेः; स्वस्य स्वापेक्षया रूपान्तरत्वा-योगात्, 'ब्रह्मा दक्षादयः कालः' इति कालस्य भगवद्विभूतित्वाभिधा-नविरोधाच्च। 'विष्णुर्मन्वादयः कालः' इत्यत्र विष्णुशब्दस्यावतार-विष्णुपरत्वेन तस्यापि विभूतित्वाविरोधात्, 'अनादिर्भगवान् कालः' इत्यादिसामानाधिकरण्यस्य शरीरशरीरिभावेन निर्वाहात् ॥ न चैवं—

जैनमतनिराकरणपरभाष्ये 'कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः, न च परिहर्तव्याः' इत्यादिना कालनिराकरणं प्रतीयमानं विरुध्यत इति—वाच्यम् । सर्वप्रतीतिषु विशेषणतया सर्वलोकानुभवसिद्धस्य कालस्य नास्तित्वशङ्काया बौद्धादिभिरपि कर्तुमशक्यतया जैनानां कालास्तित्वसाधनस्य विफलत्वाद्धिस्यत्र तद्भाष्यतात्पर्यात्, तन्निराकरणे तात्पर्यविरहात्; एवमेव श्रुतप्रकाशिकासर्वार्थसिद्ध्योस्तद्भाष्याशयवर्णनात् । अत एव वेदार्थसङ्ग्रहे—

"निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिपरार्धपर्यन्तापरिमितावच्छेदसर्वोत्पत्तिस्थितिविनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतकालकृतपरिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूति"

इत्यादिना कालाभ्युपगमो भाष्यकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा भाष्यवेदार्थसङ्ग्रहयोर्विरोधापत्तेः । निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताद्याः परार्धपर्यन्ता अपरिमिता अवच्छेदाः कालविभागाः स्वरूपमसाधारणधर्मो यस्य कालस्य, स तथोक्तः । तादृश एव सन्महदादिसर्वोत्पत्तिस्थितिविनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतो यः कालस्तत्कृतपरिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूतियुक्तं ब्रह्मेति तदर्थात् ॥

न च—नित्यविभूतेः कालकृतपरिणामास्पर्शे कार्यसामान्ये कालस्य कारणत्वानुपपत्तिः, प्राकृतकार्यसामान्यं प्रति कारणत्वमिति स्वीकारे च धर्मभूतज्ञानपरिणामादेः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया कालकार्यत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम् । नित्यविभूतिभिन्नकार्यसामान्यं प्रत्येव तस्य हेतुतास्वीकारात् पूर्वोक्तलक्षणेऽपि नित्यविभूतिभिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतायां एवं निवेशात् । 'कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः', 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः' इत्यादिवचनात् । सर्वाधारत्वलक्षणे च नित्यविभूतिभिन्नत्वं न निवेश्यम्, नित्यविभूतेरपि कालवृत्तित्वाङ्गीकारात् । अन्यथा

नित्यविभूतेः स्वपरिणामं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः, हेतुतायाः पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् । एवं नित्यविभूतेः कालासम्बन्धित्वे तदवच्छेदेन जायमानकार्यस्यापि कालासम्बन्धित्वापत्त्या 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इति श्रुतिविरोधाच्च। नित्यसूरिनिष्ठदर्शनस्यापि कालवृत्तित्वात्॥

अयं च कालो नित्यो विभुरेक एव ; क्षणादिव्यवहारस्तु एकस्याप्युपाधिभेदादुपपद्यते । यद्वा कालस्यैकस्यैव क्षणलवादिरूपेण परिणामाङ्गीकारात् विभिन्नव्यवहारोपपत्तिः । 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि, कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः', 'कालं स पचते तत्र', 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालः'—इत्यादिस्मृतेश्च । क्षणादयः परिणामा अपि सर्वगता एव; एकैकक्षणादिसम्बन्धस्य सर्वपदार्थेषु प्रतीतेः ॥

"एकेनैव क्षणेनास्य विश्वस्यापि विशेषणात् ।
कालवत्तत्क्षणानां च व्यापित्वमवसीयते ॥" —इत्युक्तेः ॥

न च—कालिकसम्बन्धे न देशनैरन्तर्यं नियामकं, किं तु कालनैरन्तर्यमेव ; तथा च क्षणादेरणुत्वेऽपि सर्वाधारतासम्भवः—इति वाच्यम्। देशतो व्यवहितयोस्सम्बन्धकल्पनस्यानुभवविरुद्धत्वात्, तत्तत्कालसंयोगातिरिक्तकालिकसम्बन्धे मानाभावाच्च; अद्रव्ये च संयुक्तापृथक्सिद्धेरेव कालिकसम्बन्धत्वेन रूपादेरपि कालवृत्तितानिर्वाहात् । न च—कालतत्परिणामयोर्द्वयोरेव विभुत्वाङ्गीकारे परिणामपरिणामिभावानुपपत्तिः, विभोर्विकारित्वस्य विकारत्वस्य चादर्शनादिति—वाच्यम् । ईश्वरज्ञानतत्परिणामयोर्विभुत्वेऽपि विकारविकारिभावोपलब्धेः । एतेन—कालो न विकारी, विभुत्वात्; क्षणादिर्न विकारः, विभुत्वात्; ईश्वरवत्—इत्यनुमानं निरस्तम् । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारात् ॥ न च—कालस्य क्षणरूपेण परिणाम एव युक्तः, न तु दिवसादिरूपेण परिणामः ; तादृशक्षणकूटादेव दिवसादिव्यवहारनिर्वाहादिति—वाच्यम् ;

तथा सति 'अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्' इत्यादौ लिङः प्रत्यवाय-प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वार्थकतया अमावास्यानिष्ठस्य श्राद्धकरणाभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वबोधनेन श्राद्धकर्तुरपि प्रत्यवायप्रसङ्गात्, कृतेऽपि श्राद्धे अमावास्याघटकेषु केषुचित्क्षणेषु श्राद्धकरणाभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनापि सत्त्वात् । दिवसस्याखण्डातिरिक्तपरिणामात्मकत्वे च श्राद्धकरणस्थले तत्र निरवच्छिन्नविशेषणतया तदभावविरहान्न प्रत्यवायापत्तिः । एवं पक्षमासादिपरिणामस्वीकारेऽपि युक्तिर्बोध्या ॥

अयं च कालष्षडिन्द्रियवेद्यः ; घटस्सन्निति चाक्षुषादिप्रतीतेस्सर्वसिद्धत्वात्, तत्र सत्त्वस्य कालसम्बन्धित्वरूपत्वात् । न च—तादृशप्रत्यक्षे सत्ताजातिरेव विषय इति—वाच्यम् ; सामान्यं सदित्यादिप्रत्यक्षानुपपत्तेः । न च—तादृशप्रतीतौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सत्ताया भानमिति—वाच्यम् ; घटस्सन्, सामान्यं सदिति—प्रतीत्योरविलक्षणाकारतया क्वचित्समवायेन सत्ताया विषयत्वं, क्वचित्सामानाधिकरण्येन तस्या विषयत्वमिति कल्पनाया अनुपपन्नत्वात् । कालसम्बन्धस्यैव सत्त्वरूपत्वे चोभयत्रैकाकारतानिर्वाहः ॥

मीमांसकैस्तु कालस्य सर्वज्ञानविषत्वमुक्तम्—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते ॥" —इति॥

तत्र प्रत्यक्षं स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नमेव स्वविषयमवगाहत इत्युत्सर्गः । अत एव धारावाहिज्ञानस्थले तत्तत्क्षणविशिष्टघटादेर्भानात् द्वितीयादिज्ञानानामप्यज्ञातज्ञापकत्वात्प्रामाण्यमिति मीमांसकाः ॥

परत्वापरत्वे च बहुकालसंयुक्तत्वाल्पकालसंयुक्तत्वरूपे, न तु गुणान्तरमिति वक्ष्यते ॥

दिग्द्रव्यं तु नातिरिक्तं, तत्तन्मूर्तात्मकोपाध्यवच्छिन्नाकाशादिभिस्तत्तन्मूर्तेरेव वा प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहात् । चैत्रादिनिष्ठोदय-

गिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तं चैत्रस्य प्राची, चैत्रनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अधिकतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तं चैत्रस्य प्रतीची ; एवं सुमेरुसंयुक्तसंयोगाल्पत्वभूयस्त्वाभ्यामुदीचीत्वदक्षिणात्वे बोध्ये । न च–'पद्भ्यां भूमिर्दिशश्श्रोत्रात्' इति दिशः पृथक्सृष्टेः, 'दिशःश्रोत्रम्' इति पृथग्लयस्य च श्रुतिसिद्धत्वादाकाशाद्यतिरिक्तं कार्यभूतं दिग्द्रव्यमभ्युपगन्तव्यमिति—वाच्यम् ; तथा सति 'नाभ्या आसीदन्तरिक्षं, शीर्ष्णो द्यौस्समवर्तत' इति पूर्ववाक्ये स्वर्गान्तरिक्षयोरपि पृथक्सृष्टिश्रुत्या तयोरप्यतिरिक्तद्रव्यत्वापत्तेः, पूर्ववाक्यस्याभिमानिदेवतासृष्टिपरत्वे चोत्तरवाक्यस्यापि तत्परताया एवोचितत्वात् ; 'चन्द्रमा मनसो जातः, चक्षोस्सूर्यो अजायत' इति देवतासृष्टेरेव प्रक्रान्तत्वात् । किञ्च 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च', 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति श्रुतौ वाय्वपेक्षया प्राणस्य पृथक्सृष्टिश्रवणेऽपि वायुविशेषत्वमेव न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इत्यधिकरणे निर्णीतम् । तच्च पृथक्सृष्टिमतां दिगादीनामपि प्रदर्शनार्थं मन्तव्यम् । एवं दिशो व्यष्टिदशायां सृष्टेः श्रूयमाणतया तदनुरोधेन सृष्टिकल्पने तत्सृष्टेः पूर्वं तन्नाशानन्तरं च विद्यमानानां प्रकृतिमहदहङ्कारादितत्त्वानामावरणावार्यभावानुपपत्तेः ; अहङ्काराद्यपेक्षया सर्वदिग्व्यापकत्वरूपस्याहङ्कारावरणत्वस्य दिग्घटितत्वात्, तद्दशायां दूरासन्नत्वादिव्यवस्थानुपपत्तेश्च ; दिशः प्रकृतिकार्यत्वे नित्यविभूतौ प्राच्यादिव्यवस्थानुपपत्तेश्च । न च–समष्टिदशायां प्रकृतिप्रदेशात्मकोपाधिभिर्नित्यविभूतौ च तत्प्रदेशरूपोपाधिभिरेव प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहः–इति वाच्यम् ; तथा सति सर्वत्रोपाधिभिरेव प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहाद्दिशो द्रव्यान्तरत्वे मानाभावादिति ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने
जडपरिच्छेदः प्रथमः ॥

अथ जीवो निरूप्यते ॥

अणुत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वं, स्वव्यधिकरणसङ्कल्पजन्यकृतिमत्त्वं च—तल्लक्षणं। लक्षणद्वयेऽपीश्वरवारणाय सत्यन्तं जन्यान्तं च। जीवकृतिसामान्यस्य स्वव्यधिकरणेश्वरसङ्कल्पजन्यत्वाल्लक्षणसङ्गतिः। न च—'नित्यस्सर्वगतः' इति श्रुत्या जीवस्य विभुत्वबोधनाच्छरीरस्य देशान्तरगमनेऽपि ज्ञानसुखाद्युत्पत्तिदर्शनात्तन्निर्वाहायात्मनोऽपि गमनागमनादिकल्पने गौरवाच्च विभुत्वकल्पनमेवोचितमित्यणुत्वघटितलक्षणासम्भव इति—वाच्यम्।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्यारा प्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः",

"वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवस्स विज्ञेयः"—

इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्याणुत्वसिद्धौ सर्वगतत्वश्रुतेः 'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टः', 'वायुस्सर्वगतो महान्'—इत्यादिवदेकजातीयानां सर्वत्रानुप्रवेशपरत्वेन जीवस्सर्वगत इत्यस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानवच्छेदकजीवत्वाश्रय इत्यर्थात्, द्रव्ये तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजीवनिष्ठावच्छेदकताकभेदसत्त्वेऽपि जीवत्वावच्छिन्नसंयोगावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदाभावात्॥ न च—एषोऽणुरात्मेति परमात्मन एवेन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वात्मकदुर्दर्शत्वरूपमणुत्वं प्रतिपाद्यते; न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिना तस्याव्यवहितपूर्ववाक्ये प्रकृतत्वात् चेतसावेदितव्य इति विशुद्धमनोग्राह्यत्वलिङ्गाच्चेति—वाच्यम्; 'यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश' इति यच्छब्दयोगेनैतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणपरामर्शित्वात्। न च—तत्रापि परमात्मैव प्रतिपाद्यते, 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः प्राणैश्च सर्वैः' इत्यादाविव

प्राणाधारत्वस्य परमात्मन्यपि सम्भवादिति वाच्यम्; यस्मिन् द्यौरित्यादेरिवास्य वाक्यस्य सर्वाधारताप्रतिपादनपरत्वाभावात् जीवासाधारणप्राणचित्तेन्द्रियाधारत्वमात्रप्रतिपादपरत्वात् जीवपरताया एव युक्तत्वात्। न च वेदितव्यत्वलिङ्गविरोधः; नियन्तृत्तिया-न्यवैलक्षण्यज्ञानस्य अमृतत्वसाधनत्वादविरोधात्, इहापि पूर्वत्र 'बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपम्' इति परमात्मनो महत्त्वमुक्त्वा एषोऽणुरात्मेति जीवे तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनात् ॥

न च—अत्र वाक्ये चेतसाणुरित्यन्तःकरणौपाधिकमणुत्वं प्रतिपाद्यत इति—वाच्यम्। चेतसेत्यस्य वेदितव्य इत्यनेनैव अन्वयस्य स्वरसतः प्रतीतेः। बुद्धेर्गुणेनेत्यत्र च—बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रः आत्मगुणेन महानिति नार्थः; व्यवहितान्वयप्रसङ्गादध्याहारप्रसङ्गात्, समुच्चयार्थनिपातानन्वयाच्च। किं तु अपरो जीवस्संसारदशायां बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चाराग्रमात्रः; आरा—चर्मसूची, बुद्धेर्विभुत्वयोग्यत्वेऽपि कर्मणा सङ्कुचितत्वान्मलरुद्धमणिप्रभावदाश्रयतुल्यपरिमाणोपपत्तेः। बुद्ध्या सह पूर्वमणुत्वस्य कीर्तनात्तद्वत्कादाचित्कताशङ्काव्यावृत्त्यर्थं पुनस्स्वरूपमाह--वालाग्रेत्यादि। पुनःकीर्तनात्स्वाभाविकतासिद्धेः आत्मा न विभुः, क्रियावत्त्वात्, घटादिवत्—इत्यनुमानेन विभुत्वस्य बाधाच्च। न च क्रियावत्त्वमसिद्धम्; 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति श्रुत्या विभागानुकूलव्यापाररूपनिष्क्रमणस्य, 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति श्रुत्या संयोगानुकूलव्यापाररूपगमनस्य, 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति श्रुत्या स्वसजातीयसंयोगध्वंससमानाधिकरणसंयोगानुकूलव्यापाररूपपुनरागमनस्य च जीवे सिद्धत्वात्। स्वपदं धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नपरं; साजात्यं च स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकसंयोगत्वेन ॥

यद्यपि—निष्क्रामति गच्छतीत्यादौ शरीरनिष्ठं यन्निष्क्रमणगमनादिकं तदनुकूलकृतिमत्त्वमेव जीवे प्रतीयते, न तु क्रियावत्त्वं; आख्यातस्य यत्नार्थकत्वात्। तथाऽपि शरीरविरहदशायामेवोक्तश्रुतिषूत्क्रान्त्यादीनां श्रूयमाणत्वेन रथो गच्छतीत्यादाविव आख्यातस्य आश्रयत्वार्थकताया एव वक्तव्यत्वादुक्तश्रुतिभिरात्मनः क्रियावत्त्वं सिध्यति ॥ न च—निष्क्रामतीत्यस्य प्राणविभागाश्रय इत्यर्थाङ्गीकाराद्विभुत्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्। तथाऽपि—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादौ जीवोत्क्रमणजन्योत्क्रमणाश्रयत्वस्य प्राणेषु प्रतीत्या जीवस्य क्रियावत्त्वावश्यकत्वात्; यज्ञमनुप्रावर्षीदित्यादाविव अनुशब्दस्य जन्यत्वार्थकत्वात्, द्वितीयायाश्च निरूपितत्वार्थकत्वात्, उत्क्रमणविशिष्टजीवजन्यत्वस्य जीवोत्क्रमणजन्यत्वे पर्यवसानात्, 'अनुर्लक्षणे' इत्यनेन जन्यत्वरूपलक्षणार्थकानुशब्दयोगे द्वितीयाविधानात्, गत्यागतिश्रुतेरनिर्वाहाच्च। एतदभिप्रेत्यैव सूत्रितम् **'उत्क्रान्तिगत्यागतीनां', 'स्वात्मना चोत्तरयोः'**—इति। किञ्चात्मनो विभुत्वे अन्यदीयमनसा अन्यात्मनः प्रत्यक्षापत्तिः; आत्ममनस्संयोगे परात्मसंयोगव्यावृत्तं वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेणात्ममानसं प्रति हेतुतास्वीकारे च गौरवात् ॥

न च—जीवस्याणुत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तिः, प्रत्यक्षसामान्ये महत्त्वस्य कारणत्वात्; अन्यथा परमाणोरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति—वाच्यम्। जालसूर्यमरीचिकास्थस्य त्रसरेणुशब्दवाच्यस्यैव परमाणुत्वेन तदतिरिक्तपरमाणोरस्वीकारात्, तस्य च प्रत्यक्षाङ्गीकारेण प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वानभ्युपगमात् ॥

अथ—जीवस्याणुत्वे एकस्य जीवस्यानेकशरीरावच्छेदेन सुखदुःखादिप्रतिसन्धानानुपपत्तिः; न चेष्टापत्तिः, सौभरिप्रभृतीनामेकदा

अनेकशरीरावच्छेदेन सुखदुःखादिसाक्षात्कारस्य पुराणादिसिद्धत्वात्। न च—जीवस्य तत्र तत्र गमनवशादनेकशरीरावच्छेदेनापि सुखाद्युपलम्भोपपत्तिः, वेगातिशयाच्च क्रमेण जायमानानामपि सुखदुःखाद्यनुभवानां यौगपद्यभ्रमः शतपत्रच्छेदनयौगपद्यभ्रमवदिति—वाच्यम्। योगिनां भ्रमासम्भवात्, प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यैव शरीरपतनप्रतिबन्धकत्वेनानेकदेशविद्यमानानामनेकशरीराणां युगपद्धारणानुपपत्तेश्च, एकशरीरे तादृशात्मसंयोगदशायामन्यशरीरे संयोगनाशात्—इति चेन्न॥ प्रयत्नवदात्मसंयोगत्वेन पतनप्रतिबन्धकत्वे गौरवात्संयोगेन प्रयत्नत्वावस्थापन्नधर्मभूतज्ञानस्यैव शरीरपतने प्रतिबन्धकत्वात्, आत्मन एकशरीरस्थत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानस्य मणिप्रभान्यायेन अनेकशरीरेषु प्रसरणोपपत्तेः, निरात्मकेषु शरीरेषु धर्मभूतज्ञानव्याप्त्यैव सुखदुःखाद्यनुभवोपपत्तेः, जीवस्य सुखाद्यनुभवार्थं तत्र तत्र गमनाकल्पनात्, 'गुणाद्वाऽऽलोकवत्', 'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति' इति सूत्राभ्यां तथा प्रतिपादनात्॥ न च—सुषुप्त्यवस्थायां शरीरधारणानुपपत्तिः, निरात्मकशरीरस्य धर्मभूतज्ञानसंयोगेनैव धारणस्य वक्तव्यत्वात्तद्दशायां धर्मभूतज्ञानप्रसरणाभावादिति—वाच्यम्; तद्दशायामपि निरात्मकशरीरेषु धर्मभूतज्ञानसंयोगाभ्युपगमात्; विषयतारूपविजातीयसंयोगस्यैव तदानीमस्वीकारात्॥ न च—'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति, अथ सा शुष्यति' इति श्रुत्या जीवस्य सङ्कोचविकासप्रतीत्या अणुत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तादृशश्रुत्या धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकासयोरेव शरीरशोषणाशोषणप्रयोजकत्वावगमात्, शाखादौ भोगावच्छेदकताप्रयोजकादृष्टनाशाधीनधर्मभूतज्ञानविभागानुकूलव्यापारस्यैव जहात्यर्थत्वात्॥

उक्तं चाधिकरणसारावल्याम्—

"मैवं शाखादिभोगायननियतिकरोपाधिनाशात्प्रहाणं
क्षेत्रादिन्यायतोऽसावभिमतिविरहात्स्यादधीतो जहातिः॥"—इति॥

न चैवं—निरात्मकशरीरेषु स्वापार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सौषुप्तिकात्मस्वरूपात्मकसुखानुभवार्थमेव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात्तत्रात्मस्वरूपाभावात्तत्स्वरूपात्मकसुखानुभवासम्भवादिति—वाच्यम्; जाग्रदवस्थाकालीनशरीरायासजनितदुःखोपशान्त्यर्थमेव तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः—

"स्वापे सुखत्वाभिज्ञानात्तद्विच्छिदे च रोषतः।
तदर्थमन्यस्यागाच्च श्रुतिस्मृतिशतैरपि ॥"

इति विष्णुचित्तवचनस्य स्वापार्थप्रवृत्तेस्सुखानुभवार्थत्वपरस्य च सात्मकशरीरविषयत्वेन तद्विरोधाभावात् ॥ न च—बीजगताङ्कुरत्वावस्थायाश्चैत्रभोगजनिकायास्तददृष्टजन्यत्वादङ्कुरत्वावस्थां प्रत्यात्मगतादृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगेन कारणत्वं वाच्यम्, आत्मनोऽणुत्वे च तन्न सम्भवतीति—वाच्यम्। कार्यसामान्ये अदृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगेन हेतुत्वे शब्दादावदृष्टस्य कारणत्वानुपपत्तेः, विभोरात्मनः विभावाकाशे संयोगासम्भवात् नैयायिकैर्विभुद्वयसंयोगानुपगमात्; स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगेन अदृष्टस्य हेतुत्वे चाणुत्वपक्षेऽप्यनुपपत्तिविरहात्स्वाश्रयजीवसंयुक्तेश्वरसंयोगस्य बीजेऽपि सत्त्वात्। अदृष्टस्य भगवत्सङ्कल्परूपताया वक्ष्यमाणत्वेन भगवदात्मनश्च विभुत्वेन जीवस्याणुत्वेऽपि स्वाश्रयसंयोगेनैवादृष्टस्य हेतुत्वसम्भवाच्च, विभुद्वयसंयोगाङ्गीकारेण कालगतपरिणामेऽपि सत्सम्बन्धेन हेतुताया अबाधात् ॥

स चायमात्मा ज्ञानाश्रयो ज्ञानस्वरूपश्च। 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्', 'जानात्येवायं पुरुषः' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानाश्रयत्वस्य 'विज्ञानं यज्ञं तनुते', 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्वरूपत्वस्य च प्रतिपन्नत्वात् ॥ यद्यपि—'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादौ विज्ञानपदं तद्गुणसारत्वादितिसूत्रे ज्ञानाश्रयपरं व्याख्यातम्। तथाऽपि 'एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इतिश्रुतौ द्रष्टा श्रोतेति विशेषतो बोद्धेति सामान्यतश्च ज्ञानाश्रयत्वस्यो-

क्तत्वेन विज्ञानात्मेत्यस्य ज्ञानाश्रयत्वपरत्वे पौनरुक्त्यापत्त्या ज्ञानस्वरूपत्वपरत्वावश्यकतया ज्ञानस्वरूपत्वसिद्धिः ॥

अथ—आत्मनो ज्ञानत्वं न सम्भवति, तस्य सविषयकत्वव्याप्यत्वात्, आत्मनश्च सविषयकत्वासम्भवात्। न तावदात्मनस्स्वभिन्नविषयकत्वं, अनङ्गीकारात्; अङ्गीकारे च धर्मभूतज्ञानवैयर्थ्यापत्तेः। नापि स्वमात्रविषयकत्वं, भाष्ये निष्प्रकारकज्ञाननिराकरणेन तद्विरोधात्॥ न च—आत्मस्वरूपज्ञानस्याहमित्याकारकस्य प्रत्यक्त्वैकत्वप्रकारकत्वाङ्गीकारान्न निष्प्रकारकत्वमिति—वाच्यम्; प्रत्यक्त्वस्यात्मविशेषणत्वेनात्मस्वरूपत्वासम्भवेन आत्मस्वरूपज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वासम्भवात्, प्रत्यक्त्वात्मनोरभेदे आधाराधेयभावासम्भवात्। अन्यथा 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' 'उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इत्यादौ च 'आदित्ये तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादेराधाराधेयभावप्रतिपादकस्य भेदप्रतिपादकत्वेनोपन्यासासङ्गत्यापत्तेः। एकत्वस्य सङ्ख्यारूपतया आत्मस्वरूपत्वासम्भवाच्च—इति ॥ मैवम्। प्रत्यक्त्वैकत्वयोरात्मस्वरूपातिरिक्तत्वेऽपि तन्मात्रप्रकारकत्वस्य स्वरूपात्मकानुभवे अभ्युपगमेन विरोधाभावात्। अनतिरिक्ततापक्षेऽपि न दोषः, अभेदेऽप्याधाराधेयभावोपगमात् ॥ न चोक्तसूत्रविरोधः 'य आदित्यमन्तरो यमयति', 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इति नियाम्यनियामकभावोक्त्या तत्सहिताधाराधेयभावस्य भेदव्याप्यत्वेऽपि शुद्धाधाराधेयभावस्य अभेदेऽपि सम्भवात्। एवमनुकूलत्वस्यापि तत्र प्रकारतया भानमनुमतम्; अहमर्थः प्रत्यक्त्वेनानुकूलत्वेनैकत्वेन च स्वतो भातीति श्रुतप्रकाशिकायामभिधानात्। अत एव सुखमहमस्वाप्सामिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः; अन्यथा सुषुप्तिकाले आत्मगतानुकूलत्वस्य अननुभूतत्वे तत्प्रतिसन्धानासम्भवात्, तद्दशायां धर्मभूतज्ञानस्यात्यन्तसङ्कुचितत्वेन तेनानुकूलत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् ॥ न च—

स्तोकं पचतीत्यादौ पाकस्य स्तोकत्वमिव सुखमहमस्वाप्समिति प्रतीतौ स्वापस्यैव सुखरूपत्वं भासते, न त्वात्मनः; तथा च स्वगतानुकूलत्वस्य आत्मग्राह्यत्वेऽपि स्वापगतानुकूलत्वस्य तेन ग्रहणासम्भवात्प्रतिसन्धानानुपपत्तिः तदवस्थैवेति—वाच्यम् । ज्ञानसामान्याभावरूपस्यात्मगतस्वापस्याधिकरणस्वरूपत्वेन तद्गतानुकूल्यस्यात्मगतानुकूल्यादनतिरिक्तत्वात् ॥

ननु—सुखमहमस्वाप्समिति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानरूपत्वं न सम्भवति; पूर्वाननुभूतयोरतीतकालस्वापयोरपि तत्र भानात्, प्रत्यभिज्ञायामसन्निकृष्टार्थस्य पूर्वानुभूतस्यैव भाननियमात् ॥ अथ—स्वापकालांशेऽनुमितिरूपमेकं ज्ञानं, सुखविशिष्टात्मांशे च प्रत्यभिज्ञारूपमपरं ज्ञानमिति ज्ञानद्वयात्मकमेव सुखमहमस्वाप्समिति ज्ञानम् । जागराद्यः क्षणः कालपूर्वकः, कालत्वात्, द्वितीयादिक्षणवत्—इत्यनुमानेन पूर्वकालमनुमाय; तत्कालावच्छिन्नोऽहं ज्ञानाभाववान्, ज्ञानसामग्रीविरहवत्त्वात्, तुल्ययोगक्षेमे आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि तद्वत्तया नियमेन अस्मर्यमाणत्वाद्वेति प्रयोगासम्भवात् । उक्तं च न्यायसिद्धाञ्जने—

"प्रत्यक्स्वयंप्रभसुखे नित्ये पुंसि व्यवस्थिते ।
अस्वाप्सं सुखमित्यादौ कालाद्यंशेऽनुमास्थितिः ॥"

—इति चेन्न ॥ ज्ञानद्वयकल्पनापेक्षया आत्मसुखांशयोरप्यनुमितिरूपत्वकल्पने लाघवात् ॥ —इति चेत् ॥

अत्र व्यासाचार्याः—सुखमस्वाप्समिति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञारूपत्वं स्वरसतः प्रतीयते, स्वापकालांशे च प्रत्यभिज्ञारूपत्वासम्भवेऽपि सुखविशिष्टात्मांशे तत्स्वरूपतासम्भवात्प्रतीतिस्वारस्यानुरोधेन ज्ञानद्वयरूपताकल्पनं युक्तम् । यथा—प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति ज्ञानं ज्ञानद्वयात्मकं; तत्र हि प्रातश्चत्वरमात्रमनुभूतं, न गजाभावः; प्रतियोगिभूतगजास्मरणात् । पश्चात्तु गजः किं स्थित इति पृष्टे योग्यार्था-

स्मरणलिङ्गेन गजाभावोऽनुमीयते । पूर्वोक्तरीत्या कालोऽपि तद्वत् ॥
—इत्याहुः ॥

न च—उक्तज्ञानस्यात्मांशेऽपि प्रत्यभिज्ञारूपत्वं न सम्भवति, संस्कारजन्यप्रत्यक्षस्यैव प्रत्यभिज्ञारूपत्वादात्मस्वरूपात्मकानुभवस्य नित्यत्वेन तस्य संस्कारजनकत्वाकल्पनात् चिरातीतस्य अनुभवस्य कालान्तरभाविस्मरणजनकतानिर्वाहार्थमेव द्वारतया संस्कारस्यानित्यानुभवस्थले कल्पनीयत्वान्नित्यानुभवस्थले च तत्कल्पनस्य विफलत्वादिति—वाच्यम् ; स्वजन्यसंस्कारवत्तासम्बन्धेनानुभवस्य नित्यानित्यसाधारण्येनैकहेतुतानिर्वाहाय नित्यानुभवस्थलेऽपि संस्कारकल्पनस्यावश्यकत्वात् ; अन्यथा नित्यानुभवस्य साक्षादनित्यानुभवस्य स्व परम्परया हेतुत्वमिति कार्यकारणभावद्वयापत्तेः ॥

अयं चात्मा कर्ता ; भोक्तृत्वात्, चेतनोऽहं करोमीति प्रतीत्या आत्मनि कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । न च—जपाकुसुमस्थं लौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणगतं कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यते, न तु तात्त्विकं; निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात्, सुषुप्तौ बुद्ध्यभावे कर्तृत्वादर्शनाच्चेति—वाच्यम् ; तथा सति रक्तं कुसुममितिवत्कदाचित् मनः कर्त्रिति प्रमा, लोहितस्स्फटिक इतिवच्चैतन्यं कर्त्रिति भ्रमश्च स्यात् ; सुषुप्तावन्तःकरणाभावेऽप्यात्मनि श्वासादिकर्तृत्वदर्शनात् सुषुप्तौ भूर्भुवरित्येव श्वसितीति श्रुतेश्च, आत्मनि कर्तृत्वस्याप्यौपाधिकत्वासम्भवात् । किञ्च—आत्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धिरेव श्रवणादिकर्त्रीति तस्या एव तत्फलं मोक्षोऽपि स्यात् ; शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च—जातेष्टिपितृयज्ञयोर्व्यभिचारान्न कर्तुरेव फलभाक्त्वनियम इति—वाच्यम्, तत्रापि पूतपुत्रकत्वस्वर्गभागिपितृकत्वयोः कर्तृगतयोरेव फलत्वात् । एवं तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतौ मनसः कृतिकर्मत्वस्य 'शृण्वन्तश्श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा' इत्यादिश्रुतौ 'शरीरवाङ्मनोभिर्य-

त्कर्म प्रारभते नरः।' इति स्मृतौ च करणत्वस्य प्रतिपन्नत्वेन कर्तृत्वासम्भवात्; कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रासम्भवस्य 'कर्तृकर्मव्यपदेशाच्च' इति सूत्रसिद्धत्वात्। 'मन उदक्रामन् मिलित इवाश्नन्पिबन्नास्ते वा" इत्यादिश्रुतौ मनस उत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वस्य, तथा—

"परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ॥"

इत्यादिस्वरूपाविर्भावरूपमुक्तावपि कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नत्वेन नास्यौपाधिकतासम्भवः। तच्च कर्तृत्वं परमपुरुषहेतुकमिति—कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, परात्तु तच्छ्रुतेः—इत्यधिकरणयोः प्रपञ्चितम् ॥

न च—जीवकृतिसामान्यस्येश्वरकृतिजन्यत्वे कलञ्जभक्षणादिकर्तुरपि पापाद्यनुपपत्तिः, आश्रयतासम्बन्धेन पापं प्रति स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कलञ्जभक्षणादेर्हेतुत्वे बलात्कलञ्जभक्षणं कारिते पुरुषे पापापत्तिवारणाय स्वानुकूलकृताावितरकृत्यजन्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादितरकृत्यजन्यस्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कलञ्जभक्षणादेस्तादृशकर्तर्यभावादिति—वाच्यम्; जीवकृतिसामान्यस्येश्वरसङ्कल्पजन्यत्वेन तत्कृतिजन्यत्वानङ्गीकारात्, तदङ्गीकारेऽपीतरकृतिनिष्ठासाधारणकारणताकान्यत्वस्यैव निवेशादीश्वरकृतेश्च साधारणकारणत्वेनादोषात् ॥ न च—

'एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति। एष एवासाधुकर्म कारयति, तं यमधो निनीषति ॥'

इति श्रुत्या,

"अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनस्सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥"

इति स्मृत्या च जीवनिष्ठसाधुकर्मानुकूलकृतिं प्रति उन्निनीषाजन्यभगवद्यत्नस्य, असाधुकर्मानुकूलकृतिं प्रति चाधोनिनीषाजन्यभगवद्यत्नस्य

हेतुताबोधनात्, भगवत्कृतिनिष्ठासाधारणकारणताकत्वमेव जीवकृता-वस्तीति–वाच्यम्; साधुकर्मकारयितृत्वश्रुतेरतिमात्रभगवदानुकूल्य-प्रसक्तपुरुषविशेषविषयत्वेनासाधुकर्मकारयितृत्वश्रुतेश्चातिमात्रप्राति-कूल्यप्रसक्तपुरुषविशेषविषयत्वेन सर्वविषयत्वाभावात्तदतिरिक्तपुरुप-कृतौ भगवत्सङ्कल्पादेस्साधारणकारणतयैव निर्वाहे असाधारणकारणत्वा-कल्पनात्। न चैवमप्यतिमात्रप्रातिकूल्यप्रसक्तपुरुषे पापोत्पत्त्यनुपप-त्तिरिति वाच्यम्; ईश्वरभिन्नेतरकृत्यजन्यत्वस्यैव स्वानुकूलकृतौ निवे-शेन तादृशपुरुषेऽपि निषिद्धानुष्ठानस्य पापजनकत्वोपपत्तेः। न च–सिद्धान्ते पुण्यपापयोर्भगवदनुग्रहनिग्रहरूपतया निषिद्धानुष्ठातरि भग-वन्निग्रहानुपपत्तिस्तदवस्थैव; विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयनिग्रहं प्रति तत्पुरुषानभिमतकरणस्य हेतुत्वे अयमस्मदनभिमतं कुर्यादितीच्छा-दशायां तस्य निग्रहजनकत्वादर्शनेन, तत्पुरुषीयेच्छाविरहविशिष्टत-त्पुरुषानभिमतकरणस्य तत्पुरुषीयनिग्रहजनकत्वस्य वाच्यत्वात्, कलञ्जभक्षणादेर्भगवदनभिमतत्वेऽपि तदनुकूलकृतेर्भगवदिच्छाविरह-विशिष्टत्वाभावाद्भगवतस्सङ्कल्पात्मकतादृशेच्छाविरहे तादृशकृतेरेवो-त्पत्त्यनुपपत्तेरिति–वाच्यम्; अयं यत्किञ्चित्कार्यं कुर्यादित्यादीच्छा-सत्त्वे राजाद्यनभिमतकरणस्य राजनिग्रहजनकत्वदर्शनेन तत्तत्कार्यं कुर्यादित्यादिरूपविशेषाकारेच्छाविरहस्यैव निग्रहजनकतावच्छेदकगर्भे निवेश्यत्वात्। प्रकृते चायं कलञ्जं भक्षयेदिति विशेषाकाराया भगवदिच्छाया अभावादयं स्वेष्टं कुर्यादिति सामान्यसङ्कल्पेनैव तादृशकृत्युपपत्तेः, तदर्थं विशेषसङ्कल्पानावश्यकत्वादिति दिक्॥

जीवो द्विविधः—संसार्यसंसारिभेदात्। पुण्यपापान्यतरवत्त्वं संसारिणो लक्षणम्॥

संसार्यपि द्विविधः–नित्यानित्यसंसारिभेदात्। पुण्यपापान्यतर-त्वावच्छिन्नाभाववदन्यत्वं–नित्यसंसारिलक्षणम्। स्वपूर्वकालीनत्व-

स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभाव-विशिष्टतादृशान्यतरवत्त्वं—अनित्यसंसारिलक्षणम्। नित्यसंसारि-सद्भावे प्रमाणं तु 'अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः।' इत्यादिरूपा लीलाविभूतिनित्यतोक्तिः। 'क्षिपाम्यजस्रमशुभाना-सुरीष्वेव योनिषु' 'न क्षमामि कदाचन'—इत्यादिकं च॥

परे तु—क्षिपाम्यजस्रमित्यादेर्विलम्बातिरेकपरत्वान्नित्यसंसारिसद्भावे प्रमाणाभाव एव। विमतो जीवो मोक्षसाधनज्ञानवान्, जीवत्वात्, सम्प्रतिपन्नजीववत्—इत्यनुमानेन जीवत्वावच्छेदेन मुक्तियोग्यतासिद्धौ नित्यसंसार्यसम्भवात्। अन्यथा सर्वेषां स्वस्मिन् नित्यसंसारित्वसन्देह-सम्भवेन मोक्षसाधनानुष्ठाने कस्यापि प्रवृत्तिर्नस्यादिति श्रवणादि-विधिवैयर्थ्यापत्तिः; संसारिणामनन्तत्वाच्च सर्वेषां मुक्तियोग्यत्वेऽपि लीलाविभूतिनित्यतोपपत्तिः॥ न च—संसारिणामनन्तत्वे 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति संसार्यसंसारिजीवानां एकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यकथनं नोपपद्यत इति—वाच्यम्; मुहूर्तयामाहोरात्रकल्पादीनामानन्त्यस्य समानत्वेऽपि—यथा कल्पा-पेक्षयाऽहोरात्रादीनामाधिक्यं तदपेक्षया च मुहूर्ताधिक्यं, यथा वा सतां द्रव्याणां च आनन्त्येऽपि द्रव्यानन्त्यापेक्षाया सदानन्त्याधिक्यं तद्वदुपपत्तेः॥ —इत्याहुः॥

असंसारी द्विविधः—नित्यमुक्तभेदात्। पुण्यपापान्यतर-वद्भिन्नत्वे सत्यणुत्वं नित्यानां लक्षणम्। ईश्वरवारणायाणुत्वनिवेशः, ते चानन्तगरुडविष्वक्सेनादयः। 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्या-दिभिस्सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविधानान्नित्यसूरिसद्भावसिद्धिः। न चोक्तश्रुतेर्मुक्तप्रवाहविषयत्वमीश्वरविषयत्वं वाऽस्त्विति वाच्यम्; सदापदार्थस्य कालत्वव्यापकत्वस्य मुक्तदर्शने बाधाद्भगवति बहु-वचनार्थबहुत्वानुपपत्तेः। स्वसामानाधिकरण्यस्वसमानकालीनत्वोभय-

सम्बन्धेन कर्मप्रागभावविशिष्टान्यकर्मध्वंससमानाधिकरणपरमात्मानुभवरूपो यो मोक्षस्तद्वत्त्वं—मुक्तलक्षणम् ॥

मोक्षहेतुश्च परविद्या; परविद्यात्वं च ब्रह्मविषयकविद्यात्वं, विद्यात्वं च वेदविहितभक्तित्वम्। वेदविहितत्वनिवेशादुदासीनस्मृतिसन्ततौ नातिव्याप्तिः। वेदविहितत्वं च वेदतात्पर्यविषयीभूतकृतिसाध्यत्वादिप्रकारकबोधविषयत्वं; 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरम्' इत्यादौ लिङः कृतिसाध्यत्वार्थकत्वात्, वेदार्थसङ्ग्रहे 'लिङः कोऽर्थः परिगृहीतः' इति प्रश्नपूर्वकं 'यज देवपूजायामिति देवताराधनभूतयागादेः कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधति' इत्युक्तेः ; वेदतात्पर्यविषयीभूतकृतिसाध्यत्वप्रकारकबोधविषयत्वं शाण्डिल्यविद्यादावस्तीति लक्षणसङ्गतिः, मनोमयत्वादिप्रकारकात्मविशेष्यकं यत्कृतिसाध्यमुपासनं तत्कर्तेति बोधस्य तद्वाक्यादुत्पत्तेः; कर्त्रधिकरणदीपादावाख्यातार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्योक्तत्वात्, लिङो लिङ्त्वेन कृतिसाध्यत्वार्थकत्वस्य आख्यातत्वेन कर्त्रर्थकतायाश्च सम्भवात्। बोधे वेदजन्यत्वमनिवेश्य वेदतात्पर्यविषयत्वनिवेशात्सद्विद्यादौ नाव्याप्तिः; तत्र सदुपासीतेति विध्यभावेऽपि 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति मोक्षसाधनत्वश्रवणेन विधिकल्पनस्यावश्यकतया सदुपासनविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकबोधस्यापि सद्विद्यातात्पर्यविषयत्वात् । अत एवोद्गीथविद्याविचारे भाष्ये उक्तं—

"वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणाद्वेदनविषये विधिः कल्प्यते ॥" —इति ॥

वेदतात्पर्यं च वेदोच्चारणप्रयोजकेच्छा, न तु वेदकर्मकाद्योच्चारणप्रयोजकेच्छा; वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्कर्मकाद्योच्चारणस्यैवाप्रसिद्धेः। सा चेच्छा क्वचिदीश्वरसमवेता, क्वचिदध्यापकसमवेता च प्रसिध्यतीति

-नाप्रसिद्धिः । भक्तित्वं च प्रीतिरूपतापन्नदर्शनसमानाकारध्रुवानुस्मृति-रूपध्यानत्वम् ; प्रीतित्वं चानुकूलत्वप्रकारकत्वं; अनुकूलत्वं च—यद्धर्मावच्छिन्नविषयता इतरेच्छानधीनेच्छाजनकतावच्छेदिका, तादृशधर्मरूपं वैजात्यं। इच्छायामितरेच्छानधीनत्वनिवेशादिष्टसाधनत्वव्युदासः। दर्शनसमानाकारत्वं च—साक्षात्कारत्वव्यञ्जकविषयितावत्त्वम् । अनवरतभावनावशात् स्मृतावपि तादृशविषयिता जायते, 'वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरौ' इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ यद्यपि—इदं रजतमित्यादाविव वृक्षविशेष्यकं रामादिप्रकारकं ज्ञानं भ्रमात्मकसाक्षात्कार एव ; तथाऽपि—सिद्धान्ते असन्निकृष्टभ्रमस्थले ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्य तदीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य च स्वीकारात्स्मरणस्यैव लौकिकविषयितावत्त्वमभ्युपगन्तव्यं ; अन्यथा पश्यामीत्यस्यानुपपत्तेः । स्पष्टं चेदं ज्ञानयाथार्थ्यवादार्थे ॥

न च—एवमपि कामातुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवत् ब्रह्मध्यानस्यापि भ्रमत्वापत्तिः, भावनारूपदोषजन्यत्वात्, उक्तस्थले भावनाया दोषत्वेन क्लृप्तत्वादिति—वाच्यम् ; न हि भावनाजन्यत्वमुक्तकामिनीसाक्षात्कारे अप्रामाण्यप्रयोजकं, किं तु बाधितविषयत्वं ; भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिरजतादिभ्रमे बाधादेवाप्रामाण्यस्वीकारात्, ब्रह्मणश्च सर्वव्याप्तस्य सर्वप्रमाणाबाधितत्वात्तद्भावनाजन्यज्ञानस्यापि प्रामाण्याविधानात्, भावनायाश्च व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारे दोषत्वेऽपि ब्रह्मध्याने दोषत्वासम्भवात् ; अन्यथा शङ्खपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पित्तद्रव्यस्य स्वविषयकज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वापत्तेः, क्वचिदेव कस्य चिद्दोषत्वमित्येवाङ्गीकार्यत्वात् ॥ ध्रुवानुस्मृतित्वं च—घटिकाद्यात्मककालनिष्ठावान्तरकालावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वं, धारावाहिकप्रत्यक्षस्थल इव तावत्पर्यन्तमेकस्या एव स्मृतिव्यक्तेस्स्वीकारात् ॥

उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे वरदनारायणभट्टारकैः—

"स्तम्भस्स्तम्भस्स्तम्भ इति धीर्धारावाहिका मता ।
धारावाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥" —इति ॥

यदि च—धारावाहिकज्ञानस्थले नैका व्यक्तिः, किं तु सजातीयज्ञानधारैव । उक्तं च श्रीमति भाष्ये—"ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा ध्रुवानुस्मृतिः" इति— इत्युच्यते ; तदा—घटिकाद्यात्मककालनिष्ठावान्तरकालावच्छिन्नो यस्स्वाश्रयत्वस्वसमानविषयकस्वसमानाधिकरणस्मृत्याश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वं ध्रुवानुस्मृतित्वमिति बोध्यम् । ब्रह्मविषयकत्वं च सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित ब्रह्मनिष्ठविशेष्यताकत्वम् । तेन मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिनाभिहितेषु प्रतीकोपासनेषु नातिव्याप्तिः । परविद्यासामान्ये सत्यत्वादिप्रकारकत्वं च—आनन्दादयः प्रधानस्य, इतरे त्वर्थसामान्यादिति सूत्रसिद्धम् ॥

सा च विद्या—सदानन्दमयान्तरादित्यशाण्डिल्यदहरमधुभूमवैश्वानरपञ्चाग्न्यादिविद्याभेदाद्बहुविधा ॥ तत्र—जगदुपादानत्व-जगन्निमित्तत्व-सत्यसङ्कल्पत्व-तेजःप्रभृतिस्रष्टृत्व-तत्तच्छरीरकत्व-तत्तदनुप्रवेष्टृत्व—नामरूपव्याकर्तृत्व—जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वादिगुणप्रकारकसच्छब्दवाच्यपरब्रह्मविशेष्यकोपासनं—सद्विद्या । सा च—सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना छान्दोग्ये प्रतिपादिता ॥ विपश्चित्त्व-जगत्कारणत्वानन्दैकतानत्वेतरानन्दयितृत्व-स्वसङ्कल्पप्रयोज्यचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्रष्टृत्व-सृज्यवर्गानुप्रवेशकृततदात्मकत्व-भयाभयहेतुत्व-वाय्वादित्यादिप्रशासितृत्व-निरतिशयानन्दाश्रयत्वादिप्रकारकानन्दमयविशेष्यकभक्तिः—आनन्दमयविद्या । सा च तैत्तिरीयकगता ॥ मनोमयत्व-प्राणशरीरकत्व-भारूपत्व-सत्यसङ्कल्पत्वाकाशशरीरकत्व—सर्वगन्धत्व-सर्वरसत्वावाप्तसमस्तकामत्वावाकित्वानादरत्व-हृदयोपाधिकाणु-

त्वादिप्रकारकात्मविशेष्यकोपासनं—शाण्डिल्यविद्या । सा च छान्दोग्ये बृहदारण्यकेऽग्निरहस्ये चाम्नाता ॥

अथ—बृहदारण्यके सत्यसङ्कल्पत्वाद्यप्रतिपादनात्तत्प्रकारकत्वघटितोक्तलक्षणस्य तदुक्तशाण्डिल्यविद्यायामव्याप्तिः । न च—सत्यसङ्कल्पत्वादिप्रकारकत्वमनिवेश्य मनोमयत्वभारूपत्वहृदयोपाधिकाणुत्वैतत्त्रितयप्रकारकत्वमेव लक्षणे निवेश्यत इति नाव्याप्तिः, उक्तगुणत्रयस्य छान्दोग्येऽग्निरहस्ये बृहदारण्यके च सत्त्वादिति—वाच्यम् । शाण्डिल्यविद्यायां उक्तगुणत्रयप्रकारकत्वेनैव कारणत्वे छान्दोग्याग्निरहस्ययोः प्राणशरीरकत्वसत्यसङ्कल्पत्वादीनां प्रतिपादनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन प्राणशरीरकत्वादिप्रकारकत्वस्यापि कारणतावच्छेदकत्वावश्यकत्वात् बृहदारण्यकोक्तशाण्डिल्यविद्यायास्तत्प्रकारकत्वाभावे मोक्षजनकत्वानुपपत्तेः । न च—सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् इत्यादिना रूपैक्यस्य विद्यैक्यप्रयोजकतया गुणोपसंहारप्रयोजकत्वाभिधानात् प्रकृते मनोमयत्वभारूपत्वविशिष्टात्मन एव बृहदारण्यकेऽप्युपास्यत्वोक्त्या रूपैक्याद्गुणोपसंहारावश्यकत्वेन तद्विद्याया अपि प्राणशरीरकत्वादिप्रकारकत्वान्मोक्षजनकतासम्भव इति—वाच्यम् । विद्यैक्यस्य तत्प्रयोजकरूपैक्यस्य च बृहदारण्यकोक्तविद्यायामसम्भवात् । तथा हि—विद्यैक्यं च न तावदभिन्नत्वं; पुरुषभेदेन कालभेदेन च भिन्नानां मनोमयत्वादिप्रकारकोपासनरूपशाण्डिल्यविद्यानामभेदायोगात्; किन्त्वभिन्नकारणताश्रयत्वं, शाण्डिल्यविद्यानां सर्वासामेकरूपेण कारणत्वात्; एकविषयतावत्त्वं वा, समानाकारज्ञानेषु विषयताया ऐक्यात् । तत्प्रयोजकं रूपैक्यमपि न तावदेकविशेष्यकत्वम्, उद्गीथविद्यानां सर्वासामप्युद्गीथात्मकैकविशेष्यकत्वेनैक्यापत्तेः । किं तु तदनिवर्त्यसंशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वरूपं तदनतिरिक्तविषयकत्वमेव तदैक्यप्रयोजकं रूपैक्यम् ।

तथा च–"तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति तैत्तिरीयकगता दहरविद्या छान्दोग्यगतदहरविद्यानिष्ठकारणतावती तन्निष्ठविषयितावती वा, तादृशविद्यानिष्ठप्रतिबन्धकताकान्यसंशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वात्, छान्दोग्यगतदहरविद्यावत् इत्याद्यनुमानेन भिन्नभिन्नशाखागतविद्यानामैक्यं साधनीयमिति सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायाभिप्रेतम् । तथा च–बृहदारण्यकगतशाण्डिल्यविद्याया अग्निरहस्याद्युक्तशाण्डिल्यविद्यैक्यं न सम्भवति, तादृशोपासनाप्रतिबध्यवशित्वेशानत्वादिकोटिकसंशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयितावत्त्वेन तच्छून्यत्वात्मकरूपैक्याभावात् ॥ —इति चेत् ॥

मैवम्–सर्वस्थितिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपवशित्वस्य सर्वोत्पत्तिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वेशानत्वस्य सर्वचेष्टाप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वप्रशासितृत्वस्य च बृहदारण्यकोक्तस्य अग्निरहस्यच्छान्दोग्ययोस्सत्यसङ्कल्पपदेनोक्तत्वात् सत्यपदस्य सर्वस्थितिप्रयोजकत्व–सर्वोत्पत्तिप्रयोजकत्व-सर्वचेष्टाप्रयोजकत्वपरत्वात् । सर्वनिष्ठस्वत्वनिरूपकत्वरूपसर्वाधिपतित्वस्य च सर्वं स्वामितया प्राप्तवानित्यर्थकेन सर्वमिदमभ्यात्त इत्यनेनोक्तत्वेन बृहदारण्यकोक्तविद्यायां रूपैक्यनिर्वाहात् । स्पष्टं चेदं 'समान एवं चाभेदात्' इत्यत्र भाष्ये ॥

अथ–एवमपि छान्दोग्यादौ ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना ज्यायस्त्वस्योक्त्या तत्प्रकारकत्वस्यापि हेतुतावच्छेदकत्वमावश्यकं, अन्यथा तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । तच्च–न सम्भवति, हृदयावच्छिन्नपरमात्मनि पृथिव्याद्यवधिकज्यायस्त्वासम्भवात् ॥ न च–तादृशज्यायस्त्वस्यावच्छिन्ने असम्भवेऽपि स्वरूपे सम्भवान्नानुपपत्तिः ; एवं चानन्दादय इत्यस्यापि न विरोधः, हृदयावच्छिन्नपरमात्मन्यपि स्वरूपे अपरिच्छिन्नत्वरूपानन्त्यस्य सम्भवेन तत्प्रकारकत्वनिर्वाहादिति–वाच्यम् । तथा सति "सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः" इत्यधिकरणविरोधापत्तेः, तत्र

हृदयादिरूपाल्पस्थानगोचरासु विद्यासु द्युव्याप्तिप्रकारकत्वासम्भवस्य प्रतिपादनात्, उक्तरीत्या द्युव्याप्तेर्हृदयावच्छिन्ने असम्भवेऽपि स्वरूपे सम्भवात् ॥ न च—द्युव्याप्तिराकाशावधिकमहत्त्वं ; तच्च स्वरूपे न सम्भवति, स्वरूपगतपरममहत्त्वस्य निरवधिकत्वेनाकाशाद्यवधिकत्वाभावात्; मध्यमपरिमाण एवान्यापेक्षयाऽल्पत्वरूपत्वस्येतरापेक्षया महत्त्वरूपत्वस्य चोपपत्त्यर्थं सावधिकत्वकल्पनादिति—वाच्यम् । तथा सति पृथिव्याद्यवधिकज्यायस्त्वस्यापि शाण्डिल्यविद्याप्रकारत्वासम्भवतादवस्थ्यात्, आनन्दादय इतिसूत्रोक्तानन्त्यस्यैव स्वरूपांशे प्रकारतया भानसम्भवात्—इति चेन्न ॥ ज्यायान्पृथिव्या इत्यादेरुपास्यमाहात्म्यप्रतिपादनपरत्वेन शाण्डिल्यविद्यावेद्यत्वानुपगमात्, सम्भृत्यधिकरणभाष्ये तथा प्रतिपादनादिति दिक् । उक्तरीत्यैव विद्यान्तराणां लक्षणान्यूह्यानि ॥

तासां च विद्यानां तृणाराणिमणिन्यायेन पृथगेव हेतुत्वं, न तु दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितानां हेतुत्वमिति विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति सूत्रसिद्धम्; दहरादिविद्यागतमोक्षोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वशून्यत्वे सति मोक्षोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायाश्रयत्वरूपाभिन्नसामग्रीप्रविष्टत्वस्यैव विकल्पशब्दार्थत्वात्, अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च—न परस्परं व्यभिचार इति बोध्यम् । अत्र अविशिष्टफलत्वादिति सूत्रयता मुक्तावानन्दतारतम्यं निरस्तं; ब्रह्मविद्यासामान्यस्यैकजातीयफलजनकत्वाभिधानात्, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रोक्तस्य भोगसाम्यस्य सम्भवाच्च । तथा हि—अनुकूलत्वप्रकारकसाक्षात्कारो भोगः, तत्साम्यं च समानविषयकत्वम् । तथा च प्रमेयत्वव्यापकानुकूलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकसाक्षात्कारवत्त्वमेव समानभोगवत्त्वम्, 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्यनेन नित्यानां, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यनेन मुक्तानां चेश्वरस्येव सर्वसाक्षात्कारवत्त्व-

बोधनात्तदंशे वैलक्षण्याभावात् परस्परमीश्वरेण च भोगसाम्यमुपपन्नम् । उक्तं च तत्त्वमुक्ताकलापे—

"शेषाणां शेषिणश्च स्फुरति सुखतया सर्वदा सर्वतत्त्वे
नित्यानां मुक्तिभाजामपि भुवनकृतं भोगमात्रं समानम् ॥"
—इति ॥

न च—मुक्तानां दुःखादिसाक्षात्कर्तृत्वे दुःखित्वापत्त्या न सर्वसाक्षात्कारसम्भवः ; 'न पश्यो मृत्युं पश्यति, न रोगं नोत दुःखताम्' इति श्रुत्या दुःखादिसाक्षात्कारनिषेधाच्च, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यस्य सङ्कोचावश्यकत्वादिति—वाच्यम् । स्वतोऽनुकूलभूतभगवद्विभूतित्वेन सर्वस्याप्यनुकूलत्वेन दुःखादेरपि मुक्तान्प्रति प्रतिकूलत्वाभावेनानुकूलतया दुःखादिसाक्षात्कर्तृत्वसम्भवात्तस्य दुःखित्वानापादकत्वात् प्रतिकूलतया तत्साक्षात्कर्तृत्वस्यैव तथात्वात्, स्वतोऽनुकूलभूते वस्तुनि प्रातिकूल्यस्य कर्मकृतत्वेन कर्मनाशे तत्कृतप्रातिकूल्यस्यासम्भवात्, नोतदुःखतामित्यस्य प्रातिकूल्यप्रकारकसाक्षात्कारनिषेधपरत्वेन दुःखसाक्षात्कारनिषेधपरत्वाभावाच्च ॥ न च—पूर्वानुभूतनरकादौ प्रातिकूल्यस्य पूर्वं स्थितत्वादतीतादिसाक्षात्कर्तुर्मुक्तस्य तत्साक्षात्कर्तृत्वमावश्यकमिति—वाच्यम् । प्रतिकूलतया अनुभूतं नरकादिकमपि भगवद्विभूतित्वादनुकूलमेवेति साक्षात्कारस्य मुक्तिदशायां स्वीकारेऽपि तस्य दुःखित्वानापादकत्वात्, प्रत्युतानन्दावहत्वात् ॥

अत्र माध्वाः—देवमनुष्यादीनां मुक्तानां परस्परमानन्दे तारतम्यमावश्यकम्; साधनतारतम्यस्य साध्यतारतम्यप्रयोजकत्वात्, मनुष्योपासनापेक्षया देवोपासनस्य कालतो विषयतश्च प्रकृष्टत्वात्, अन्यथा प्रयत्नाधिक्यवैफल्यापत्तेः, प्रकृष्टाप्रकृष्टसाधनवतामेकजातीयफलप्रदत्वे भगवतो वैषम्यापत्तेश्च । श्रुतिसिद्धश्चायमर्थः—

"अक्षण्वन्तः कर्णवन्तस्सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥"—इति ॥ अत्र हि मनोजवशब्दिते ज्ञाने साम्याभावप्रतिपादनात्तारतम्यमवगम्यते, तेन च फलतारतम्यमर्थसिद्धम्। तथा 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति'— इत्यारभ्य मनुष्यादिचतुर्मुखपर्यन्तानां मुक्तानामानन्दतारतम्यं प्रतिपाद्य 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति तत्तन्मुक्तेष्वपि तत्तदानन्दतारतम्यातिदेशात्, परमसाम्यश्रुतेश्च भवन्मतेऽपि नासङ्कुचितार्थत्वं; जगत्कारणत्वलक्ष्मीपतित्वादेर्मुक्तेष्वसम्भवाच्छेषित्वशेषत्वाणुत्वविभुत्वादिकृततारतम्यस्य दुरपह्नवत्वाच्च । अतो निर्दोषत्वमात्रेण तत्साम्यमुपपन्नमिति न तेनानन्दसाम्यसिद्धिः—इति वदन्ति ॥

अत्रोच्यते—मुक्तानामानन्दतारतम्यं सङ्ख्याकृतं परिमाणकृतं विषयकृतं स्वरूपकृतं वा न सम्भवति ॥ सङ्ख्याकृततारतम्यं हि— एकतरकृतमुक्तानन्दपर्याप्तसङ्ख्याव्याप्यत्वव्यापकत्वान्यतरावच्छेदकसङ्ख्याविभाजकधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणत्वमपरमुक्तानन्देषु। यथा अष्टवस्वपेक्षया सप्तर्षिषु द्वादशादित्येषु च वसुपर्याप्ताष्टत्वसङ्ख्याव्याप्यतावच्छेदकसप्तत्वत्वरूपसङ्ख्याविभाजकधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य सप्तर्षिषु तादृशसङ्ख्याव्यापकतावच्छेदकद्वादशत्वत्वरूपतादृशधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य द्वादशादित्येषु च सत्त्वात्। एतादृशं च तारतम्यं मुक्तानन्देष्वसम्भवि ; आनन्दस्य भवन्मते जीवस्वरूपत्वेन प्रत्येकमेकत्वेन सङ्ख्याकृतवैषम्याभावात् ॥ नापि परिमाणकृतं, परिमाणकृततारतम्यं ह्यामलकापेक्षया बिल्वबदरयोस्तत्संयुक्तयावत्प्रदेशसंयोगयोग्यत्वसमानाधिकरणतदसंयुक्तप्रदेशसंयोगयोग्यत्वतत्संयुक्तयत्किञ्चित्प्रदेशसंयोगयोग्यत्वान्यतररूपं प्रसिद्धं ; तादृशस्याणुरूपजीवस्वरूपानन्देष्वसम्भवात् ॥ नापि विषयकृतं ; तद्धि तद्विषययत्किञ्चिदविषयकत्वतदविषयविषयकत्वान्यतररूपं ; यथा—घटपटोभयविषयकज्ञानापेक्षया एकविषयकज्ञानात्रितयविषयकज्ञानयोः ;

तादृशानन्दतारतम्यस्य, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यादिश्रुत्युक्त-सर्वज्ञत्वेन समानेषु मुक्तेष्वसम्भवात् ॥ नापि स्वरूपकृतं; तद्धि—मधुरमधुरतररसयोरिव परस्परासमानाधिकरणवैजात्यवत्त्वं, तादृशवैजात्यस्य मुक्तस्वरूपानन्देष्वप्रामाणिकत्वात् ॥

यदपि—तादृशवैजात्यसाधनायोक्तं—प्रकृता बन्धनिवृत्तिः स्वसजातीयबन्धनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकतारतम्यवन्निष्ठा, बन्धनिवृत्तित्वात् , निगलबन्धनिवृत्तिवत्—इति । तदपि न—तारतम्यस्य गुणगतवैजात्यरूपस्य बन्धनिवृत्त्याश्रयात्मनिष्ठत्वाभावात्, तदवृत्तिधर्मस्यैतत्प्रतियोगितारतम्यशब्देनाभिधाने मुक्तानन्दयोरेकजातीयत्वेऽपि स्वस्वमात्रविषयकधीविषयत्वमादायार्थान्तरात्। न च—गुणगुणिनोरभेदाङ्गीकाराद्गुणगतवैजात्यस्य आत्मनिष्ठत्वमिति—वाच्यम् ; स्वरूपातिरिक्ततादृशवैजात्यस्यापसिद्धान्तपराहतत्वेन भवद्भिरङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् । न च—जीवस्वरूपानन्दानामनादितारतम्यस्वभावत्वमिति—वाच्यम् ; जीवस्वरूपाणां तारतम्यस्वरूपत्वे भेदमात्रे पर्यवसानेन परिभाषामात्रापत्तेः, पूर्वोक्तभोगसाम्याविघातात्। साधनतारतम्यात्साध्यतारतम्यमित्यपि न सत् ; धूमालोकादिलिङ्गकपरामर्शरूपसाधनतारतम्येऽप्यनुमितौ तारतम्यादर्शनेन व्यभिचारात् , मोक्षसाधनज्ञाने तारतम्यासिद्धेश्च अक्षण्वन्तइत्यादिश्रुतेस्सर्वसाक्षात्कर्तृत्वेन समान्तरराहित्यपरत्वादक्षण्वन्तःकर्णवन्तइत्याभ्यां सर्वसाक्षात्कर्तृचक्षुष्मत्त्वस्य तादृशश्रोत्रवत्त्वस्य च बोधनात् , प्रशंसायां मतुप्प्रत्ययात्; 'कीर्तिमानसमो राजा निस्समास्तत्र पण्डिताः' इत्यादौ कीर्तिपाण्डित्याभ्यां सदृशान्तरराहित्यस्येव तादृशसाक्षात्कर्तृत्वेन सदृशान्तरनिषेधबोधनस्य युक्तत्वात् , सैषानन्दस्येत्यादिश्रुतेरपि शते पञ्चाशन्न्यायेन मुक्तानन्दे सर्वानन्दान्तर्भावपरत्वेन तारतम्यपरत्वाभावात् । तच्छ्रुतावानन्दपदं अनुकूलत्वेन ज्ञायमानविषयपरं, न तु तादृशज्ञानपरं; तथा सति

तादृशज्ञानस्य पुरुषभेदेन भिन्नतया मानुषानन्दे मनुष्यगन्धर्वसम्बन्धित्वोत्कीर्तनासङ्गतेः 'ते ये शतं मानुषा आनन्दास्स एकः' इत्यस्य मनुष्यानन्दशतसजातीय एको मनुष्यगन्धर्वानन्द इत्यर्थाङ्गीकारे त्वानन्दपदं तादृशज्ञानपरमेव । समानविषयकत्वेन साजात्यस्य विवक्षितत्वेन मानुषशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य मनुष्यगन्धर्वगतैकज्ञाने लाभात्तादृशमनुष्यगन्धर्वगतविभिन्नविषयकशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य च देवगतैकज्ञाने लाभान्नानुपपत्तिः; मुक्तानां सर्वविशेष्यकानुकूलत्वप्रकारकसाक्षात्कारवत्तया मानुषशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य मनुष्यगन्धर्वादिगतशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य च सत्त्वात्प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य इत्यस्योपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

जीवनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अथेश्वरो निरूप्यते ॥

विभुत्वे सति चेतनत्वं तल्लक्षणम् । जीववारणाय सत्यन्तं, कालवारणाय विशेष्यम् । प्रमेयत्वव्यापकस्वत्वनिरूपकत्वरूपं सर्वस्वामित्वं, सर्वकर्मजन्यप्रीत्याश्रयत्वरूपं सर्वकर्मसमाराध्यत्वं, सर्वकर्मफलोत्पादकसङ्कल्पवत्त्वरूपं सर्वफलप्रदत्वं, सर्वद्रव्यपतनप्रतिबन्धकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वाधारत्वं च—तल्लक्षणम् । न च—ईश्वरस्य विभुत्वे 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिश्रुत्युक्तमनुप्रवेशादिकं नोपपद्यत इति—वाच्यम्; विलक्षणसंयोगस्यैवानुप्रवेशशब्दार्थत्वात् । न च—भगवन्निरूपितस्वत्वस्य सर्वत्र सिद्धत्वे अग्नये स्वाहेत्यादावग्निपदस्याग्न्यन्तर्यामिपरत्वानुपपत्तिः, हविर्निष्ठस्वत्वरूपफलावच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारस्यैव स्वाहापदार्थत्वात्तत्र स्वत्वरूपफलेऽन्त-

र्थामिनिरूपितत्वासम्भवादिति—वाच्यम्; तत्र विशेषणीभूताग्निनिरूपितत्वस्यैव स्वत्वरूपफलेऽन्वयाङ्गीकारात् । न चैवमपि—भगवते गां ददाति, अत्मानं समर्पयतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; तत्र स्वत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपफलावच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारस्यैव ददात्यर्थत्वात् भगवन्निरूपितस्वत्वस्य सर्वत्र सिद्धत्वेऽपि सर्वेषां तज्ज्ञानाभावेन तत्प्रकारकज्ञानीयविशेष्यतायाः फलत्वाविरोधात् । अत एव भगवति सर्वोत्कर्षस्य सिद्धत्वेऽपि भगवान् जयत्वित्यादिप्रयोगः । उत्कर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपित्तविशेष्यताया एव तत्र जिधात्वर्थतया तस्या असिद्धत्वेन लोडर्थेच्छाविषयत्वस्य तत्रान्वयाबाधात् । न च—सर्वकर्मसमाराध्यत्वं भगवतो न सम्भवति अन्येषामेवान्यभक्ताराध्यत्वादिति—वाच्यम् ;

"येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥"

इत्यादिभिरन्यदेवताभक्ताराध्यत्वस्यापि भगवत्यभिधानात् ॥ तत्र गौरवितप्रीतिहेतुव्यापाररूपयजिधात्वर्थतावच्छेदकप्रीतिरूपफले द्वितीयान्तार्थमद्वृत्तित्वान्वयात् क्षणध्वंसिक्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गादिजनकत्वासम्भवेन द्वारस्य वक्तव्यत्वे अत्यन्तापरिदृष्टापूर्वस्य द्वारत्वापेक्षया 'स एवैनं भूतिं गमयति', 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' इत्यादिश्रुत्युक्तदेवताप्रसादस्यैव द्वारताया युक्तत्वेन निरुक्तसर्वफलप्रदत्वं भगवत उपपन्नम् । न च—तत्रेन्द्रादिप्रीतेरेव द्वारत्वं श्रूयते न भगवत्प्रीतेरिति—वाच्यम्; आराधितेन्द्रादिनाशे कल्पान्तरे फलोत्पादानुपपत्त्या तत्रेन्द्रादिपदस्य तदन्तर्यामिपरत्वावश्यकत्वात् । उपपादितं चेदं फलमत उपपत्तेरित्यत्र भाष्ये । निरुक्तसर्वाधारत्वं च 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । 'पाथसि पीते तृष्णा

शाम्यति' इत्यादाविव सतिसप्तम्या जन्यजनकभावलाभात् जगदुपादानत्वमपि तल्लक्षणम्। भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वमुपादानत्वम्। स्वावच्छेदककालानवच्छिन्नत्व-स्वपूर्वत्वस्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नं प्रत्युपादानत्वमिति फलितम्। मृत्पिण्डे निरुक्तसम्बन्धत्रयेण घटत्वावस्थाविशिष्टपिण्डत्वावस्थासत्त्वाद्घटत्वावच्छिन्नं प्रति पिण्डत्वावच्छिन्नस्योपादानत्वोपपत्तिः; घटत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नस्योपादानतावारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः, घटत्वावस्थाध्वंसविशिष्टस्यापि तदवच्छिन्नं प्रत्युपादानत्ववारणाय स्वपूर्वत्वनिवेशः। घटाव्यवहितपूर्वतन्त्वादेस्तदुपादानतावारणाय सामानाधिकरण्यनिवेशः। अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकत्वस्यापि निवेशाच्च न घटत्वावस्थापूर्वकालीनवायुसंयोगादिविशिष्टस्य तदवच्छिन्नं प्रत्युपादानत्वापत्तिः। न चैवं—द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धत्वादेव वारणे प्रथमसम्बन्धनिवेशवैयर्थ्यमिति—वाच्यम्। अन्यथासिद्धत्वस्यैकस्याभावेन अन्यथासिद्धिनिरूपकतावच्छेदकत्वेन प्रामाणिकानां व्यवहारविषया ये ये धर्मास्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वस्य निवेश्यतया विशेषणान्तरावार्याणामेव भेदकूटनिवेशेन वारणाङ्गीकारात्। सामानाधिकरण्यशरीरे च स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्ना स्वापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्ना चाधिकरणता अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वेन प्रवेश्या। 'बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः,' 'काठिन्यवान्यो बिभर्ति' इत्यादिभिः स्वाश्रयापृथक्सिद्धेरपि वृत्तिनियामकत्वस्य सिद्धत्वात्तदवच्छिन्नाधिकरणताप्रसिद्धेः॥ एवं च—सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टं स्वं प्रत्युपादानत्वमुपपन्नम्॥ उक्तसम्बन्धत्रयेण स्थूलत्वविशिष्टसूक्ष्मत्वस्य तत्र सत्त्वात्, तादात्म्येन स्थूल-

विशिष्टं प्रति तेन सम्बन्धेन सूक्ष्मविशिष्टब्रह्मणः कारणत्वात्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणताश्रयत्वं चोपादानलक्षणं बोध्यं; उपादानोपादेययोरभेदाच्च तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यधिकरणोपपत्तिः ॥

अथैवं—न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दादित्यादिना विलक्षणयोरुपादानोपादेयभावासम्भवमाशङ्क्य, दृश्यतेत्वित्यादिना तत्सम्भवसिद्धान्तकरणं नोपपद्यते, अभिन्नयोरेवोपादानोपादेयभावे केनापि रूपेण वैलक्षण्याप्रसक्तेः—इति चेन्न । विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावाङ्गीकारेऽपि विशेषणांशयोरिव विशेषणांशं प्रति विशेष्यांशस्याप्युपादानताया अभिमतत्वात्तन्निर्वाहाय।विलक्षणयोरप्युपादानोपादेयभावस्य व्यवस्थापनीयत्वात्, अवस्थां प्रति द्रव्यस्योपादानतानिर्वाहायोपादानत्वलक्षणस्य तादात्म्यापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताघटितस्य परिष्कर्तव्यतया विशेषणांशनिष्ठापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य विशेष्यांशे सत्त्वेन तत्रोपादानत्वव्यवस्थापनस्यावश्यकत्वात्, अन्यथोपादानत्वलक्षणातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। अत एव विशेषणांशं प्रति विशेष्यांशस्योपादानत्वपरा यतोवेत्यादिश्रुतिरुपपन्ना; तत्र भूतानीत्यस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे बहुवचनस्य प्रत्यक्षविषयार्थकेदमर्थान्वयस्य 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यस्य च अस्वारस्यापत्तेः। कचिद्विशिष्टं प्रति विशिष्टस्योपादानत्वमुच्यते—यथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'आकाशाद्वायुः'—इत्यादौ, तत्राकाशशरीरकाद्वायुशरीरक उत्पन्न इत्यर्थात् । तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः—इत्यनेनाकाशादिशब्दस्य विशिष्टपरताप्रतिपादनात् पञ्चम्यन्ताकाशादिपदानां विशिष्टपरत्वे प्रथमान्तानामपि तेषां तत्परत्वावश्यकत्वात् । छान्दोग्यश्रुतौ 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' इत्यादीक्षणरूपलिङ्गात्तेजोऽप्शब्दयोर्विशिष्टपरत्वा-

वश्यकतया तदनुरोधेन 'अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी' इत्यत्र—अप्पद-पर्यन्तं विशिष्टपरतायास्स्वीकारेऽपि पृथिवीपदस्य विशेषणमात्रपरत्व-मेव। ततश्च 'पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नात्पुरुषः' इति च विशेषणानामेवोपादानोपादेयभावपरम् । अत एवानन्दमयाधिकरणे 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यत्र पुरुषपदस्य शरीरपरतया व्याख्या-नं सङ्गच्छते; अन्यथा पुरुषपदस्यापि विशिष्टपरत्वे विकारार्थकमयट्-प्रत्ययानुपपत्तेः, उत्तरत्र 'तस्यैष एव शारीर आत्मा' इति प्रतिपादना-त्सर्वान्तरात्मत्वोपपादनायास्य प्रकरणस्य प्रवृत्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च। विशेषणांशं प्रति विशेष्यांशस्योपादानत्वाभिप्रायेणैव श्रुतिप्रक्रियायां 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादिश्रुत्यर्थविचारे भाष्यम्—

"कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते ॥"

—इति ॥

अत्र जगत इति विशेषणमात्रपरं, विशिष्टपरत्वे तदन्तर्यामिकतये-त्यत्रान्वयानुपपत्तेः ॥ न च—जगत इत्यस्य विशिष्टपरत्वेऽपि तदन्त-र्यामिकतयेत्यस्य विशेषणांशेऽन्वयाद्विशेषणमात्रपरस्य जगत इति पदान्तरस्याध्याहारेण तत्रान्वयसम्भवाद्वा नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; अस्य वाक्यस्य विशिष्टोपादानतापरत्वे ब्रह्मकार्यतयेत्यत्र ब्रह्मपदस्य सूक्ष्मविशिष्टपरत्वावश्यकत्वेन तदन्तर्यामिकतयेति तच्छब्देन विशिष्ट-परामर्शे बाधात्, स्थितिदशायां सूक्ष्मावस्थानाशेन सूक्ष्मशरीर-कस्यान्तर्यामित्वासम्भवात्, विशिष्टस्य प्रक्रान्ततास्थले विशेष्यमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शायोगात्; अन्यथा तत्त्वमसीत्यादौ परमते लक्षणा-भिधानासाङ्गत्यापत्तेः । न च—सन्मूला इत्यत्र सच्छब्दस्य विशिष्ट-परत्वेऽपि सदायतना इत्यत्र सच्छब्दस्य श्रुतप्रकाशिकोक्तरीत्या विशेष्यमात्रपरत्वात् विशिष्टस्य प्रक्रान्तत्वेऽप्यैतदात्म्यमित्यत्र विशेष्य-

मात्रस्यैतच्छब्देन परामर्शवत्प्रकृतेऽपि विशेष्यमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शस्सम्भवतीति-वाच्यम् ; क्लिष्टकल्पनापत्तेः ॥

यदि च—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यत्र विशिष्टोपादानत्वतात्पर्यानुरोधेन ब्रह्मपदस्य विशिष्टपरत्वे तत्पदस्यापि विशिष्टपरत्वं वाच्यम् ; तच्च न सम्भवति ; विशिष्टस्य जननेऽन्वयसम्भवेऽप्यननपदार्थस्थितावन्वयासम्भवात्, सकृदुच्चरित इति न्यायविरोधेनैकस्य तच्छब्दस्योभयबोधकत्वासम्भवात् । अतो ब्रह्मपदस्य तत्पदस्य च विशेष्यपरत्वमेव वक्तव्यम् ; विशिष्टस्य कारणत्वे विशेष्यस्यापि तदनपायेन जननेऽपि तदन्वयाविरोधात् । तथा च प्रकृतेऽपि तादृशश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मपदस्य तच्छब्दस्य च विशेष्यपरत्वान्नानुपपत्तिरिति विभाव्यते ; तदाऽपि—विशेषणांशं प्रति विशेष्यस्योपादानत्वपरतयाऽपि तद्भाष्यस्य व्यासार्यैर्व्याख्यातत्वात्तदपि भाष्यटीकोभयाभिमतम् ॥

तत्रेयं टीका—

"यद्वा—कृत्स्नस्य जगत इति निष्कर्षकशब्दः, ब्रह्मशब्दो विशेष्यमात्रपरः, ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च जगत्तदात्मकं ; तदात्मकत्वं नाम जगतस्तत्प्रकारैकस्वभावतया प्रागवस्थानाभावात्तदन्तर्गतत्वं तेन प्रकारेणैक्यं, न तु स्वरूपैक्यं ; विशिष्टान्तर्भाव ऐक्यमित्यर्थः ॥" —इति ॥

'दृश्यते तु' इति सूत्रे भावप्रकाशिका च—

"अत्र केचित्—कारणकोटौ विशेष्यभूतस्य ब्रह्मणः कार्यकोटौ विशेषणभूतेष्वचेतनेष्वप्युपादानत्वमुपपादनीयम्, अन्यथा तस्य सर्वोपादानत्वासिद्धेः । अत एव श्रुतप्रकाशिकायां 'यद्वा जगत इति निष्कर्षकशब्दः, ब्रह्मशब्दो विशेष्यमात्रपरः' इत्यादिना कार्यकोटौ विशेषणभूतस्य जगतः कारणकोटौ विशेष्यभूतं ब्रह्म प्रत्युपादेयत्व-

शरीरत्वे सूत्रः–इत्याद्याचार्यैः प्रतिपादितम् । ततश्च सालक्षण्याभावादुपादानत्वं न सम्भवतीत्याक्षेपस्य अचेतनांशे चेतनत्वानुवृत्तिरस्तीति परिहारासम्भवादेतत्सूत्रोक्तन्यायेन विलक्षणयोरप्युपादानोपादेयभावोऽस्तीत्येवं परिहर्तव्यम्—इति वदन्ति ॥" —इति ॥

तथा च–न **विलक्षणत्वा**दित्यादिकं विशेषणविशेष्ययोरुपादानोपादेयभावपरं, आरम्भणाधिकरणं च–विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावपरम् ; **चमसवदविशेषा**दिति च–विशेषणांशयोरेवोपादानोपादेयभावपरमिति न परस्परं विरोधः; चमसवदित्यत्र "विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मशरीरभूताया अजाया उपादानत्वस्योक्तत्वात् ॥

नन्वेवं–'ईक्षतेर्नाशब्दं' 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्याद्यधिकरणानुत्थितिः ; विशेषणभूतप्रकृत्याकाशादीनामेवोपादानत्वपरतया 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इत्यादिश्रुतेरुपपत्तेस्सदाकाशादिपदानां ब्रह्मपरताव्यवस्थापनस्यानावश्यकत्वात् ; सच्छब्दस्य परमात्मशरीरभूतप्रधानपरत्वाङ्गीकारेण तत्र विशेष्ये ईक्षणाद्यन्वयासम्भवेऽपि विशेषणे तदन्वयसम्भवात् ; ब्रह्मपरतापक्षेऽपि विशेषणद्वारैव परिणामस्य वक्तव्यत्वात् ॥ न च–सदादिपदस्य परमात्मशरीरभूतप्रधामपरत्वे लक्षणा स्यादिति–वाच्यम्; सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वेऽपि लक्षणाया अवर्जनीयत्वात्, शतदूषण्यां सच्छब्दस्य विशिष्टपरत्वे लक्षणा दोष इत्याशङ्क्य ; सर्वशब्दलक्षणापक्षादस्यैवोपादेयतमत्वाभिधानात् । एवं चाकाशादेवेत्यत्र न रूढित्यागोऽपि, तद्वाक्ये ईक्षणादेरश्रवणेन परमात्मशरीरत्वेन बोधनावश्यकत्वात्, ब्रह्मपरतापक्षे रूढित्यागस्य दुस्त्यजत्वात्, अर्थविरोधेन अपशूद्राधिकरणसूत्रोक्तं शूद्रशब्दरूढित्यागमुपजीव्यात्रापि रूढिं विहाय आसमन्तात्काशत इत्यादियोगा-

र्थस्य भाष्येऽङ्गीकारात्। यद्यप्याकाशाधिकरणटीकायामाकाशपदस्याकाशशरीरकत्वपरत्वाङ्गीकारेण रूढ्यपरित्याग उक्तः। तथाऽपि वैश्वानराधिकरणटीकायामग्निपदस्य "शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते" "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इति सूत्रद्वयानुरोधेन अग्निशरीरकपरताया अग्रनयनरूपगुणविशिष्टपरतायाश्च स्वीकारे रूढ्यर्थयोगार्थप्रकारकवैश्वानरविद्ययोर्भेदापत्तिरित्याशङ्क्य चिदचिदसाधारणलिङ्गवत्सु वाक्येषु चिदचिद्वाचिपदानां तच्छरीरकपरत्वं तादृशलिङ्गरहितेषु च योगार्थपरत्वमिति व्यवस्थाकरणादाकाशवाक्ये तादृशलिङ्गाभावेन योगार्थस्यैव युक्तत्वेन आकाशाधिकरणोक्तरूढ्यपरित्यागे व्यासार्याणां निर्भराभावात्। उक्तं च **न्यायसिद्धाञ्जने**—

"परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया ।
तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥"

तथा च—आकाशादिपदानां योगेन ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनमफलम्—इति चेन्न ॥ आदेशशब्दोदितप्रशासितृत्व-सत्यसङ्कल्पत्व-तेजःप्रभृतिस्रष्टृत्व—नामरूपव्याकर्तृत्वादीनां बहूनां विशेषणेऽन्वयाङ्गीकारस्यायुक्ततेत्यभिप्रायेणेक्षत्यधिकरणस्य प्रवृत्तेः; सच्छब्दस्य प्रधानपरत्वे गतिसामान्यन्यायविरोधाच्च। एवमाकाशशब्दस्य रूढिस्वीकारे ज्यायस्त्वपरायणत्वादीनामन्वयानुपपत्तेः परमात्मापृथक्सिद्धाकाशपरतां स्वीकृत्य विशेषणे तदन्वयाङ्गीकारे च रूढित्यागस्यावर्जनीयत्वात् योगार्थपरत्वमेव युक्तं; अन्यथा सर्वकारणत्वानुपपत्तेश्च। तथा च—विशेषणांशयोः परस्परमुपादानोपादेयभावेऽपि न विरोधगन्धः ॥

ननु—सिद्धान्तेऽतिरिक्तावयव्यनभ्युपगमेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यतयाऽवस्थानामेवोत्पत्तिमत्त्वेन अवस्थां प्रति तदाश्रयद्रव्यस्योपादानत्वं,

पूर्वावस्थायाश्चासमवायित्वमित्येतदुचितं; न तु पूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यस्योत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यं प्रत्युपादानत्वं; द्रव्यस्य नित्यतयोपादेयत्वासम्भवात्। तथा महत्त्वादिरूपावस्थाविशिष्टद्रव्यं प्रति प्रकृतिस्वरूपावस्थाविशिष्टद्रव्यस्योपादानत्वासम्भवात् सुतरामुत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यशरीरकब्रह्म प्रति पूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यशरीरकब्रह्मण उपादानत्वं न सम्भवति—इति चेत्॥ मैवम्। सिद्धान्ते कालसंयुक्तत्वरूपकालसम्बन्धित्वस्य द्रव्यमात्रनिष्ठत्वेनावस्थासाधारण्याभावेनाद्रव्ये कालसम्बन्धित्वव्यवहारस्य गौणत्वादाद्यक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तेः पूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वस्य च द्रव्य एव सम्भवादुत्तरावस्थां प्रति पूर्वावस्थायाः कारणत्वमित्यस्यापि उत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यनिरूपितपूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यगतकारणतायामेव पर्यवसानात्। अद्रव्यस्यापि कालसम्बन्धित्वस्वीकारे पूर्वमसत्या एवावस्थाया उत्पत्तिस्वीकारापत्त्या असत्कार्यवादस्य दुर्वारत्वात्। स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वं हि असत्कार्यवादविषयः; अवस्थायाः कालसम्बन्धित्वे च उक्तोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्यावस्थायामक्षतत्वात्तदापत्तिर्दुर्वारा। तथा च 'कथमसतस्सज्जायेत' इति श्रुतिविरोधः। असत इति पष्ठ्यन्तं, सदिति भावप्रधानं; पूर्वं कालासम्बन्धिनः कालसम्बन्धित्वं न सम्भवतीत्युक्तासत्कार्यवादनिरासोऽभिप्रेतः। आद्यक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिशरीरे च घटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतैव निवेश्या; तेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यतया स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन द्रव्योपादानासम्भवेऽपि न क्षतिः। स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वात्; घट उत्पद्यत इत्यादौ घटत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धी घट इति बोधात्॥

यद्यपि—स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकेत्यनेन घटत्वादेरुपादानेऽपि तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्धिरस्त्येव ; घटादेः प्रवाहानादितया सर्वस्यापि क्षणस्य यत्किञ्चिद्घटाधिकरणत्वेन तादृशक्षणध्वंसाधिकरणत्वात् । तथाऽपि—सिद्धान्ते घटत्वस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नतया उत्पत्त्यन्वयितावच्छेदकं यद्घटत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणक्षणस्य पूर्वमभावादेव प्रसिद्धिसम्भवः । अत्र यत्किञ्चिद्धर्ममनिवेश्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मस्यैव विशिष्य निवेशाच्च आत्मा जायते मृज्जायत इत्यादिर्न व्यवहारः, आत्मत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्धेः । एवं च—स्थूलसूक्ष्मशरीरकस्य ब्रह्मणः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वाभ्यां कार्यकारणभावोपपत्तिः ; स्थूलरूपस्य निरुक्तजनिघटकत्वसम्भवात् । तथा च तदनन्यत्वाधिकरणे भाष्यम्—

> "संस्थानस्यासत उत्पत्तावसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेदसत्कार्यवादिनोऽप्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे सत्कार्यवादप्रसङ्गः, उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था ; अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वादवस्थावत एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति निरवद्यम् ॥" —इति ॥

न च—उक्तरीत्या अवस्थायाः कालसम्बन्धित्वाभावेन पूर्वोत्तरावस्थद्रव्ययोरेवोपादानोपादेयभावसिद्धावपि तच्छरीरकब्रह्मणस्तदसिद्धितादवस्थ्यमिति—वाच्यम् ; एवमप्युपादानोपादेयशरीरतया ब्रह्मण उपादानोपादेयशब्दयोर्ब्रह्मणि मुख्यत्वोपपत्तेः । अत एव शतदूषण्याम्—विशिष्टस्योपादानत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणयोरेवोपादानोपादेयभावपर्यवसानमित्याशङ्क्य, विशेष्यस्याप्युपादानादिशब्दवाच्यत्वप्रतिक्षेपस्त्वशक्य इति समाहितम् ॥ न च—अवस्थाया उत्पत्तिमत्त्वानङ्गीकारे उपादानलक्षणे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यता-

न्निवेशनस्य व्यर्थतया ब्रह्मणो विशेषणांशं प्रति कारणत्वाभावेन 'न विलक्षणत्वात्' इत्यधिकरणस्यानुत्थितिरिति—वाच्यम्; यतो वे-त्यादिश्रुत्युक्ताया विशेषणांशनिरूपितकारणताया निर्वाहार्थमेवापृथ-क्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिवेशावश्यकतयोक्ताधिकरणसङ्गतेः ॥

इदं तु बोध्यम् ॥ सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वि-शिष्टं प्रति कारणत्वं नास्तीत्यस्य कोऽर्थः? स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यत्वाभावात्तन्निरूपितोपादानत्वं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य न सम्भव-तीति; अथवा तस्य कार्यत्वेऽपि तं प्रत्येतस्योपादानत्वमप्रामाणिक-मिति?

आद्येऽपि—स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य निषेध्यभूतं कार्यत्वमुत्पत्ति-मत्त्वरूपं वा, प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं वा? नाद्यः। विशिष्टाधिकरण-ताघटितोत्पत्तिमत्त्वस्य पूर्वमेवोपपादनात्। न च—स्ववृत्तिध्वंसप्रति-योगिक्षणावृत्तित्वरूपस्वपूर्वक्षणावृत्तित्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षण-विशिष्टत्वरूपोत्पत्तिमत्त्वमेव कार्यताप्रयोजकं, तच्च न स्थूलविशिष्ट-ब्रह्मणि विशेष्यीभूतब्रह्मणः पूर्वक्षणवृत्तित्वेन विशिष्टे तस्मिन् तद-भावासम्भवादिति—वाच्यम्; शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकताया महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वापर्याप्तत्ववच्छुद्धब्रह्मपर्याप्ता-धेयतायास्स्थूलविशिष्टापर्याप्ततया पूर्वक्षणनिरूपितवृत्तितायाः पर्याप्ति-सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तत्र सम्भवेन निरुक्तोत्पत्तिमत्त्वसम्भवात्॥ न द्वितीयः। घटत्वावस्था भविष्यति, घटो भविष्यतीति द्विविध-व्यवहारनिर्वाहाय एकस्यैव प्रागभावस्य घटत्वावस्थापर्याप्ता तद्वि-शिष्टपर्याप्ता च प्रतियोगिता द्विविधा स्वीक्रियते। तथा स्थूलावस्था भविष्यति, स्थूलशरीरकं ब्रह्म भविष्यतीति द्विविधव्यवहारनिर्वाहाय प्रागभावनिरूपितप्रतियोगिताद्वयस्वीकारस्यावश्यकत्वात्, इच्छा-विषयत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वव्याप्यतया बहुस्यामितीच्छानुरोधेन बहुशरीरकब्रह्मणस्तदावश्यकत्वाच्च ॥

नापि द्वितीयकल्पो युक्तः। स्थूलविशिष्टस्य कार्यत्वे तादात्म्येन तत्सम्बन्धिनि पूर्वकालावच्छेदेन तादात्म्येन सम्बन्धित्वरूपोपादानत्वस्य सूक्ष्मविशिष्टे ब्रह्मणि सर्वसिद्धत्वेन तस्य कैरप्यपलपितुमशक्यत्वात् ॥ न च—तादात्म्येन कार्याधिकरणनिरूपितपूर्वकालावच्छिन्नतादात्म्यावच्छिन्नसम्बन्धितामात्रं नोपादानतारूपं, किं त्वनन्यथासिद्धत्वघटितं; तथा च स्थूलविशिष्टं प्रति सूक्ष्मविशिष्टस्यान्यथासिद्धत्वान्नोपादानत्वं, अन्यथा स्थूलविशिष्टाकाशादिकं प्रति सूक्ष्मविशिष्टस्य तस्योपादानताप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; अन्यथासिद्धत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्यैकस्य दुर्वचत्वेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वस्यैवानन्यथासिद्धत्वरूपतया 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिभिस्सूक्ष्मविशिष्टब्रह्मणः स्थूलविशिष्टं प्रति कारणत्वस्यैव व्यवहृतत्वेन तद्भेदस्योपादानताशरीरे अनिवेशात्, आकाशादेश्च तादृशव्यवहाराभावेन अन्यथासिद्धताया एव युक्तत्वात्तद्भेदस्योपादानतागर्भे प्रवेश्यत्वात्। एतेनावस्थानां कालसम्बन्धित्वस्य कार्यकारणभावस्य च सत्त्वेऽपि न क्षतिः, अवस्थानां कार्यकारणभावेऽपि तद्विशिष्टयोरपि तथात्वस्य दुरपह्नवत्वात्। ब्रह्मण उपादानत्वे निर्विकारत्वश्रुतिविरोधपरिहारः प्रागेव प्रतिपादितः। निरुक्तोपादानत्वं च "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यधिकरणे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभिस्सूत्रकारैरेव स्थापितम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्' 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इति श्रुतिसिद्धा॥ श्रुतेश्चायमर्थः—'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति' इति मैत्रायणीयश्रुत्यनुसाराडुपादानप्रकरणानुगुण्याच्च श्रुतेन मतेन विज्ञातेनेत्यध्याहारात्, येन श्रुते-

नाश्रुतं श्रुतं भवति, येन मतेनामतं मतं भवति, येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्यर्थः। श्रुतेन येनेति तृतीयार्थोऽभेदः श्रुतपदार्थे शाब्दबोधविशेषविषयेऽन्वेति ; उक्तश्रुत्यनुरोधादेवेदं सर्वमित्यप्यध्याहार्यम्; परिदृश्यमानस्थूलचिदचिच्छरीरकमिति तदर्थः। अश्रुतमित्यस्य स्थूलरूपावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताशून्यमित्यर्थः। तस्य सर्वपदार्थेऽन्वयात् स्थूलावस्थावच्छिन्नशाब्दज्ञानीयविषयताशून्याभिन्नं प्रत्यक्षविषयस्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म शाब्दबोधीयविषयताविशिष्टजगन्निमित्ताभिन्नसूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताश्रयो भवतीति वाक्यार्थः। अश्रुतं श्रुतमित्यस्य स्थूलशरीरकत्वेनाश्रुतं सूक्ष्मशरीरकत्वेन श्रुतमित्यर्थात्। पूर्वमश्रुतमिदानीं श्रुतमिति तु नार्थः; विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विधेये उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभाननियमस्य तिलकी कर्म कुर्वीतेत्यादाविवौत्सर्गिकत्वेन तद्बाधापत्तेः। तादृशानियमभङ्गभयादेव हि 'वर्षे जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान् भवेत्' इत्यादावपुत्रपदं पुत्रविरोधिपुत्रेच्छापरं, नञः असुर इत्यादाविव विरोध्यर्थकत्वात्, सति पुत्रे तदिच्छाया असम्भवेन तद्विरोधित्वोपपत्तेः। एवं च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्यकारणयोरभेदलाभात् 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इत्यादेशपदेन कारणत्वघटितनिमित्तत्वलाभेन कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपमुपादानत्वमुक्तं भवति। न च—उक्तप्रतिज्ञाया अभेदमात्रलाभार्थत्वे येन सर्वमिदं भवतीत्यनेनैव कार्यकारणयोरभेदलाभात् अश्रुतं श्रुतमित्यादीनां वैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपोपादानत्वस्य तावन्मात्रेण बोधनेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्रूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानवच्छेदकत्वरूपकारणतावच्छेदकभेदस्य कार्यतावच्छेदके बोधनायाश्रुतमित्यादीनां सार्थकत्वात्। तद्बोधश्च कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदे कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति नैयायिकाशङ्कापरिहाराय; कारणताव-

च्छेदककार्यतावच्छेदकयोरुक्तपारिभाषिकभेदबोधने च कार्यतावच्छेदकविशिष्टस्य पूर्वमभावे तन्निष्पत्तये कारकव्यापारसार्थक्यमिति समाधानसूचनात् । तयोर्वास्तवभेदस्तु श्रुत्या बोधयितुमशक्यः, सूक्ष्मस्थूलचिदचिद्रूपयोस्तयोरवस्थाभेदेऽपि स्वरूपैक्येन भेदाभावात्, आत्मनि खल्वर इत्यादिमैत्रायणीयश्रुतावपि सप्तम्याः दाने कर्णसम इत्यादाविवाभेदार्थकत्वात्पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसानम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यादिभाष्यस्याप्येकपदस्य सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मपरतया, सर्वपदस्य स्थूलसर्वशरीरकपरतया, तृतीयाया अभेदार्थकतया च सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानाभिन्नस्थूलचिदचिच्छरीरकत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तथा च स्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्वस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्व स्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञार्थः । येनेत्यस्यादेशपदार्थनिमित्तकारणपरत्वेन कारणत्वस्यापि तद्घटकत्वात् । मृत्पिण्डादिदृष्टान्ते उक्तत्रितयसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टमृत्पिण्डत्वमादायोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहः, दार्ष्टान्तिके चेयं प्रतिज्ञा स्थूलसर्वशरीरकत्वविशिष्टसूक्ष्मशरीरकत्वमादायोपपादनीया । सा च सर्वस्य कार्यत्वमन्तरा न निर्वहतीति वियदादेः कार्यत्वोपपादकतया प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकादित्यादिकमुपपन्नम् । वियदादेः कार्यत्वानङ्गीकारे प्रतिज्ञाया अनिर्वाहात् । न च—नित्यविभूत्यादीनां अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञाया अहानिवदाकाशस्याप्यकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञाया अहानिः प्रसज्यत इति—वाच्यम्; येनाश्रुतं श्रुतमित्यादावश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूत्यादिव्यतिरिक्तपरत्वादुत्तरत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदितीदंकारगोचरस्यैव जगतस्सन्मात्रतापत्तिप्रतिपादनात् ॥

एवं—स्वज्ञानातिरिक्तसर्वद्रव्यशरीरकत्वमपि तल्लक्षणं, शरीरपद-प्रवृत्तिनिमित्तभूतं तल्लक्षणं च; तन्निष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वं तं प्रति शरीरत्वम्। एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नं शरीरपदार्थः; तदेकदेशज्ञानावच्छिन्नानुयोगितायां षष्ठ्यन्तार्थस्यैतज्जीववृत्तित्वस्यान्वयात् ज्ञानावच्छिन्नैतज्जीवनिष्ठानुयोगिताकापृथक्सिद्धि निरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नमिदमिति बोधः॥ यस्यात्मा शरीरं, यस्य पृथिवी शरीरमित्यादावपि बोध ऊह्यः। ईश्वरस्य तज्ज्ञानं शरीरं, चैत्रस्य तज्ज्ञानं शरीरमित्यादिव्यवहारवारणायानुयोगितायां ज्ञानावच्छिन्नत्वस्य, परिमाणमेतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारवारणाय प्रतियोगित्वे द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशः। श्रीभाष्योक्तलक्षणत्रयफलितमिदमेव शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तं, यथाश्रुते लक्षणत्रयस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे शरीरशब्दस्य शक्तित्रयापत्त्या नानार्थकत्वापत्तेः, अन्यतमस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे चाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्यविरोधात्॥ उक्तं च न्यायसिद्धाञ्जने—

"अत्रेदं चतुर्थमपि भाष्यकाराभिप्रेतं लक्षणमुच्यते। यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्यं तत्तस्य शरीरमित्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरेव अवान्तरभेदा इह विवक्षिताः॥"

—इति॥

तथा च—स्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वव्यापकप्रतियोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताश्रयत्वं लक्षणं फलितं, सर्वशरीरकत्वादेव तत्तद्वाचिपदेन ब्रह्मणस्सामानाधिकरण्योपपत्त्या 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'तत्त्वमसि' इत्यादि-

सामानाधिकरण्यनिर्वाहः। शरीरवाचिशब्दानां शरीरिणि शक्तेर्भाष्या-
दिसिद्धत्वात् ॥

अत्र वदन्ति—

सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदस्य तच्छरीरकत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारापेक्षया सर्वपदार्थस्य ब्रह्मण्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयाङ्गीकार एव युक्तः; अभेदापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोधजनकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यरूपतया अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयेऽपि सामानाधिकरण्यनिर्वाहात्। एवं च नीलादिपदानां गुणमात्रवाचकत्वेऽपि न क्षतिः, अपृथक्सिद्धिसम्बन्धमादायैव नीलो घट इत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तेः। एवं तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदस्य श्वेतकेतुमात्रपरत्वेऽपि न क्षतिः; तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तत्रापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयसम्भवात्, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र सर्वपदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे इदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयस्य तदेकदेशे सर्वस्मिन्नन्वयस्य वक्तव्यत्वेन व्युत्पत्तिविरोधात्। संयोगावच्छिन्नक्रियारूपगमनपदार्थैकदेशसंयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गमनं गुण इत्यादिव्यवहारवारणायाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति पदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात्। एवं तत्त्वमसीत्यादौ त्वंपदस्य श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मपरत्वे श्वेतकेतुपदस्य श्वेतकेतुमात्रपरत्वे सम्बोधनस्थलसिद्धस्य युष्मच्छब्दसम्बोध्यवाचकपदयोस्समानार्थकत्वनियमस्य व्याघातः। न च—चैत्र त्वत्पितेत्यादौ युष्मच्छब्दस्य सम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वेन तत्र व्यभिचारात्तादृशनियम एवासिद्ध इति—वाच्यम्; समासस्थले तादृशनियमाभावेऽपि व्यासस्थले तादृशनियमे बाधकविरहात्। तत्र सम्बोध्यवाचकश्वेतकेतुपदस्यापि तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयरूपविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे परमात्मन्यन्वयो न सम्भवति;

वक्तुरुद्दालकस्य सर्वज्ञं परमात्मानं प्रति बुबोधयिषाविरहात्, भगवांस्त्वमेव तद्ब्रवीत्विति प्रष्टारं श्वेतकेतुं प्रत्येव बुबोधयिषोत्पत्तेः। परमात्मन एव प्रष्टृत्वे प्रश्नं प्रति जिज्ञासायास्तां प्रति चाज्ञानस्य कारणतया परमात्मनोऽज्ञत्वमवर्जनीयं स्यात्। श्वेतकेतुपदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे तदेकदेशश्वेतकेतौ विभक्त्यर्थान्वयस्तु न सम्भवति, विभक्त्यर्थसम्बोध्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रकृतिजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात्। अन्यथा पुत्रीं प्रति त्वत्पतिस्सुन्दर इति वक्तव्ये जामातस्त्वं सुन्दरोऽसीतिवाक्यप्रयोगापत्तेः; पुत्रीपतिरूपजामातृपदार्थैकदेशपुत्र्यां तदन्वयसम्भवात्। एवं प्रतर्दनविद्यायां 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्यारभ्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्यस्यास्मच्छब्दार्थेन्द्रजीवविशेष्यकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नप्राणपदार्थपरमात्मप्रकारताकोपासनस्य विधानपरत्वाङ्गीकारान्नानुपपत्तिः; अन्यथा मामित्यस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे त्वाष्ट्रमहनमित्यादावध्याहृतस्याहंपदस्य जीवपरत्वावश्यकतया वैरूप्यापत्तेः। शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वमित्यादिभाष्यस्य शरीरिविशेष्यकबोधजनकत्वमित्यर्थाङ्गीकारात् शरीरशरीरिभावरूपापृथक्सिद्धेस्संसर्गत्वेऽपि न विरोधः; अन्विताभिधानपक्षे भाष्यकृतां निर्भरस्य वक्ष्यमाणत्वेन संसर्गांशेऽपि शक्तिरस्तीत्यभिप्रायाद्वा ॥

—इति ॥

वस्तुतस्तु—इतरपदार्थाभेदान्वयबोधे विभक्त्यसम्बोध्यत्वादिबोधे च मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमित्यत्रापृथक्सिद्धिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वस्य मुख्यत्वरूपत्वात्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदस्य तच्छरीरकपरत्वेऽपि इदंपदार्थस्य तदेकदेशे तत्त्वमसि श्वेतकेतावित्यत्र त्वंपदस्य विशिष्टपरत्वेऽपि

तदेकदेशे सम्बोध्यत्वस्य चान्वयो न विरुद्धः । एवं–राज्ञःपुरुष इत्यादौ यथा स्वत्वस्य संसर्गत्वापेक्षया षष्ठ्यास्तत्र शक्तिस्वीकारे लाघवं, यथा च जानातीत्यादावाश्रयत्वस्य संसर्गत्वापेक्षया आख्यातार्थतापक्षे लाघवं, तथाऽत्राप्यपृथक्सिद्धेस्संसर्गत्वापेक्षया प्रकारत्वे लाघवं संम्भवतीति शरीरवाचकानां शरीरिणि शक्तिरेव युक्तेति गुरुसामानाधिकरण्यवादे प्रपञ्चितम् ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

ईश्वरपरिच्छेदस्तृतीयः ॥

अथ नित्यविभूतिर्निरूप्यते ॥

रजोरहितत्वे सति तमोरहितत्वे सति वा सत्त्ववत्त्वं, स्वयंप्रकाशत्वे सति सत्त्ववत्त्वं वा, चेतनधर्मभूतज्ञानान्यत्वे सति स्वयंप्रकाशत्वं, धर्मभूतज्ञानान्यत्वे सति पराक्त्वं वा तल्लक्षणम् । लक्षणत्रयेऽपि प्रकृतिवारणाय सत्यन्तं, जीवादिवारणाय विशेष्यम्; चतुर्थलक्षणे जीवेश्वरधर्मभूतज्ञानवारणाय सत्यन्तं, कालवारणाय विशेष्यम् । व्यावृत्तिः पञ्चमेऽप्यूह्या । न्यायसिद्धाञ्जने तु–निश्शेषाविद्यानिवृत्तिदेशविजातीयान्यत्वमपि तल्लक्षणमुक्तम् । निश्शेषाविद्याध्वंसोत्पत्ति प्रत्याधेयतासम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो देशस्तदवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमद्भिन्नत्वे सति द्रव्यत्वं नित्यविभूतिलक्षणमिति तदर्थः । न च–तादृशदेशवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमेव लक्षणं युक्तं, द्रव्यविभाजकोपाधिनिवेशाच्च न भगवद्विग्रहादावव्याप्तिरित्यभावद्वयनिवेशो व्यर्थ इति–वाच्यम् । तदवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिशून्यत्वघटितलक्षणे तद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वस्यानिविष्टत्वेन वैयर्थ्या-

भावात्, प्रकृतित्वकालत्वाद्युपाधिपञ्चकविषयकमेकं ज्ञानं तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तादृशज्ञानव्यक्त्यवच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशवैयर्थ्यशङ्काया एवाप्रसक्तेश्च । न च—रजोरहितत्वं तमोरहितत्वं च नित्यविभूतावसिद्धमिति तद्घटितलक्षणयोरव्याप्तिरिति—वाच्यम्; 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते', 'क्षयन्तमस्य रजसः पराके' इत्यादिभिस्तयोस्सिद्धेः; तमस इत्यस्य तमोगुणविशिष्टपरतया परस्तादित्यस्य भिन्नदेशवृत्तित्वपरतया आदित्यवर्णे भगवद्विग्रहे तमोगुणवद्भिन्नवृत्तित्वबोधनेन तदधिकरणीभूतनित्यविभूतेस्तमोगुणवद्भिन्नत्वस्यावश्यकत्वात् । न च—ब्रह्मस्वरूपस्य तमोगुणवद्भिन्नत्वपरा उक्तश्रुतिः, आदित्यवर्णमित्यस्य स्वप्रकाशमित्यर्थादिति—वाच्यम्; तथा सत्यादित्यवर्णमित्यस्यास्वारस्यापत्तेः, अस्तातिप्रत्ययस्य वृत्तित्वपरतया तादृशगुणवद्भिन्नत्वमात्रबोधासम्भवाच्च ॥

यद्यपि—"दिक्छब्देभ्यस्सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः" इत्यस्तातिप्रत्ययस्य प्रथमान्तादपि विधानसत्त्वान्निरर्थकत्वमावश्यकमेव । पुरस्ताद्वसतिः पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीय इति तदुदाहरणात्, 'स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्सपुरस्तात्स दक्षिणतस्स उत्तरतस्स एवेदं सर्वम्' इति भूमविद्यायां स एवेदं सर्वमित्युपसंहारानुरोधेन स एवाधस्तादित्यादेरधोदेशस्स एवेत्यर्थाङ्गीकारावश्यकत्वात् । तथा च प्रकृतेऽपि तमसः परत्वं ब्रह्मण एव बुध्यते । **तथाऽपि**—अधरशब्दस्यार्थान्तरेऽनुशासनप्रयोगयोस्सत्त्वेऽप्यर्थान्तरापेक्षया आनन्तर्यरूपार्थे स्वारस्यवदस्तातिप्रत्ययान्तस्य किञ्चिद्देशवृत्तित्वपरत्व एव स्वारस्यात्, गवादिशब्दस्यानेकार्थत्वेऽपि बाधकविरहे सास्नावद्व्यक्तेः परित्यागादर्शनात्तमसः परस्तादित्यस्य तद्देशवृत्तित्वपरत्वमेव युक्तम् । एवं क्षयन्तमस्येत्यादेः रजोगुणवद्भिन्नदेशे वसन्तमित्यर्थः । न च—जापकोपाख्याने मुक्तप्राप्यस्थानस्य 'द्वाभ्यां

मुक्तं, त्रिभिर्मुक्तम्' इति गुणत्रयविरहबोधनात्तत्र सत्त्ववत्त्वमपि न सम्भवतीति—वाच्यम् ;

"शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ।
अथातो ब्रह्मणो लोकः शुद्धसत्त्वस्सनातनः ॥"—

इत्यादि पाद्मपुराणवचनैस्तादृशलोके सत्त्वसिद्धौ उक्तवचनस्य त्रित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदपरतया घटवति घटपटोभयत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदवदविरोधात्, 'स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम्' इति प्रधानगतसत्त्वस्य विजातीयत्वेन तद्भेदस्याबाधाच्च ॥

यत्तु—'तदक्षरे परमे व्योमन्' इत्यक्षरशब्दप्रयोगात्, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति तमःपरत्वोक्त्या चाव्यक्ततमसोरन्तरालेऽधीतः प्रकृतिपरिणामविशेष एव मुक्तानामीश्वरस्य च भोगस्थानतया आम्नायते ; शुद्धसत्त्वव्यपदेशस्य च रजस्तमसोरभिभूततयोपपत्तेरतिरिक्ताप्राकृतस्थानकल्पने गौरवात् । तत्रापि पृथिव्यादिभेदाभ्युपगमेन प्राकृतत्वज्ञानाच्च, अन्यथा तत्त्वसङ्ख्याधिक्यप्रसङ्गात् ; 'तं षड्विंशकमित्याहुस्सप्तविंशमथापरे' इति श्रुत्या कालस्यान्तर्भावानन्तर्भावाभिप्रायेण षड्विंशत्वसप्तविंशत्वयोः प्रतिपादनेन नित्यविभूतेरतिरिक्तत्वे तादृशश्रुतिविरोधात् । एवं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्', 'नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्' इत्यादि श्रुतिविरोधश्च ; तत्रैकपदस्य समानकालीनविभिन्नव्यवहारजनकजन्यधर्माभावरूपनामरूपविभागाभावपरत्वात्, स्वाप्रयोज्यव्यवहारप्रयोजकत्वकालिकविशेषणत्वैतदुभयसम्बन्धेन जन्यधर्मविशिष्टजन्यधर्माभावस्यैकपदनिष्कृष्टार्थत्वात् । महत्त्वादिविशिष्टप्रकृतिगतसततपरिणामरूपाविशदावस्थामादायासम्भववारणाय कालिकसम्बन्धनिवेशः ; चित्त्वाचित्त्वा दि

वारणाय जन्यत्वनिवेशः; अभावश्च स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतादृशधर्मा-भावस्येदानीमपि सत्त्वेऽपि न क्षतिः, 'नित्यविभूतेरतिरिक्तद्रव्यात्मि-कायास्तद्दशायामपि सत्त्वे च तद्गतानन्तधर्माणामुक्तसम्बन्धेन प्रलय-कालेऽपि ब्रह्मणि सत्त्वेनैकत्वव्याघातात् । लीलाविभूत्यपेक्षयानित्यवि-भूतेस्त्रिगुणत्वेन तत्सत्तादशायां लीलाविभूत्यभावादेकत्वव्यवहारसमर्थ-नस्य मन्दत्वात् । वियदादेरेकैकस्याकार्यत्वे प्रतिज्ञाहानिमुद्भावयतां सूत्रकृतां तादृशानेकतत्त्वात्मिकाया अतिरिक्ताया नित्यविभूतेस्सत्त्वे तत्र प्रतिज्ञाहानेरवारणस्यानुचितत्वात् । एवं—'एतस्मादात्मनस्सर्वे लोकास्सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेस्सर्वलोकोत्प-त्तिप्रतिपादिकाया विरोधश्च । तस्मात्प्रकृतेरक्षरत्वावस्थापन्नाया एव नित्यविभूतिरूपेण परिणामः; 'तदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इत्यादावव्यक्तशब्दोऽपि तद्धेतुभूताक्षरपर एव, तमसः परस्तादित्युक्तेरतो न विरोधः—इति यादवप्रकाशमतम् ॥

तन्न—'अपुनर्भवाय कोशं भिनत्ति', 'कोशं भित्वा शीर्षकपालं भिनत्ति' इत्युपक्रम्य, 'पृथिवीं भिनत्त्यापो भिनत्त्यव्यक्तमक्षरं भिनत्ति मृत्युं भिनत्ति' इति सुबालश्रुत्या ब्रह्माण्डतदावरणाद्बहिर्भूतस्य तल्लोकस्य अक्षरभेदनानन्तरं प्राप्यत्वेनाभिहितस्याक्षरात्मकत्वासम्भवात्, शीर्ष-कपालं भिनत्तीत्यभिधाय पृथिव्यादिभेदनस्याभिहितत्वेन शरीरानु-प्रविष्टानामेव पृथिव्यादीनामव्यक्ताक्षरतमसां च भेदनं तत्राभिधीयते; नावरणरूपाणामिति वक्तुमशक्यत्वात् । पाद्मपुराणोत्तरखण्डे—

"त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम पादोऽस्येहाभवात्पुनः ।
त्रिपाद्विभूतिर्नित्या स्यादनित्यं पादमैश्वरम् ॥
नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शिवम् ।
अमृतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमास्थितम् ॥"—

इत्यारभ्य, सप्तावरणावेष्टिताण्डकटाहादिवृत्तान्तं प्रकृत्यादिस्वरूपं च विस्तरशोऽभिधाय;

"प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ।
वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैर्विस्राविता नदी ॥
तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतिस्सनातनी ।
अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ॥
शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ।
अनेककोटिसाहस्राग्निवर्चं ध्रुवमव्ययम् ॥
सर्ववेदमयं शुभ्रं सर्गप्रलयवर्जितम् ॥"—

इत्यादिना वैकुण्ठलोकस्य नित्यत्वप्रकृत्युत्तीर्णत्वयोरभिधानेन तस्य प्रकृतिपरिणामत्वासम्भवात् । 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इति श्रुत्या, 'पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतम्' इत्यादौ च प्रलये भगवद्देहस्य साक्षात् स्थित्युक्त्या नित्यविग्रहावश्यकत्वेन तद्गताकुञ्चनप्रसारणादिजन्यधर्मद्वयमादाय निरुक्तैकत्वानुपपत्तिवारणाय शुद्धसत्त्वावृत्तिविभिन्नव्यवहारजनकानेकधर्माभावस्यैवैकत्वरूपत्वावश्यकतया एकमेवेत्यादिश्रुतेरविरोधात्, बहुस्यामित्युत्तरवाक्यगतबहुत्वविरोध्येकत्वस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्, नित्यविभूतौ बहुत्वस्य सर्वदा सिद्धत्वेन इच्छाविषयत्वासम्भवेन प्रकृतिगतबहुत्वस्यैवेच्छाविषयताया वक्तव्यत्वेनैकत्वस्यापि तत्प्रतिकोटिभूतस्य प्रकृतिगतधर्ममादायैव वक्तुमुचितत्वात् ॥ न च—नित्यविभूतिमादाय बहुशरीरकत्वस्य सर्वदा सत्त्वे इच्छाविषयत्वानुपपत्त्या तद्दशायां तदपि नास्तीति निर्धार्यत इति—वाच्यम्; तेजोऽप्सृष्टयनन्तरमपि 'बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि' इति सङ्कल्पस्य श्रुतिसिद्धत्वेन स्रक्ष्यमाणगतबहुत्वस्यैवेच्छाविषयताया आवश्यकत्वेन नित्यविभूतिसत्त्वेऽप्यविरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अपि न विरोधः, यथा सोम्यैकेन मृ-

त्पिण्डेनेति दृष्टान्ते सर्वं मृण्मयमित्यनेन यथैकमृत्पिण्डकार्याणामेव ग्रहणं, तथा ब्रह्मकार्याणामेव तत्र ग्रहणेऽपि नित्यत्वेन सिद्धायाः नित्यविभूतेरग्रहणे तद्विरोधाप्रसक्त्या सूत्रकारैस्तच्छङ्कापरिहारयोरकरणोपपत्तेः॥ महाभारते—

"अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम्।
द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च॥
अप्रधर्षं महानन्दं विशोकं विगतक्लमम्।
ईदृशं परमं स्थानं निराशास्ते च तादृशाः॥
कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः।"

आरण्यपर्वणि—

"योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत॥
स्थानमेतन्महाराज ध्रुवमक्षरमव्ययम्॥"—

इत्यादिभिर्बहुधा नित्यविभूतेस्सूत्रकारैरेव प्रपञ्चितत्वेन तत्र तेषामनभ्युपगमस्य वक्तुमशक्यत्वात्॥

अथैवं—नैयायिकमतनिरासावसरे "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्", "उभयथा च दोषात्" इत्याभ्यां सूत्राभ्यां परमाणूनां रूपादिमत्त्वे अनित्यत्वप्रसङ्गस्य तदभावे च द्व्यणुकादौ कारणगुणपूर्वकगुणानुत्पत्त्या जगतो नीरूपत्वापादनरूपदूषणस्य च अभिधानासङ्गतिः, नित्यविभूतेर्भगवद्विग्रहस्य च नित्यत्वाभ्युपगमे रूपस्यानित्यत्वव्याप्यताभङ्गात्। एवं—"प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे" इति सूत्रस्य चासङ्गतिः; तत्र ब्रह्मणः शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदवत्त्वे उपचयापचययोरापादनान्नित्यविग्रहसत्त्वे च तत्र शिरःपक्षादिसत्त्वेऽप्युपचयापचययोरभावेन सावयवत्वस्योपचयापचयव्याप्यत्वाभावेनोक्तापादनासम्भवात्—इति चेन्न॥ स्वमते रूपादिमत्त्व-

स्यानित्यत्वव्याप्यताविरहेऽपि तन्मते तद्व्याप्यत्वाविघातेन तन्मतसिद्धार्थमादाय तन्मते दूषणाभिधानस्योपपत्तेः, "न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः" इति सूत्रे आत्मनस्स्वमते सङ्कोचविकासरूपावस्थाविरहेऽपि जैनमतसिद्धार्थमादाय तन्मते दूषणाभिधानदर्शनात्; प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरित्यत्र च न कालभेदेन वृद्धिह्रासपरावुपचयापचयशब्दौ, किं तु प्रकोष्ठाङ्गुल्योरिव कालभेदानपेक्षपीनत्वकृशत्वरूपोपचयापचयपराविति सावयवत्वस्य तादृशोपचयापचयव्याप्यत्वे व्यभिचारविरहाद्ब्रह्मणस्सावयवत्वे प्रदेशभेदेन स्थूलत्वकृशत्वयोरेवापादनस्याभिमतत्वात्, अस्थूलमनण्विति श्रुतिविरोधेन तत्रेष्टापत्त्यसम्भवात्। स्पष्टं चेदं टीकायां। तथा च—अप्राकृतलोकस्सूत्रकृदनुमत एव। अक्षरशब्दस्वारस्यादपि न तल्लोकस्य प्रकृतिपरिणामरूपत्वं; न क्षरतीत्यक्षरमिति योगार्थस्य नित्यविभूतौ सम्भवात्, लोकत्वरूपावस्थाविशिष्टस्यापि प्रलयादौ नाशाभावेन नाशप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य तादृशलोकत्वविशिष्टे सत्त्वेनाक्षरशब्दस्य तत्रैव स्वारस्यात्, "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" इत्यत्र योगमादायैवाक्षरशब्दस्य ब्रह्मपरताव्यवस्थापनात्तद्वदिहापि सम्भवात्, परमे व्योमन्निति समभिव्याहारस्य प्रकृतिपरिणामपरत्वे बाधकस्य सत्त्वाच्च॥

न च नित्यविभूतेरतिरिक्तत्वे सप्तविंशमथापर इत्युक्ततत्त्वसङ्ख्याविरोधः, नित्यविभूतेरनङ्गीकारेऽपि गुणक्रियादिकमादाय तत्त्वसङ्ख्याविरोधस्य जागरूकत्वात्, द्रव्याणामेव परिगणनमित्यङ्गीकारेऽपि धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यस्याधिकस्य सत्त्वेन तद्विरोधस्य दुष्परिहरत्वात्॥

न च—जीवस्य धर्मभूतज्ञानविशिष्टत्वेन तत्त्वपङ्क्तौ निवेशाद्विशेष्याणामेव परिगणनाद्धर्मभूतज्ञानस्य विशेषणत्वान्न सङ्ख्याविरोध इति—वाच्यम्; तथा सति नित्यविभूतेरपीश्वरविशेषणतयैव प्रवेशेन तद्विरोधाभावात्॥

सा च विभूतिर्ज्ञानानन्दात्मिका, 'ज्ञानानन्दमया लोकाः' इत्यादि प्रमाणात् । रहस्याम्नाये 'किमात्मिका भगवतो व्यक्तिः' इति भगवद्विग्रहस्य प्रकारे पृष्टे—'यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः'; 'किमात्मको भगवान्' 'ज्ञानात्मको भगवान् शक्त्यात्मको बलात्मक ऐश्वर्यात्मकः' इत्याद्युत्तरदर्शनेन दिव्यमङ्गलविग्रहरूपस्य शुद्धसत्त्वद्रव्यस्य ज्ञानात्मकत्वसिद्धेश्च ॥

अत्र केचित्—उक्तरहस्याम्नायानुरोधाद्विग्रहस्य ज्ञानात्मकत्वस्वीकारे षाड्गुण्यरूपत्वमपि दुर्वारं; तस्मिन्नेव शास्त्रे सहपाठात्, इष्टापत्तौ च चेतनत्वप्रसङ्गात् । न च—तत्रापीष्टापत्तिरिति—वाच्यम्, जीवेश्वरविकल्पबाधात्, षाड्गुण्यात्मकत्वस्यौपचारिकत्वे च ज्ञानात्मकत्वेऽपि तथात्वस्य दुर्वारत्वात् । अतस्त्रिगुणविभूतिरिव नित्यविभूतिरपि जडैव, निश्शेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकनिरवधिकज्ञानविकासस्थानतया ज्ञानत्वोपचार इति युक्तम् । विफलं च नित्यविभूतेस्स्वयंप्रकाशत्वकल्पनं, नित्यमुक्तेश्वराणां सर्वविषयकसाक्षात्कारसत्त्वेन तेषां तेनैव तद्भानात्, बद्धानां च शास्त्रादिजन्यपरोक्षज्ञानेन तद्भानात् ॥ न चैवं—जीवस्वरूपस्यापि स्वप्रकाशत्वं न स्यात्, तस्यापि धर्मभूतज्ञानेनैव भानोपपत्तेरिति—वाच्यम्; सुषुप्त्यवस्थायां धर्मभूतज्ञानविरहेऽप्यात्मनो भासमानतया स्वप्रकाशताया युक्तत्वेऽपि नित्यविभूतेः क्वापि ज्ञानान्तरविगमदशायां भानाभावेन तत्कल्पनस्यायुक्तत्वात् । एवं नित्यविभूतेरनन्तानां गोपुरमण्टपप्रासादादीनां ज्ञानपरिणामत्वाभ्युपगमे अल्पीयसां लीलाविभूतिस्थानां तेषां ज्ञानपरिणामत्वस्य कैमुतिकन्यायेनाङ्गीकर्तुं शक्यतया योगाचारमतनिराकरणानुपपत्तिः; ततश्च तन्मतनिराकरणार्थं प्रवृत्तस्य यत्र ज्ञानत्वं तत्र स्वभिन्नार्थविषयकत्वमिति व्याप्तिप्रतिपादनपरस्य "नाभाव उपलब्धेः" इति सूत्रस्य, यत्र स्वभिन्नार्थविषयकत्वाभावः तत्र ज्ञानत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्ति-

प्रतिपादनपरस्य "न भावोऽनुपलब्धेः" इति सूत्रस्य चासङ्गतिः ; नित्यविभूतौ ज्ञानत्वसत्त्वेऽपि स्वभिन्नार्थविषयकत्वाभावेन व्याप्तिद्वयेऽपि व्यभिचारात्। जागरितप्रत्ययः स्वभिन्नार्थशून्यः, ज्ञानत्वात्, स्वाप्नज्ञानवत्—इत्यनुमाने बाधितत्वादिदोषजन्यत्वरूपोपाधिप्रतिपादनपरस्य "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इत्यस्य चासङ्गतिः ; नित्यविभूत्यात्मकज्ञाने स्वभिन्नार्थशून्यत्वसत्त्वेऽपि बाधितत्वादेरभावेन साध्यव्यापकताभङ्गात्। एवं नित्यविभूतेरजडत्व एव प्रथमसूत्रटीकास्वारस्यम्। तथा च—'**संविन्नाम काचिन्निराश्रया निर्विषया वा अत्यन्तानुपलब्धेर्न सम्भवति**' इति भाष्यप्रतीकमुपादाय टीका—

"ननु कथं विषयाश्रयशून्यज्ञानाभावः, स्वरूपज्ञानं विषयाश्रयशून्यं त्वन्मते। उच्यते। स्थविष्ठमिदं चोद्यं, किं त्वया ज्ञातुरेव ज्ञानशब्दवाच्यस्याजडत्वनित्यत्वादिकं विषयाश्रयशून्यत्वं नित्यत्वादिकं च साध्यते, तत्सिद्धसाधनम्। यदि ज्ञातृव्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्य, तर्हि ज्ञातृव्यतिरिक्तं विषयाश्रयरहितं ज्ञानं शून्यमिति ब्रूमः, ज्ञातृज्ञेयतदवच्छिन्नज्ञानस्वरूपव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुपलम्भनिरस्तम् ॥" —इति ॥

तस्मान्नित्यविभूतिर्जडैव ॥ —इति वदन्ति ॥

परे तु—नित्यविभूतिरजडैव ; उक्तरहस्याम्नायाद्यनुरोधात्, शक्त्याद्यात्मकत्वादिवत् ज्ञानात्मकत्वस्य मुख्यत्वे बाधकविरहात्, 'स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम्' इत्युपबृंहणानुरोधाच्च, उक्तरीत्या प्रमाणसिद्धे स्वप्रकाशत्वे तद्वैयर्थ्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ; अन्यथा धर्मभूतज्ञानेनैव सर्वकार्योत्पत्त्यावात्मकल्पनस्य व्यर्थतया तस्याप्यप्रसिद्धिप्रसङ्गात् ; आत्मनि व्यभिचारवारणाय प्रमाणजन्यज्ञानत्वं यत्र तत्र स्वभिन्नार्थविषयत्वमित्यादिव्याप्तिस्वीकारेण नित्य-

विभूतौ व्यभिचाराप्रसक्त्या उक्तसूत्रविरोधविरहात्, प्रमाणतदाभासान्यतरजन्यज्ञानत्वविशिष्टसाध्यव्यापकत्वस्य बाधितत्वरूपोपाधौ सत्त्वेन वैधर्म्याच्चेत्यस्यापि न विरोधः ॥ —इत्याहुः ॥

सा च पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्यानि पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणीति षोडशतत्त्वात्मिका ॥ * * * *

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य

श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

नित्यविभूतिपरिच्छेदो यावत्सम्पादितः ॥

॥ श्रीः ॥

|| श्रीः ||

श्रीभाष्यभावाङ्कुरः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री || उ || म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ||

१८९९.

मूल्यं रू. ० - ९ - ०

श्रीभाष्यभावाङ्कुरः

नमो रामानुजार्याय तस्मै निस्सीमतेजसे ।
विश्वत्राणाय यस्यासीदवतारो महीतले ॥
श्रीकौशिककुलोत्तंसराघवार्याय धीमते ।
कृतोऽयमञ्जलिर्मुग्धः कृपाकल्लोलमालिने ॥

पूर्वोत्तरद्विकभेदभिन्ने शारीरकशास्त्रे पूर्वद्विकेन प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वं व्यवस्थापितम् । तथा च तादृशकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वोपपादनपरत्वं पूर्वद्विकस्योपाधिः । तस्य लक्षणत्वोपपादनं चासम्भवातिव्याप्तिशङ्कानिरासकतया तादृशकार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनेन चेति द्वेधा भवति ॥ तत्र-असम्भवातिव्याप्तिशङ्का च श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता चेति द्विधा । तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवशङ्का प्रथमपादेन तादृशातिव्याप्तिशङ्का च त्रिपाद्या, वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्का च द्वितीयाध्यायगतेन प्राथमिकेन पादद्वयेन च निराक्रियत इति षट्पाद्यास्तादृशशङ्कावारकत्वम् ; तदनन्तरपादद्वयस्य च कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनपरत्वमित्यध्यायद्वयस्योक्तोपाध्युपपत्तिः ॥

उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थनिरूपणमुत्तरद्विकेन क्रियत इति तत्परत्वमुत्तरद्विकस्योपाधिः ॥ अर्थस्य उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वञ्च-साक्षात्परम्परया वा उपासन प्रवृत्तौ यज्जनकं तत्त्वावच्छेदकत्वरूपं तदवच्छेदकविषयताश्रयत्व रूपं वा ग्राह्यम् । उपासनप्रवृत्तौ हि-

मोक्षत्वावच्छिन्नविषयकेच्छा तद्धर्मावच्छिन्नविषयकसाधनताज्ञानं च कारणम् । मोक्षश्च- निश्शेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकब्रह्मानुभवः ; तत्र विशेष्यांशभूतब्रह्मानुभवगोचरेच्छायां तत्रानुकूलत्वज्ञानस्य कारणतया ज्ञानगतानुकूल्यस्य विषयानुकूल्याधीनत्वेन तत्र विषयीभूतब्रह्मानुकूल्यज्ञानस्य कारणतया तादृशब्रह्मानुकूलत्वज्ञानस्य च ब्रह्मणि निर्दोषत्वकल्याणगुणाकरत्वज्ञानाधीनतया तदुभयनिरूपणपरस्य उभयलिङ्गपादस्य उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थनिरूपणपरत्वम् ॥

एवं—मोक्षघटकाविद्यानिवृत्तीच्छायां चाविद्यापदार्थकर्मतत्प्रयोज्यप्रकृतिसम्बन्धैतदुभयरूपसंसारे द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणं ; अभावरूपफलेच्छायां प्रतियोगिनि द्विष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वात् ॥

एवं च—संसारस्य दुःखादिसाधनत्वनिरूपणपरस्य वैराग्यपादस्यापि तथात्वोपपत्तिः। प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं साधनत्वञ्च फलोपधायकत्वरूपं, न तु स्वरूपयोग्यत्वं ; तादृशेष्टसाधनताविषयकज्ञानादप्रवृत्तेः । फलोपधायकतावच्छेदकञ्च कर्माङ्गकत्वविशिष्टतत्तद्गुणविषयकोपासनत्वमिति । तद्घटकतत्तद्गुणविषयकत्वनिरूपणपरस्य गुणोपसंहारपादस्य तद्घटककर्माङ्गनिरूपणपरस्य चतुर्थपादस्य च तथात्वमुपपन्नम् । तादृशोपासनस्य मोक्षोपधायकत्वं हि--न तावदपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धेन उपासनस्य सत्त्वेऽपि प्रारब्धकर्माधीनशरीरनाशपर्यन्तं मोक्षाभावस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति श्रुति सिद्धत्वात्; किन्तु—स्वजन्योत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशपूर्वकभोगाधीनप्रारब्धनाशप्रयोज्योत्क्रान्त्यनन्तरकालीनार्चिरादिगतिजनितदेशविशेषावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिरूपो यः स्वव्यापारस्तद्वत्तासम्बन्धेन। तादृशब्रह्मप्राप्तेर्व्यापारत्वञ्च 'अथ य एषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति

दहरविद्यावाक्यसिद्धं ; तत्र 'अहरहर्वा एवं वित्' इति पूर्वनिर्दिष्टोपासकस्य एतच्छब्देन ग्रहणात्, समुत्थायेति धात्वर्थोत्क्रान्तौ समित्ययनेन पूर्वोत्तराघाश्लेषविनाशपूर्वकभोगाधीनप्रारब्धनाशोत्तरकालीनत्वस्य विवक्षितत्वात्, उपसम्पद्येत्यत्र धात्वर्थब्रह्मप्राप्तौ उपेत्यनेन देशविशेषावच्छिन्नत्वस्य समित्यनेन अर्चिरादिगमनजनितत्वस्य च बोधनात् ॥

एवञ्च–चतुर्थाध्यायगतत्रिपाद्या निरुक्तव्यापारस्य चतुर्थपादेन कार्यभूतमोक्षप्रकारस्य च प्रतिपादनात् चतुर्थाध्यायस्य उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थपरत्वम् ; तत्र प्रथमपादे स्वजन्यपूर्वोत्तराघाश्लेषविनाशपूर्वकभोगाधीनप्रारब्धनाशप्रयोज्यत्वस्य उत्क्रान्तौ प्रतिपादनात्, द्वितीयपादे उत्क्रान्तिस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदुत्तरकालीनत्वस्य अर्चिरादिगतौ प्रतिपादनात्, तृतीये अर्चिरादिमार्गनिरूपणपूर्वकं तद्गतिजनितब्रह्मप्राप्तेः प्रतिपादनाच्च पादत्रयस्य निरुक्तव्यापारप्रतिपादकत्वसत्त्वात् । एवञ्च–वैराग्योभयलिङ्गपादयोः फलेच्छोपयोग्यर्थनिरूपणद्वारा अतिरिक्तपादषट्कस्य फलसाधनत्वघटकार्थनिरूपणद्वारा च उपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थपरत्वनिर्वाहः ॥

तत्र–व्यापारसाधारणफलातिरिक्तोपासनप्रवृत्तिप्रयोजकार्थपरत्वं तृतीयाध्यायस्य, तादृशफलपरत्वञ्च चतुर्थाध्यायस्योपाधिः ॥

न च–आवृत्तिरसकृदुपदेशादित्यारभ्य आप्रयणात्तत्रापि हीत्यन्ताधिकरणषट्के तृतीयाध्यायोपाधेरतिव्याप्तिः, चतुर्थाध्यायोपाधेरव्याप्तिश्चेति–वाच्यम् ; तृतीयाध्यायोपाधिघटकार्थे फलातिरिक्तत्वस्येव तादृशाधिकरणषट्कसिद्धार्थातिरिक्तत्वस्यापि निवेशात् तादृशार्थसहितफलपरत्वस्य चतुर्थाध्यायोपाधित्वाच्च अतिव्याप्त्यव्याप्त्योरभावात् । तत्र मोक्षघटकनिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकव्याप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकानिष्टसाधनत्वप्रकारकबोधपरत्वं वैराग्यपादस्योपाधिः। तादृशनिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकं च कर्मतत्प्रयोज्यान्यतरत्वं, भूत-

सूक्ष्मपरिष्वङ्गभुक्तावशिष्टकर्मात्मकानुशयादिसाधारणं; तद्व्याप्यधर्मश्च भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गत्वादिकं, तदवच्छिन्नविशेष्यकानिष्टसाधनत्वादिबोधश्च शाब्दो मानसो वा प्रथमाधिकरणादिभिर्भवतीति एतत्पादस्य तत्परतानिर्वाहः ॥

यद्यपि—प्रथमाधिकरणे सूक्ष्मभूतपरिष्वङ्गस्य स्वर्गसुखसाधनत्वमेव प्रतीयते, न त्वनिष्टसाधनत्वं; तथाऽपि तदधिकरणे "भाक्तं वा नात्मवित्वात्" इतिसूत्रेण देवभृत्यभावप्रतिपादनेन तत्प्रयुक्तक्लेशस्य सातिशयत्वस्य च तदुत्तराधिकरणे 'कृतात्यय' इतिसूत्रभागेन तादृशसुखस्य नश्वरतायाश्च प्रतिपादनेन तादृशसुखस्य मुमुक्षुं प्रत्यनिष्टत्वात् अनिष्टसाधनताबोधनिर्वाहः। न च--उक्तरीत्या अनिष्टसाधनताबोधपरत्वं स्वप्नसुषुप्तिमूर्छावस्थाप्रतिपादकोत्तरपादीयाधिकरणेष्वप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरिति- वाच्यम्; ब्रह्मगुणतात्पर्यकत्वाभावस्यापि विशेषणत्वात् तेषां चाधिकरणानां स्वाप्नपदार्थसृष्ट्युपयोगिसत्यसङ्कल्पत्वसुषुप्त्याधारत्वादिगुणतात्पर्यकत्वेन तदभावविरहात्। मूर्छाधिकरणस्यापि ब्रह्मगुणतात्पर्यकत्वं उत्तरपादे निरूपयिष्यते ॥

अत्रेत्थं भाष्यम्—

> "उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं प्राप्यतृष्णा चेति। तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु सञ्चरतो जाग्रतः स्वपतः सुषुप्तस्य मूर्छतश्च दोषाः परस्य ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरत्वञ्च प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रतिपाद्यते ॥
>
> —इति ॥

अयमर्थः। उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायः—उपासनप्रवृत्तावसाधारणकारणं; असाधारणपदेन कालादिव्यावृत्तिः। प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं--प्राप्यो यो मोक्षः तद्घटकाभावप्रतियोगिनि संसारे अनिष्टसाधनताज्ञानाधीनो यो द्वेषः तदधीना संसारनिवृत्ताविच्छेति

यावत् । प्राप्यतृष्णा--ब्रह्मानुभवेच्छा । प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्य-मित्यस्य कर्मफलास्थिरत्वनिश्चयाधीनस्तद्विषयो द्वेष इति तु नार्थः ; तथा सति कर्मफलानित्यत्वप्रतिपादकस्य कृतात्ययः इत्येतावन्मात्रस्यावश्यकत्वेऽपि यावत्संसारं प्रकृतिसम्बन्धप्रतिपादनपरप्रथमाधिकरणादीनामनुपयोगापत्तेः । लोकान्तरेषु सञ्चरतः, जाग्रतः--जाग्रच्छब्दविवक्षितस्यारोहावरोहणवतः ; तथा च--जाग्रदवस्थायाः आहारविहाराद्यनेकरूपत्वेऽपि तद्दशायां प्रकृतिसम्बन्धकर्मसम्बन्धादेः निश्चितत्वेन निर्दोषत्वशङ्कानुदयात् । आरोहावरोहरूपायां जाग्रद्दशायामेव तादृशशङ्कोदयेन तन्निरासाय तथाविधजाग्रद्दशायामेव दोषः प्रथमे पादे प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । स्वपत इति स्वप्नावस्थस्य ग्रहणं. सुषुप्तपदसमभिव्याहारेण गोबलीवर्दन्यायात् ; सुषुप्तस्येति भूतत्वं न विवक्षितम्, ञीतः क्त इति वर्तमाने क्तप्रत्ययविधानात् । अत्रावैरूप्याय सुष्वपत इति शत्रन्ततया निर्देशे कर्तव्ये निष्ठान्ततया निर्देशः, 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति यदा सुषुप्तस्स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति' इत्यादिश्रुतिनिर्देशानुरोधादिति बोध्यम् । कल्याणगुणाकरत्वञ्चेति भाष्यानन्तरम् इतिशब्दः प्रकारवचनोऽध्याहर्तव्यः । ततश्चोभयलिङ्गत्वं अधिकराहित्यं फलप्रदत्वमित्येवंरूपोऽर्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ; तेन प्रतिपाद्यत इत्येकवचनस्य नानुपपत्तिः । दोषा इति बहुवचनान्तपदार्थस्येतिशब्दार्थ एवाभेदेनान्वयः, प्रतिपाद्यत इत्यनेनानन्वयात् ॥

न चैवमपि—पूर्वद्विकार्थानुक्रमणिकाभाष्ये निरस्तनिखिलदोषगन्धस्य अपरिमितोदारगुणसागरस्य प्रतिपादितत्वाभिधानात् परस्य ब्रह्मणस्तद्राहितता कल्याणगुणाकरत्वञ्च प्रतिपाद्यत इति भाष्यासङ्गतिरिति—वाच्यम् ; तदुक्तार्थाक्षेपेणैव उभयलिङ्गपादप्रवृत्त्या वैयर्थ्याभावात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं "न स्थानतः" इत्यधिकरणे ॥

तथा च--उद्दाहृतभाष्येण जीवविशेष्यको यो लोकान्तरगमनागमन-कालावच्छेदेनानिष्टजनकतावच्छेदकावच्छिन्नकर्मतत्प्रयोज्यान्यतरात्मकसंसारसम्बन्धप्रकारकबोधस्तत्परत्वं वैराग्यपादस्य उपाधिरित्युक्तं भवति ; गमनागमनकालावच्छेदेनेत्युपादानात् न स्वप्नाद्यवस्थाप्रतिपादकाधिकरणातिव्याप्तिः । एवं वैराग्यपादे पेटिकाद्वयं—आरोहणपेटिका आरोहणपेटिका चेति । आरोहणावच्छेदेन दोषप्रतिपादिका आरोहणपेटिका, अवरोहणावच्छेदेन तत्प्रतिपादिका अवरोहणपेटिका ; तत्र प्रथमाधिकरणमारोहणपेटिका, तदतिरिक्ताधिकरणपञ्चकं अवरोहणपेटिकेति बोध्यम् ॥ तत्र यावत्संसाराकालं प्रकृतिसम्बन्धप्रतिपादनाय प्रथमाधिकरणम् ॥

॥ सू ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ ३।१।१ ॥

अत्र संशयः । पूर्वदेहसम्बन्धध्वंसाधिकरणीभूतः उत्तरदेहसम्बन्धप्रागभावाधिकरणं च यः कालः तादृशकालावच्छिन्नो जीव इन्द्रियाद्याश्रयभूतसूक्ष्मावच्छिन्नो न वेति । अत्र स्थूलदेहसम्बन्धकाले तदन्तर्गतभूतसूक्ष्मसम्बन्धस्य जीवे पूर्वपक्षिणोऽपि अनुमतत्वात् अवच्छिन्नान्तं धर्मिविशेषणम् ; सर्वत्र भूतसूक्ष्माणां सत्त्वेन तत्सम्बन्धस्यावर्जनीयतया निश्चितत्वात् कोटित्वोपपत्तये इन्द्रियाद्याश्रयेति ॥

अत्र पूर्वपक्षः । तादृशकालावच्छिन्नो जीवः तादृशभूतसूक्ष्मानवच्छिन्न एव, लोकान्तरगमनकाले जीवस्य तादृशभूतसूक्ष्मावच्छिन्नत्वग्राहकप्रमाणाभावात् ; भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानवत् भोगायतनानामपि शरीराणां तत्रत्यैरेव भूतैरारम्भसम्भवेन तदर्थमितो भूतसूक्ष्मनयनानपेक्षणात् ॥

अथ—पञ्चाग्निविद्यागतप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तादृशकालावच्छेदेन इन्द्रियाद्याश्रयभूतपरिष्वङ्गस्सिद्ध्यति । एवं हि तत्र श्रूयते—श्वेतकेतु-

भारुणेयं पाञ्चालराजः प्रवाहणः 'वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्ति, इति कर्मिणां गन्तव्यदेशं, 'वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता३ इति' पुनरावृत्तिप्रकारं, 'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना३' इति देवयानपितृयाणयोः व्यावर्तकाकारौ, 'वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता' इति स्वर्गलोकस्याप्रामारं, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापःपुरुषवचसो भवन्ति' इति अपां पञ्चमाहुति-प्रयोज्यं पुरुषपदाभिलापयोग्यत्वं पुरुषपदार्थतावच्छेदकीभूतं देहत्व-रूपपरिणामं च पप्रच्छ ॥ श्वेतकेतुस्तावत इमान् प्रश्नान् प्रतिवक्तु-मजानन् स्वपित्रे न्यवेदयत्; सोऽप्यजानन् तमेव पाञ्चालराजं 'यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहि' इति पप्रच्छ । अयं च प्रश्नः पाञ्चालराजकर्तृकपञ्चप्रश्नीरूप एव, तत्र पञ्चमप्रश्नप्रतिवचनस्य इतरप्रश्नप्रतिवचनानुकूलत्वात् प्रथमं तदेव वदन् द्युलोकमग्नित्वेन रूपयित्वा 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाश्श्रद्धां जुह्वति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति' इत्यादिना देवाख्या जीवस्य प्राणाः द्युलोकाग्नौ श्रद्धाख्यं वस्तु प्रक्षिपन्ति, सा च श्रद्धा सोमराजाख्याऽमृतमय-देहरूपेण परिणमते, तं चामृतमयदेहं त एव प्राणाः पर्जन्ये अग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति, स च देहस्तत्र प्रक्षिप्तो वर्षं भवति, तच्च वर्षं त एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वेन रूपितायां प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र प्रक्षिप्तमन्नं भवति, तच्चान्नं त एव पुरुषेऽग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र रेतो भवति, तच्च त एव योषायामग्नित्वेन रूपितायां प्रक्षिपन्ति, तच्च प्रक्षिप्तं तत्र गर्भो भवतीत्युक्त्वाऽऽह—'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । एतावता यागादिकर्तॄणां देहान्तर्गत-भूतसूक्ष्मस्य श्रद्धाशब्दविवक्षितस्य यागजन्यादृष्टवशात् स्वर्गलोकाव-च्छेदेन देवशरीररूपेण परिणामः, तादृशादृष्टनाशे पर्जन्यावच्छेदेन वर्षरूपेण, ततः पृथिव्यामन्नरूपेण, ततः पुरुषे रेतोरूपेण, ततो योषिति

गर्भरूपेण परिणाम इति प्रतीयते। न च—उक्तश्रुत्या भूतसूक्ष्मस्य गमनप्रतीतावपि तद्विशिष्टस्य जीवस्य गमनासिद्धिरिति—वाच्यम्; आपः पुरुषवचस इत्यनेनैव तत्सिद्धेः; पुरुषशब्दस्य पुरुषावात्ममानवाविति कोशेन शरीरविशिष्टात्मपरत्वात् तत्सामानाधिकरण्यानुरोधेनाप्छब्दस्यापि विशिष्टपरत्वावश्यकत्वात्, विशिष्टस्यैव गमनादिसिद्धेः॥ —इति चेत्॥

मैवम्। 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादौ पुरुषशब्दस्य शरीरमात्रपरतया प्रयोगात् अत्रापि तन्मात्रपरताया एव युक्तत्वात्, अन्यथा अप्छब्दस्य श्रद्धावर्षान्नरेतोगर्भशब्दानां च विशिष्टपरत्वावश्यकतया लक्षणाप्रसङ्गात्; भूतसूक्ष्मस्य वर्षान्नादीनां च शरीरत्वाभावेन शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वन्यायस्याप्रवृत्तेः। किं च—अस्याः श्रुतेः शरीरान्तर्गतभूतसूक्ष्मस्य लोकान्तरानुवृत्तिर्नार्थः, तच्छ्रुतेर्यागादिजन्यादृष्टात् देवशरीरप्राप्तिः तादृशादृष्टनाशे पुनः क्रमात् मनुष्यशरीरप्राप्तिरित्येवं परत्वात् श्रद्धाशब्दस्य फलावश्यम्भावनिश्चयपरतया 'देवाश्श्रद्धां जुह्वति' इत्यस्य विषयतासम्बन्धेन तादृशनिश्चयं इन्द्रियाणि स्वर्गे प्रक्षिपन्ति, तादृशश्रद्धाधीनयागाद्यनुष्ठानप्रवर्तकानि भवन्तीत्यर्थात्; 'तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवति' इत्यस्य तादृशयागादिना देवशरीरं अदृष्टाकृष्टैः देवलोकस्थैरेव भूतैर्जायत इत्यर्थसम्भवात्; एतल्लोकाद्भूतनयनाक्षेपकत्वायोगात्॥

न च—आहुतिकर्मद्रव्याहुतिजन्यद्रव्ययोरुपादानोपादेयभावस्य पर्जन्याद्याहुतौ दर्शनात् द्युलोकाहुतावपि श्रद्धापदार्थस्य देवशरीरोपादानत्वं कल्पनीयं, अन्यथा वैरूप्यप्रसङ्गात्, तथा च श्रद्धाशब्देनापि अपामेव भूतान्तरसंसृष्टानां ग्रहणं युज्यते, श्रद्धा वा आप इति श्रुतौ श्रद्धाशब्दस्याब्वाचकत्वोक्तेरिति—वाच्यम्; एवमपि—अग्निहोत्रा-

हुतिभूतक्षीरान्तर्गतानामपां जीवेन सह गमनस्य श्रुत्यन्तरसिद्धतया तादृशामपामेवात्र अप्छब्दार्थत्वात्, श्रद्धापूर्वकानुष्ठेयतया श्रद्धाशब्दवाच्यत्वस्य देवदेहं प्रत्युपादानत्वस्य च सिद्धेः। तथा च वाजसनेयके षट्प्रश्नब्राह्मणे श्रूयते—

"ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्तेऽन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वाते, वायुं समिधं मरीचीमेव शुक्रामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशतस्ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते, आदित्यं समिधं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते ते इमामाविशतस्ते इमामाहवनीयं कुर्वाते।"—

इत्यारभ्य,

"ते पुरुषमाविशतस्ते स्त्रियमाविशतः यतस्ततः पुत्रो जायते।"
—इति ॥

न च—देवताविग्रहतदागमनादीनां देवताधिकरणे निर्णीतत्वात् अग्निभिरूढानां देवताभिरुपभुक्तानां क्षीरादीनां जीवपरिष्वञ्जकत्वायोगात् आहुत्योरेकदेशस्य देवताभिर्भुक्तत्वं एकदेशान्तरस्य जीवदशायामग्नौ प्रक्षिप्तस्य यावन्मरणमभुक्तत्वेनावस्थानं ततो जीवस्य लोकान्तरगमनकाले परिष्वञ्जकत्वमिति कल्पने गौरवात्तादृशश्रुतेरर्थवादत्वमेवेति—वाच्यम्। यतो देवताभिर्भुक्तानां न देवताकर्तृकव्यापारजन्यगलाधस्संयोगाश्रयत्वं, किन्तु देवतातृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वं; 'न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' इति श्रुतेः। तथा च—भुक्तानामेव जीवपरिष्वञ्जकत्वसम्भवात् न कल्पनागौरवं, किञ्च कालान्तरभाविस्वर्गादिजनकत्वनिर्वाहाय व्यापारत्वेनापूर्वस्याकल्पनेन लाघवं च; तादृशाहुतेरेव स्वर्गादिसुखहेतुभूतशरीरारम्भकत्वात् ॥

न च—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुत्या 'मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति' इति स्मृत्या च इन्द्रियाणां गमनबोधनात् निराश्रयाणां च तेषां गमनासम्भवात् तदाश्रयसूक्ष्मशरीरस्य गमनसिद्धिरिति—वाच्यम्; 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं' इत्यादिश्रुतौ प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्यय-श्रवणात् उत्क्रमणश्रुतेः देहत्यागमात्रपरत्वात् जीवेन सह गमन-परत्वायोगात्, आचार्यमनुगच्छन्ति शिष्या इत्यादाविव तमुत्क्रामन्त-मिति श्रुतेः गमनपरत्वेऽपि पृथग्गमनबोधपरतया सूक्ष्मशरीरस्य जीवपरिष्वञ्जकतया गमनासिद्धेश्च ॥

न च—इष्टादिकारिणां पितृयाणातिरिक्तमार्गाभावात् पितृयाण-मार्गैकदेश एवानुसन्धानाय पञ्चाग्निविद्यायां प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यं, तथा च पितृयाणवाक्ये—

> "ते धूममभिसम्भवन्ति, धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षं अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैतिमासान्—मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशं आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥"—

इति श्रवणात् तत्र सोमराजपदस्य देवशरीरकेष्टादिकारिपरत्वात् तदनुरोधेन 'तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवति' इति पञ्चाग्निविद्या-गततत्पदस्यापि तच्छरीरकपरत्वावश्यकत्वात् श्रद्धाशब्दस्यापि विशिष्टपरत्वं युक्तमिति सूक्ष्मशरीरकस्यैव गमनं सिद्ध्यतीति—वाच्यम्; तत्र 'ते धूममभिसम्भवन्ति' इति बहुवचनेन निर्दिष्टानां प्राप्तॄणां एष इत्येतच्छब्देन परामर्शायोगात्, तं देवा भक्षयन्तीति देवभक्ष्य-त्वोक्त्या प्राप्तरि जीवे तदसम्भवाच्च; प्राप्यस्य चन्द्रमस एव एत-

च्छब्देन परामर्शात्। तस्माज्जीवस्य गमनागमनकालयोः सूक्ष्मभूत-परिष्वङ्गे प्रमाणाभावः ॥ —इति ॥

राद्धान्तस्तु—गमनागमनकालावच्छिन्नोऽपि जीवः भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गवानेव; पञ्चाग्निविद्यागतप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तथाऽवगमात्, तत्र पुरुषवचस इति पुरुषपदवाच्यत्वबोधात् पुरुषपदस्य च कोशानुरोधेन शरीरविशिष्टात्मन्येव शक्तेः, 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादौ पुरुषशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्, लाक्षणिकार्थव्युदासायैव श्रुतौ वचश्शब्दनिर्देशात्, तस्या आहुतेर्गर्भस्सम्भवतीति पञ्चम्या आहुतेर्गर्भसम्भवस्य स्थाने वाजसनेयके तस्या आहुतेः पुरुषस्सम्भवतीति श्रवणात्, पञ्चमाहुतौ विशिष्टस्यैव होम्यत्वावगमात्। अग्निहोत्राहुतिभूताद्भिर्विशिष्टस्य होम्यत्वं तु न युक्तं, तथा सति अवादिपदानां लक्षणाप्रसङ्गात्; मन्मते चाप्छब्दस्य सूक्ष्मशरीरवाचितया शरीरवाचकानामिति न्यायप्रवृत्तेः। उक्तं च टीकायाम्—

> "यदा त्वप्छब्द एव जीवशरीरभूतभूतसूक्ष्मपरः, तदा तस्य देवमनुष्यादिशब्दवत् चेतनविषयत्वं स्वरसतरम् ॥"—इति।

किञ्च—इन्द्रियाणां गमनश्रुत्या अग्निहोत्राहुत्यन्तर्गतानामपामिन्द्रियाश्रयत्वासम्भवात् सूक्ष्मशरीरस्य गमनावश्यकता। न चाप्ययश्रुत्या गमनश्रुतेरन्यथासिद्धिः, अग्निं वागप्येतीत्याद्यप्ययश्रुतौ 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' इति ओषधीषु लोम्नां वनस्पतिषु केशानां चाप्ययस्य प्रत्यक्षबाधितस्य प्रतीत्या तादृशश्रुतेः प्रतीयमानार्थे तात्पर्यायोगात्; ओषधीर्लोमानि—लोमाभिमानिदेवता ओषध्यभिमानिदेवतामप्येति, लोमाभिमानित्वं विहाय केवलमोषध्यभिमानिनी भवतीत्यर्थावश्यकतया, तदनुरोधेन 'अग्निं वागप्येति' इत्यस्यापि वागभिमानिनी अग्निमप्येति वागभिमानित्वं विहाय केवलाग्निर्भवतीत्यर्थात्;

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशत्, दिशश्श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशत्, ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्"— इत्यादिश्रुत्या ओषध्यभिमानिदेवतानां लोमाभिमानिदेवतानां च ऐक्यप्रतीतेः अप्ययस्य तदभिमानित्वरूपतन्नियन्तृत्वपरित्यागरूपत्वस्य युक्तत्वात् ॥

न चैवं—अग्न्यादीनां मरणकाले वागाद्यभिमानित्वपरित्यागे प्राणानामुत्क्रान्तिचन्द्रसंवादादिकार्यासिद्धिप्रसङ्गः, अधिष्ठानदेवतासहितानामेव तेषां कार्यकारित्वात्, अन्यथा देवताधिष्ठानस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; म्रियमाणतादशायां सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वस्वकार्यादर्शनेन तत्कालावच्छेदेन वागादीनां वचनादिरूपोपकारविशेषोत्पत्त्यनुकूलाभिमानविशेषपरित्यागस्यैव विवक्षितत्वात्; मरणानन्तरं चन्द्रमसा संवादाद्यनुपपत्तेरुत्तरकाले तादृशाभिमानपरित्यागस्याकल्पनात् ॥

न चैवं—अग्निं वागप्येतीत्यत्र वाक्पदस्य धातोश्च लक्षणापत्त्या तदपेक्षया वाक्पदस्येन्द्रियपरत्वं स्वीकृत्य धातोरसत्कल्पत्वरूपातीतत्वसादृश्ये लक्षणाङ्गीकारः परोक्त एव युक्त इति—वाच्यम्; शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणि शक्तेसत्त्वेन लक्षणाविरहस्य "अभिमानिव्यपदेशः" इति सूत्रसिद्धत्वात् ॥ न चैवमपि—धातोर्लक्षणाया मतद्वयेऽपि सत्त्वात् परपक्ष एव किं नोपेयत इति—वाच्यम्; असत्कल्पत्वस्य स्वस्वकार्यजनकत्वाभावस्य फलोपधायकत्वाभावरूपत्वे तस्य जीवद्दशायामपि कदाचित्सत्त्वान्मरण एव तदुक्त्ययोगात्, जनकतावच्छेदकधर्मरूपस्वरूपयोग्यत्वाभावरूपत्वे चास्मदुक्तार्थ एव पर्यवसानात्, जनकतावच्छेदकघटकस्य वागिन्द्रियत्वादेस्सत्त्वेन तद्घटकीभूतदेवताभिमानविरह एव पर्यवसानात्। तथा चेन्द्रियाणां

गमनसिद्ध्या तदाश्रयदेहगमनस्यावश्यकत्वात् पञ्चाग्निविद्यावाक्यस्य तत्परत्वमेवोचितम्। षट्प्रश्नब्राह्मणं च—देवतातृप्तिमुखेन शुभतरजन्म-हेतुत्वपर्यन्ताहुतिवैभवानुसन्धानपरं अग्निहोत्राहुत्यन्तर्गतानामपां सूक्ष्म-शरीराप्यायकतया तेन सह गमनपरं वा; 'देहारम्भिका आप-श्चाहुत्येकदेशरूपास्सन्तु' इति टीकायामुक्तत्वेनाहुतीनां सूक्ष्मदेहाप्या-यकत्वस्याभ्युपगतत्वात् ॥

न चैवं—भूतसूक्ष्मजीवयोः प्रत्येकं गमनसिद्धावपि भूतसूक्ष्मविशिष्ट-जीवस्य गमनासिद्धिः, पञ्चमाहुतिजन्यगर्भे जीवसंयोगमात्राङ्गीकारा-देव 'आपः पुरुषवचसः' इत्यस्योपपत्त्या पूर्वाहुतिषु जीवसंयोगासाध-कत्वात्, 'सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति, अष्टमे मासे सर्वसम्पूर्णो भवति, पितूरेतोऽतिरेकात् पुरुषो भवति' इति गर्भोपनिषदि सप्तमास-पर्यन्तं जीवसंयोगाभावस्तदनन्तरं जीवसंयोग इत्यस्य सिद्धश्चेति—वाच्यम्; पितृयाणवाक्यगतसोमराजशब्दानुरोधेन पञ्चाग्निविद्यागत-तच्छब्दस्यापि विशिष्टपरत्वेन पूर्वाहुतिष्वपि विशिष्टस्यैव होम्यत्व-सिद्ध्या विशिष्टस्य गमनसिद्धेः ॥

न च—पितृयाणगतसोमराजशब्दस्य एकवचनान्तत्वात् प्राप्य-चन्द्रपरत्वमुक्तमिति—वाच्यम्; तथा सति एष सोमो राजेति वाक्य-स्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रसिद्धेन चन्द्रमश्शब्देन पूर्वनिर्दिष्टस्य पुन-स्तत्पर्यायाभ्यां सोमराजशब्दाभ्यां निर्देशे फलाभावात्, अस्माकं च पञ्चाग्निविद्यायां 'तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवति' इति निर्दिष्टः एषः चन्द्रप्राप्तिमानिष्टादिकारीत्येतच्छब्दार्थविधेयकबोधाङ्गीकारेण पञ्चाग्निविद्यागतसोमराजपदस्येष्टादिकारिविषयत्वप्रतिपत्तेः, प्रयोज-नस्य सद्भावात्। एतदभिप्रेत्यैव 'अश्रुतत्वादिति चेन्न' इतिसूत्रप्रवृत्तेः, सोमो राजा सम्भवतीत्युक्तदिव्यदेहप्राप्तिः कदेत्याकाङ्क्षायां—'चन्द्रमस-मभिसम्भवन्त्येष सोमो राजा' इत्यनेन वर्तमानकालावच्छिन्नचन्द्र-

प्राप्तिविशिष्टस्य तादृशदिव्यदेहोक्त्या चन्द्रप्राप्तिकालावच्छेदेन तादृशदेहप्राप्तिरिति अर्थबोधनेनापि तस्य सफलत्वात्, 'सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति' इति च शरीरचलनादिहेतुभूतजीवसंयोगाभिप्रायम् । किञ्च चन्द्रमसमभिसम्भवतीत्यभिसम्भवनक्रियाकर्तृतया प्रथमान्तनिर्दिष्टस्य प्राप्तुरेव एतच्छब्देन परामर्शो युक्तः, न तु द्वितीयान्तविशिष्टस्य चन्द्रस्य ; 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयीत्सतां देवतामार्च्छत्' इत्यत्र स इति प्रथमान्तपदेन चतुर्थ्यन्तानिर्दिष्टस्य वरुणस्य न ग्रहणं, अपि तु समानविभक्त्यन्तानिर्दिष्टस्य प्रजापतेरेव ग्रहणमिति तस्यैव 'वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इति विहितेष्टिरित्यस्य पूर्वकाण्डे स्थापितत्वात्, असति बाधके समानविभक्तिकपदान्तरेण निर्दिष्टस्यैव सर्वनाम्ना ग्रहणमिति नियमात्, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इत्यत्र तच्छब्देन द्वितीयान्तनिर्दिष्टस्यैव परज्योतिषो ग्रहणात्, असति बाधक इति तत्र प्राप्तुः पुरुषोक्तत्वानुपपत्तेर्बाधकस्य सत्त्वात् ॥

न च—समानवचनकपदनिर्दिष्टस्यैव सर्वनाम्ना ग्रहणमित्यपि नियमदर्शनात् बहुवचनान्तपदनिर्दिष्टानामेकवचनान्तपदेन ग्रहणानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; अत्रापि 'असति बाधके' इत्यस्य वक्तव्यतया समानवचनकपदानिर्दिष्टस्य चन्द्रस्य ग्रहणे वाक्यवैयर्थ्यरूपबाधकस्योक्तत्वेन बहुवचनान्तनिर्दिष्टस्यापि एकवचनान्तेन परामर्शोपपत्तेः ; एकवचनस्य जात्यभिप्रायकत्वात्, अस्मिन् प्रकरणे वचनसारूप्यनिर्बन्धादर्शनाच्च ; 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति बहुवचनान्तनिर्दिष्टस्याभिसम्भवितुः तदन्नमित्येकवचनेन निर्देशात् ॥

न च—तदपि वाक्यं चन्द्रविषयमिति—वाच्यम् ; 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति' इति वाजसनेयके प्राप्तुरन्नत्वाभिधानात्, तृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वरूपान्नत्वस्य चन्द्र इव प्राप्तर्यपि सम्भवात् ; 'तथा वायुर्भूत्वा

धूमो भवति, धूमो भूत्वा अभ्रं भवति' इति एकवचनेन निर्दिश्य, 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते' इत्युक्त्वा 'यो ह्यन्नमत्ति यो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इत्येकवचनेन निर्देशदर्शनात् ॥

तथा च—पितृयाणवाक्यघटकेन एष सोमो राजेत्यनेन पञ्चाग्निविद्योक्तसोमराजपदस्य देवशरीरविशिष्टेष्टादिकारिपरत्वज्ञापनात् सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्य गमनसिद्धिः ॥ न च—तस्या आहुतेस्सोमो राजेत्यत्र सोमराजशब्दः चन्द्रपर एव, आहुतेस्सम्भवतीति—श्रद्धाहुत्याप्यायितो भवति, तादृशाहुतिजन्यकलावृद्धिमान् भवतीत्यर्थः; एष सोमो राजेति च तादृशकलावृद्धिः कदेत्यपेक्षायां इष्टादिकारिणां प्राप्त्यनन्तरमिति बोधनाय प्रवृत्तमिति सफलमेव, ततश्च 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति च तादृशकलावृद्धिमत्त्वात् देवतातृप्तिकरत्वोपपादकं सम्यगुपपद्यते; एवं च उभयोरपि वाक्ययोः चन्द्रपरत्वात् न विशिष्टस्य गमनसिद्धिरिति—वाच्यम्; तथा च सति सम्भवतीत्यस्य लक्षणाप्रसङ्गात् ॥ न च—भवन्मते सोमराजपदस्य देवशरीरके लक्षणासत्त्वात् साम्यमिति—वाच्यम्; एवमपि पर्जन्यो वाव गौतमाग्निरित्यारभ्य तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवास्सोमं राजानं जुह्वतीति सोमराजस्य पर्जन्ये होम्यत्वश्रवणाच्चन्द्रस्य पर्जन्ये प्रविलयाभावेन सोमराजशब्दस्य चन्द्रविषयत्वायोगात् लक्षणाया आवश्यकत्वात्। यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ श्येनशब्दस्य यथा वै श्येनो निपत्यादत्त इत्यादिश्रुत्या निपत्यादानरूपश्येनसादृश्यावच्छिन्ने गौणी लक्षणा सिद्ध्यति; एवमिहापि समानप्रकरणे वाजसनेयके 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति, तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति' इति श्रुत्याऽप्यमृतमयदेहत्वदेवतातृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वरूपसोमसादृश्यावच्छिन्ने सोमशब्दस्य गौणता सिध्यति,

. . . .

तादृशलक्षणा न दोषाय। तथा च एष सोमो राजेत्यस्य भवदुक्त-प्रयोजनासम्भवात् अस्मदुक्तप्रयोजनस्यैव वाच्यतया पञ्चाग्निविद्या-घटकसोमराजपदस्य विशिष्टपरत्वात् विशिष्टस्यैव गमनसिद्धिरिति ॥

सूत्रार्थस्तु—'प्राणवता शब्दात्' इति पूर्वाध्यायीयसूत्रात् विपरि-णतं प्राणवानित्यनुषज्यते। यद्वा—'अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणाम्' इत्यत इष्टादिकारीति प्रश्नप्रतिवचनवाक्याभ्यां अद्भिरिति विपरिणतं; तदन्तरप्रतिपत्ताविति तच्छब्देन संज्ञामूर्तीति निर्दिष्टदेहस्य परामर्शः; प्रतिपत्ताविति प्राप्तिपूर्वकालपरं, अवच्छेद्यत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य सम्परि-ष्वङ्गेऽन्वयः। यद्वा- यथा गोषु दोग्धव्यासु गत इत्यादौ गोपदोत्तर-सप्तम्या दोहनमर्थः, तस्य पूर्वकालीनत्वसम्बन्धेन गमनेऽन्वयात् भवि-ष्यद्दोहनकर्माभिन्नगोदोहनपूर्वकालीनगमनवानिति बोधः; तथाऽत्रापि उत्पत्स्यमानायामित्यध्याहारात् उत्पत्स्यमानशरीरान्तरसम्बन्धो-त्पत्तिपूर्वकालीनत्वस्य परिष्वङ्गे बोधः; सति सप्तम्याःसमभिव्याहृत-क्रियार्थकत्वात्, भविष्यदर्थकप्रत्ययसमभिव्याहारे पूर्वकालीनत्वस्य संसर्गत्वात्। तथा च—इष्टादिकारी देहान्तरप्राप्तिप्रागभावाधिकरण-कालावच्छिन्नाप्रतियोगिकसम्बन्धवान् गच्छति; 'वेत्थ यथा पञ्च-म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तथाऽवगमादित्यर्थः ॥

यद्यपि—अत्र तदन्तरप्रतिपत्ताविस्यनेनैवान्तरालकाललाभात् रंहतीति व्यर्थं; तथाऽपि—तदन्तरप्रतिपत्तावित्यनेन काले तादृशप्राप्ति-प्रागभावाधिकरणत्वलाभेऽपि पूर्वदेहसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वलाभाय तदुपादानं, उद्देश्यतावच्छेदकीभूतपरिष्वङ्गस्य समानकालीनत्व-सम्बन्धेन गमने भाने तुल्यवित्तिवेद्यतया गमनकालीनत्वस्यापि परि-ष्वङ्गे भानेन पूर्वदेहसम्बन्धध्वंसभानस्यार्थिकत्वादिति बोध्यम्। अत्र प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामित्यनुक्त्वा प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्युक्तिः येन

प्रथमं पृष्टं तेनैव पाञ्चालराजेन निरूपणं कृतमित्येतादृशार्थसूचनाय ॥

ननु—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलानामपामेव सम्बन्धसिद्धौ विवक्षितस्य सर्वभूतसूक्ष्मसम्बन्धस्यासिद्धिरित्यत आह—

॥ सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादः इत्यतस्तद्वाद इत्यनुवर्तते । त्र्यात्मकत्वादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी; तदर्थश्च प्राप्त्युत्तरकालीनत्वं, पूर्वसूत्रस्थपरिष्वङ्गेऽन्वेति; प्रासादाच्चैत्रेण दृष्ट इत्यादौ आरोहणोत्तरकालीनत्वस्य पञ्चम्यर्थस्य दर्शनान्वयात् प्रासादारोहणकालीनचैत्रकर्तृकदर्शनविषय इत्यन्वयबोधवत् त्र्यात्मकत्वप्राप्त्युत्तरकालीनाप्कर्तृकपरिष्वङ्गकर्मभूत इत्यर्थः ॥ यद्वा—हेतुत्वं पञ्चम्यर्थः, परिष्वङ्गान्वयि। त्रिवृत्करणदेहसम्बन्धहेतुत्वं च—

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजास्स्रष्टुं"—

इत्यनेन सिद्धम्; तत्र त्रिवृत्करणाभावस्य देहसम्बन्धात्मकप्रजासर्जनाभावे प्रयोजकत्वोक्त्या तदभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपतद्धेतुत्वलाभात् । तथा च आप इत्यनेन त्रिवृत्कृतानामपामेव ग्रहणात् श्रुत्या भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गस्सिध्यतीति भावः ॥ नन्वेवं संकलभूतसूक्ष्मस्य कथमप्छब्देन ग्रहणमित्यत उक्तं 'भूयस्त्वात्तद्वादः' इति । वैशेष्यात्त्विति सूत्रे भूयस्त्वस्य व्यवहारहेतुत्वोक्तावपि शरीरे अपां भूयस्त्वमस्तीति ज्ञापनायेदमिति न वैयर्थ्यं; देहे लोहितादिभूयस्त्वेनारम्भकेषु अपां भूयस्त्वं, मनुष्यादिशरीरेषु पार्थिवत्वव्यवहारस्तु देहावारकत्वचः पार्थिवत्वादन्तर्जलभूयस्त्वाग्रहणादेवेति बोध्यम् ॥

ननु—अप्पदस्य त्रिवृत्कृताप्परतया प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां त्रिवृत्कृतभूतसूक्ष्मसम्बन्धसिद्धावपि न सूक्ष्मशरीरसम्बन्धसिद्धिः; अग्निहोत्राहुत्यन्तर्गतजलसम्बन्धपरतयाऽपि तच्छ्रुतेरन्यथासिद्धेरित्यतआह—

॥ सू ॥ प्राणगतेश्च—॥३॥१॥३॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ इष्टादिकारी सम्परिष्वक्त इति च वर्तते। तथा च—देहाद्देहान्तरगमनकालावच्छिन्नो जीवः सूक्ष्मशरीरसम्बन्धवान्, इन्द्रियवत्त्वात्, कालान्तरावच्छिन्नजीववत्—इत्यनुमानसहकृतया पञ्चाग्निविद्यया तत्सिद्धिरिति भावः । न चासिद्धिः, तमुत्क्रामन्तमिति श्रुत्या तत्सिद्धेः; एतज्ज्ञापनायैव सूत्रे गतिग्रहणम् ॥

ननु—तादृशश्रुतेर्देहत्यागमात्रपरत्वात् न गमनकालावच्छेदेनेन्द्रियवत्त्वसिद्धिः, ग्रामान्निष्क्रामन्तं देवदत्तमनुनिष्क्रान्तो यज्ञदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य ग्रामत्यागानन्तरं यज्ञदत्तस्य तत्प्रतीतावपि देवदत्तस्य यत्र यत्र गमनं यज्ञदत्तस्य तत्र तत्रेत्यप्रतीतेः। अत आह श्रीभाष्ये स्मर्यते चेति । प्राणगतिरिति प्रथमान्तमनुषज्यते ; चकारात् श्रूयत इत्यस्य समुच्चयः। तथा च—

"शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥"

इत्यादिस्मृत्युपबृंहितया तादृशश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः ॥

ननु—उक्तोपबृंहणमप्रमाणं, अग्निं वागप्येतीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात्, श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यस्य विरोधाधिकरणसिद्धत्वात्; तथा चोत्क्रमणश्रुतेः देहत्यागमात्रपरत्वात् असिद्धितादवस्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न
भाक्तत्वात् ॥ ३ ॥ १ ॥ ४ ॥

अत्र नञः इतिशब्दस्य चावृत्तिः। तथा चाप्ययश्रुतेरिति नेति

चेन्न-इन्द्रियवत्त्वसिद्धिर्न सम्भवतीति चेन्न; अप्ययश्रुतेर्देवतापक्रमण-रूपगौणार्थपरत्वादित्यर्थः। एवं च-श्रुतिविरोधाभावेन स्मृतेः प्रामाण्यात् तदुपबृंहितयोत्क्रमणश्रुत्या तत्कालावच्छेदेन इन्द्रियवत्त्वासिद्ध्या तद्धेतुकानुमानसहकृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तत्काला-वच्छेदेन जीवस्य सूक्ष्मशरीरसिद्धिरिति भावः॥

ननु-जीवस्यान्तरालकालावच्छेदेन सूक्ष्मशरीरवत्त्वं नोक्तानुमानेन सिद्ध्यति, अतीन्द्रियार्थे अनुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याभावस्य शास्त्रयोन्यधिकरणसिद्धत्वात्; नापि तत्सहकृतया पञ्चाग्निविद्यया, तत्र पञ्चमाहुतौ जीवस्याप्सम्बन्धोक्तावपि प्रथमाद्याहुतिषु तदनुक्त्या तत्कालावच्छेदेन जीवस्य तत्सम्बन्धासिद्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न
ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ३ ॥ १ ॥ ५ ॥

अत्रापि नञितिशब्दयोरावृत्तिः, विषयवाक्यादपामित्यनुवर्तते। प्रथमे होमे अपां कर्मतया अश्रवणात्, इति नेति चेन्न-शरीरविशिष्टस्य गमनं नेति चेन्न। हिशब्दः-श्रद्धा वा आप इति श्रुतौ श्रद्धाशब्द-वाच्यत्वप्रसिद्धिपरः; हि-श्रद्धाशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा आप एव, प्रथमे श्रुता इति शेषः। उपपत्तेः-प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः, 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्ने यथाशब्दार्थस्य जिज्ञासाविषयकारणजन्यत्वस्य पञ्चमाहुतौ, इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप इति प्रतिवचने इतिशब्दार्थस्याहुतिचतुष्टयरूपकारणजन्यत्वस्य च पञ्चमाहुतौ बोधात्, समानाधिकरणयोरेव जन्यजनकभावात्। अप्सु पञ्चमाहुतेः कर्मतासम्बन्धेन सत्त्वेन प्रथमाहुतेरपि तेन सम्बन्धेन तत्र सत्त्वमावश्यकम्। तथा च-प्रथमाद्याहुतिकर्मभूताः आपः, पञ्चमाहुति-कर्मत्वात्, पञ्चमाहुतिहोम्यवत्-इत्यनुमानात् प्रथमाहुतिकर्मणामपि अप्त्वसिद्धिः॥

न च–प्रथमाहुतिकर्मसु पञ्चमाहुतिकर्मत्वमसिद्धं ; प्रथमाद्याहुतिः पञ्चमाद्याहुतिसमानाधिकरणा, तज्जनकत्वात्, यत्र यज्जनकत्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्यमिति व्याप्तेः। उपपत्तेरित्यस्य उक्तार्थश्च प्रश्न-प्रतिवचनोपपत्तेरिति भाष्येणोक्तः ॥

यद्वा–उपपत्तेरित्यस्य उत्तरोत्तराहुतिकर्मोपादानत्वोपपत्तेरित्यर्थः ; सोमाकारेण परिणामश्च अपामेवोपपद्यत इति भाष्ये सूचितत्वात्। प्रथमाहुतिकर्मभूता आपः, सोमात्मकात्तुपादानत्वात्। सोमस्याप्त्वं च वर्षोपादानत्वादिभिस्सिद्धमिति ॥

ननु–उक्तश्रुतियुक्तिभिर्भूतसूक्ष्मस्य गमनसिद्धावपि न तद्विशिष्ट-जीवस्य गमनं सिध्यति; प्रथमाद्याहुतिषु श्रद्धादीनामचेतनानामेव होम्यत्वात् श्रद्धादिशब्दस्य विशिष्टपरत्वकल्पने मानाभावात्, पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्य सप्तमे मासे गर्भे जीवस्य प्रवेशादेवोपपत्ते-रुत्क्रान्तिश्रुतेरपि प्रत्येकगमनादेवोपपत्तेरित्यशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां
प्रतीतेः ॥ ३ ॥ १ ॥ ६ ॥

अत्रापि नञितिशब्दयोरावृत्तिः, इष्टादिकारिणामित्यस्याश्रुतत्वा-दित्यत्राप्यन्वयः। तथा च–इष्टादिकारिणां पञ्चाग्निविद्यायामश्रुत-त्वात् तस्य विशिष्टस्य गमनं न सिध्यतीति चेन्न, पितृयाण वाक्यघटकेन एष सोमो राजेत्यनेन पञ्चाग्निविद्याघटकसोमराजपद-विवक्षिततयेष्टादिकारिणां प्रतीतेरित्यर्थः ॥

ननु–एष सोमो राजेत्यस्य पञ्चाग्निविद्योक्तसोमराजः इष्टादि-कारीत्यर्थपरत्वे तं देवा भक्षयन्तीत्यस्यानुपपत्तिः ; जीवस्यानदनीय-त्वादित्यत आह—

॥ सू ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३ ॥ १ ॥ ७ ॥

अश्रुतत्वादिति चेत्यतः इष्टादिकारिण इति प्रथमान्तमनुवर्तते,

कृतात्यय इत्यतो दृष्ट इति सप्तम्यन्तं, अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतमित्यतः श्रुतमिति भावक्तान्तम्; तथेत्यस्य चावृत्तिः, वाशब्दः उक्तशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। श्रुतं--भक्ष्यत्वश्रवणं, दृष्टे--देवतृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वरूपभोगोपकरणत्वावच्छिन्ने, भाक्तं--लाक्षणिकम् ॥

ननु---तृप्तिहेतुभूतदर्शनविषयत्वमपि असिद्धमित्यत आह-अनात्मवित्त्वादिति। इष्टादिकारिणः, तथा-निरुक्तदेवभोगोपकर्णं, अनात्मवित्त्वात्-यागाद्युपकारकत्वे सति ब्रह्मज्ञानविधुरत्वात्, यथा पशुरित्यनुमानात् तत्सिद्धिरित्यर्थः। अत्र दंशमशकादिरूपतृतीयस्थाने व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, यागादिकर्तरि ब्रह्मज्ञे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्। एवमनुमानेन तत्सिद्धिमुक्त्वा श्रुत्याऽपि तत्सिद्धिमाह---"तथा हि दर्शयति"। यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतिरनात्मविदां देवभोगोपकरणत्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥

॥सू॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां
यथेतमनेवं च ॥ ३ ॥ १ ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणे संसारकालसामान्यावच्छेदेन प्रकृतिसम्बन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तम्। अस्मिन्नधिकरणे तादृशकालसामान्यावच्छेदेन तद्धेतुभूतकर्मसम्बन्धस्साध्यत इति सङ्गतिः। भाष्ये तु—

"केवलेष्टापूर्तदत्तकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा गमनं कर्मफलावसाने पुनरावर्तनं चाम्नातं, यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते ॥"—इत्युक्तम्।

अत्र गमनमित्यनन्तरं भूतपरिष्वङ्गादियुक्तं चिन्तितमिति शेषः। तेन तादृशगमनस्य यावत्सम्पातमिति श्रुत्याऽनाम्नानेऽपि न दोषः। एवं च-सङ्गतिसूचनायैव भाष्ये गमनमित्यन्तोपादानं, चिन्तितपदाध्याहाराभिप्रायेणैव टीकायां 'विषयशुद्ध्यर्थं अवान्तरसङ्गत्यर्थं चाह केवलेति' इति तद्भाष्यस्य सङ्गतिप्रतिपादकत्वमुक्तम् ॥

केचित्तु—य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्येत्यध्याहृत्य यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इत्याम्नातमित्यन्वयात् नानुपपत्तिः—इति वदन्ति ॥

अत्र संशयः। देवदेहध्वंसाधिकरणं मनुष्यादिदेहप्रागभावाधिकरणं च यः कालः तदवच्छिन्नरूपः स्वर्गादवरोहन् जीवः पुण्यादिकर्मवान्न वेति ॥

अत्र पूर्वः पक्षः ॥ तादृशकालावच्छिन्नो जीवः कर्माभाववानेव, यावत्कर्मसत्त्वं स्वर्गे वासस्य कृत्स्नकर्मनाशानन्तरमेव स्वर्गादवरोहणस्य च 'यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति श्रुतिसिद्धत्वेनावरोहणकालावच्छेदेन कर्मासम्भवात्, यावत्सम्पातमित्यस्य पतनपर्यन्तं स्वर्गे उषित्वेत्यर्थाङ्गीकारे यावन्मरणं जीवतीति वाक्यस्येव वैयर्थ्यापत्त्या यावत्कर्मसत्त्वमुषित्वेत्यर्थस्यैव युक्तत्वात्; सम्पतत्यनेन स्वर्गमिति योगवृत्त्या सम्पातशब्दस्य कर्मपरत्वात् ॥

न च—यावत्सम्पातमित्यस्य यावच्छरीरपातमित्यर्थपरत्वात् तद्वाक्यस्य साफल्यं, स्वर्गे एकशरीरनाशानन्तरं शरीरान्तरारम्भो न सम्भवतीत्येतादृशार्थज्ञापकत्वादिति—वाच्यम्;

"प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥"—

इति वाजसनेयकश्रुत्या एतल्लोकसम्पादितकर्मसामान्यनाशानन्तरमेवावरोहणोक्त्या तदनुरोधेन यावत्सम्पातमिति श्रुतेरपि यावत्कर्मसत्त्वमित्यर्थस्यैव युक्तत्वात् ॥ न च—"य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा; अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्, श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा" इतिश्रुत्या अवरोहणदशायामपि ह्यनुण्यपापसम्बन्धस्सिध्यति; अभ्याश इतिपदस्य

दिश इतिवत् प्रथमाबहुवचनान्तस्य अभ्याङ्पूर्वादशूव्याप्ताविति धातोर्निष्पन्नस्याभ्यागन्तार इत्यर्थपरत्वात्; एवं च उक्तश्रुत्यनुरोधात् यावत्सम्पातमिति श्रुतौ सम्पातपदस्य प्राप्यान्तमिति श्रुतौ कर्मपदस्य च स्वर्गजनककर्मत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणा स्वीक्रियत इति—वाच्यम्; उक्तश्रुतौ रमणीयचरणा इत्यस्य स्मृतिविहितसन्ध्यावन्दनादिरूपशुभाचारपरत्वात् कपूयचरणा इत्यस्य दुरागमविहिताशुभाचारपरत्वात् पुण्यपापपरत्वासिद्धेः, सदाचारदुराचारयोरेव शुभाशुभयोर्निहेतुत्वसिद्धेः; अन्यथा सन्ध्यावन्दनादेरानर्थक्यापत्तेः, चरणमाचारश्शीलमिति नित्यकर्मपर्यायत्वेन प्रयोगात्; वेदेऽपि 'यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि; यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि' इति कर्माचारयोर्भेदेन व्यपदेशात्, 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्' इतिसूत्रे पृथगुपदेशस्य भेदसाधकतयोपन्यासात् आचारकर्मणोर्भेदसिद्धेः। तथा चोक्तश्रुत्या अवरोहणदशायां बोधितस्याचारस्य साक्षात्सम्बन्धेन बाधेऽपि स्वजन्यापूर्ववत्तासम्बन्धेनाबाधात् तेन सम्बन्धेन श्रुतेराचारसत्त्वपरतया तद्दशायामाचारजन्यापूर्वसिद्धावपि न पुण्यपापलक्षणकर्मसिद्धिः; आचारजन्यापूर्वं च व्रीह्यादिनिष्ठापूर्ववत् पुण्यपापविलक्षणमेव। यद्वा—सन्ध्यावन्दनादेराचारस्य स्वविषयकानुभवजन्यसंस्कारसम्बन्धेन शुभयोर्निहेतुत्वं स्वीक्रियत इति तद्दशायां तेन सम्बन्धेनाचारसिद्धावपि न कर्मसिद्धिः; किञ्च यावत्सम्पातमित्यस्य उपक्रमगततया रमणीयचरणा इत्यादेरुपसंहारगततया उपसंहारानुरोधेन उपक्रमे लक्षणा न युक्ता; वेदोपक्रमाधिकरणे उपक्रमगतवेदपदानुरोधेन उपसंहारगतऋगादिपदानामेव लक्षणास्वीकारात्। तस्मात्कर्मसामान्यनाशानन्तरमेव स्वर्गादवरोहणात् तद्दशायां जीवः कर्मसामान्याभाववानेव ॥ —इति ॥

राद्धान्तस्तु—अवरोहणकालावच्छिन्नो जीवः कर्मवानेव, यावत्सम्पातमित्यादौ सम्पातपदादेः रमणीयचरणा इत्याद्यनुरोधेन स्वर्गजनककर्मलाक्षणिकत्वात्। न च—चरणशब्दः आचारपरः, "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मणि निष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुश्श्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो हि जन्म प्रतिपद्यन्ते, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति" इति गौतमस्मृत्या, "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते" इति आपस्तम्बस्मृत्या चावरोहणदशायां कर्मशेषप्रतिपादनेन तादृशस्मृत्युपबृंहितायाः रमणीयचरणा इति श्रुतेः कर्मपरत्वस्य युक्तत्वात्॥

न चैवं चरणपदस्य लक्षणाप्रसङ्गः; चर्यतेऽनुष्ठीयत इति चरणमिति व्युत्पत्त्या चरणपदस्य कर्मवाचकत्वोपपत्तेः, श्रुतौ पृथङ्निर्देशस्य च गोबलीवर्दन्यायेनोपपत्तेः अनवद्यानि कर्माणीत्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धश्रौतकर्मपरत्वात्, अस्माकं सुचरितानीत्यस्याचारानुमितश्रुतिसिद्धस्मार्तकर्मपरत्वात्। न चोक्तरीत्या कर्मण एव जन्मादिहेतुत्वे आचारस्य वैफल्यापत्तिरिति वाच्यम्; 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु', 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः'—इत्यादिवचनेनानुमितश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनादेः पुण्यजनककर्मस्वधिकारापादकत्वेन सार्थक्यात्, आचारहीनमित्यत्राचारपदस्याचारानुमितश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनादिपरत्वात्॥

न च—कृत्स्नस्य स्मार्तकर्मणः कथमाचारानुमितश्रुतिसिद्धत्वं, केषुचित् स्मृत्यनुमितश्रुतिविहितत्वस्य सन्ध्यावन्दनादौ चाहरहस्सन्ध्यामुपासीतेति प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वस्य च दर्शनात्; किं च सिद्धान्ते विप्रकीर्णशाखाया एव स्मृत्याचारमूलत्वाभ्युपगमात् नित्यानुमेयवेदानङ्गीकारात् सर्वेषामेव प्रत्यक्षसिद्धत्वमेव; एवं च प्रत्यक्षश्रुति-

सिद्धानां श्रौतानामग्निहोत्रादीनामङ्गित्वं आचारानुमितश्रुतिसिद्ध-
तया आचारशब्दवाच्यानां स्मार्तानामङ्गत्वमिति व्यवस्थानुपपत्ति-
रिति–वाच्यम्। श्रुतिमुख्यतात्पर्यविषयविधानकत्वं श्रौतत्वं, तदवा-
न्तरतात्पर्यविषयविधानकत्वं स्मार्तत्वं; वेदस्य श्रौतकर्मविधानाय
प्रवृत्तेस्तन्मध्ये प्रसङ्गादेव स्मार्तकर्मविधानात् मुख्यतात्पर्यविषय-
स्याङ्गित्वमवान्तरतात्पर्यविषयस्याङ्गत्वमिति विभागोपपत्तेः। आचारा-
नुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादेरिति भाष्ये आदिशब्दगृहीतस्मार्त-
कर्मत्वसामानाधिकरण्येनाचारानुमितश्रुतिविहितत्वं विवक्षितम्। श्रुता-
चारानुमितत्वमपि न नित्यानुमितत्वं, किन्तु देशकालभेदेनानुमि-
तत्वरूपं बोध्यमिति नानुपपत्तिः; तथा च चरणशब्दस्याचारे
कर्मणि च शक्तावपि रमणीयचरणा इत्यत्र उदाहृतस्मृत्यनुरोधेन
कर्मपरत्वात् यावत्सम्पातमित्यत्र सम्पातपदादेर्लक्षणा आवश्यकी॥

न च–उपसंहारानुरोधेन उपक्रमे लक्षणा न युक्तेत्युक्तम्–इति
वाच्यम्; अकृतप्रायश्चित्तानां अभुक्तफलानां नानाविधदेवमनुष्य-
पक्षिसरीसृपादिनानाविधदेहभोगार्थानां कर्मणां एकेन स्वर्गशरीरेण
भोगासम्भवेन स्वर्गभोगेन नाशासम्भवात् उक्तार्थे तात्पर्यायोगेन
तात्पर्यानुपपत्त्यैव तत्र लक्षणाङ्गीकारात्; ब्रह्मविद्यायाश्च प्रायश्चित्त-
रूपत्वात् कर्मनाशकत्वमङ्गीक्रियते, पुण्यस्यापि मुमुक्ष्वपेक्षया पाप-
त्वेन तन्नाशकत्वोपपत्तेः। अथवा उपसंहारगतबहुवाक्यानुरोधात्
उपक्रमेऽपि लक्षणा युज्यते, 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्'
इत्युपक्रमे यथागतमित्यर्थकेन यथेतमित्यनेनैवकारेण च पूर्वोक्त-
धूमादिमार्गे अवरोहणदशायां प्रातिलोम्येन क्रमप्रतीतावपि आकाशा-
द्वायुमित्युपसंहारगतबहुवाक्यानुरोधात् यथेतमितीतपदस्याकाशादि-
गमने यथा लक्षणा स्वीक्रियते तथा प्रकृतेऽपि सम्भवात्;
उक्ताभिप्रायसूचनायैव सूत्रे यथेतमनेवञ्चेत्युपादानात्। अन्यथा

यथेतमाकाशं आकाशाद्वायुमिति श्रुत्यैव क्रमस्य स्फुटं प्रतिपन्नत्वेन सन्दिग्धार्थनिश्चायकत्वरूपन्यायनिबन्धनत्वाश्रये सूत्रे तादृशक्रम-प्रतिपादनाय यथेतमनेवञ्चेत्युक्तिवैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादवरोहन् जीवः कर्मवानेव—इति ॥

सूत्रार्थस्तु ॥ अत्र अश्रुतत्वादिति सूत्रादिष्टादिकारीत्यनुवर्तते, अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति विषयवाक्यात् निवर्तत इत्येक-वचनान्तं, निवर्तत इत्यनुवृत्त्यभिप्रायेणैव दीपे भुक्तशिष्टकर्मवा-न्निवर्तत इत्युक्तं, कृतस्य पुण्यकर्मणः अत्यये नाशे तन्नाशकाला-वच्छिन्नः इष्टादिकारी अनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवान् निवर्तते; रमणीयचरणा इत्यादिश्रुत्या वर्णा आश्रमाश्चेत्यादिस्मृत्या च तथाऽवगमादित्यर्थः।

अथ—अत्रानुशयशब्देन स्वर्गजनककर्मण एकदेशो विवक्षितः, उत कर्मान्तरम्? नाद्यः, कर्मणः अद्रव्यत्वेन तस्यैकदेशायोगात्; न च—अयं स्वर्गभोगमनुभूय तदनन्तरं विशिष्टयोनिं गच्छत्विति भगवत्सङ्कल्प एव यागजन्यं पुण्यरूपं कर्म, तत्र स्वर्गभोगमनुभूये-त्यंशस्य फले जातेऽपि अंशान्तरस्य फलानुत्पत्त्या तदेवांशान्तर-मनुशय इति—वाच्यम्; तादृशसङ्कल्पस्य एकज्ञानरूपस्य स्वर्ग-भोगेन नाशावश्यकतया तदंशस्यावस्थानानुपपत्तेः। न द्वितीयः, अनुशयो ह्युपभुक्तशिष्टं कर्मेति भाष्यस्य ततश्शेषेणेत्यादिस्मृतेश्चा-स्वारस्यापत्तेः, कर्मान्तरस्योपभुक्तशेषत्वाभावात्—इति चेत्। उच्यते। ज्ञानं हि द्रव्यं, तत्तत्पदार्थविषयकत्वमवस्था; तत्रायं स्वर्गं भजतु तदनुभवानन्तरं शुभयोनिं गच्छत्विति—अवस्थाद्वयविशिष्टं ज्ञानमेव यागादिना जायते; तत्र स्वर्गभोगेनैकावस्थाया नाशेऽपि अवस्थान्तरविशिष्टस्य सत्त्वाविरोधात् तस्यैवानुशयपदेन ग्रहणम्॥

वस्तुतस्तु—कर्मान्तरमेवानुशयः; तस्य भुक्तशिष्टत्वव्यवहारश्च-भोक्तव्यकर्मसमुदायप्रविष्टत्वे सति भुक्तत्वाभावपरः; यादृशधर्मस्वरूप योग्यसमुदायप्रविष्टत्वे सति तादृशधर्माभाववत्त्वं यत्र तत्र तादृशधर्म-वच्छिष्टत्वेन व्यवहारस्य नियतत्वात्, 'हतशेषा निशाचराः' इत्यादौ तथा दर्शनात् उक्तं च टीकायाम्—"कर्मान्तरमनुशयः, न तु स्वर्गार्थ-कर्मण एकदेशः"—इति। सूत्रे यथेतमनेवमिति उभयमपि विभागजनक-व्यापाररूपे निवर्तत इति धात्वर्थे विशेषणं; यथेतमिति गमनसादृश्यं, तच्च स्वजन्यसंयोगानुयोगिकसंयोगजनकत्वरूपं विवक्षितं; अनेवमित्य-नेन च स्वजन्यसंयोगानुयोगिभिन्नानुयोगिकसंयोगजनकत्वस्वजन्य-संयोगानुयोगिसंयोगजनकत्वाभावोभयरूपं विवक्षितम्, वाय्वादि प्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चानेवमिति भाष्यात्, तत्र विभागजनक-क्रियासमुदायरूपनिवर्तने आकाशपर्यन्तावच्छेदेन जातक्रियासु सादृश्यं तदनन्तरजातक्रियासु वैधर्म्यमिति विवेकः॥

॥ सू ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ३ ॥ १ ॥ ९ ॥

अत्र अश्रुतत्वादित्यत इष्टादिकारिण इति विषयवाक्याच्च योनिमापद्येरन्नित्यनुवर्तते। अग्न्यादिगतिश्रुतेरित्यतः श्रुतिरिति प्रथमान्तम्॥ इत्थं च—इष्टादिकारिणः चरणात् योनिमापद्येरन्निति चेन्न; श्रुतिः—रमणीयचरणा इत्यादिश्रुतिः, तदुपलक्षणार्था—अनुशये लाक्षणिकी, इति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः॥

सू ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ १ ॥ १० ॥

पूर्वसूत्रात् चरणस्येति, उत्तराच्च सुकृतस्येत्यनुपज्यते। चरणस्य स्मार्ताचारस्यानर्थक्यमिति चेन्न; सुकृतस्य तदपेक्षत्वात्—तदङ्गक-यागाद्यनुष्ठानजन्यत्वादित्यर्थः॥

॥ सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥३॥१॥११॥

चरणे इति वर्तते । सुकृतदुष्कृते चरणपदवाच्ये इत्यर्थः । अत्र बादरिणा लक्षणाया एव खण्डनात् स्मार्ताचारस्याङ्गत्वं स्वीकृतमेव, उत्तरपक्षत्वाद्बादरिपक्ष एवाचार्यसम्मत इति बोध्यम् ॥

॥ सू ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥३॥१॥१२॥

पूर्वाधिकरणे सूक्ष्मदेहस्यापि कारणभूतस्सकलसांसारिकदुःखनिदानभूतः कर्मसम्बन्धः मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तत इत्युक्तम् । तत्रैव स्वर्गभोगस्य क्षयिष्णुत्वं च कृतात्यय इति भागेन सूचितम् ॥ एवं क्षयिष्णुत्वादिदोषदुष्टस्य स्वर्गसुखस्य जनकं यागादिकमपि यावज्जीवकर्तव्यस्नानसन्ध्यावन्दनादिविहितानुष्ठाननिषिद्धपरिहाररूपस्मार्ताचार सापेक्षत्वादतिदुष्करमितिचरणादिति सूत्रेण प्रकटीकृतम् । इदानीमनिष्टादिकारिणां अत्यल्पभूतं क्षयिष्णुत्वादिदोषदूषितमपि स्वर्गसुखम् "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" इति न्यायेन दुर्लभमिति सूचयितुं ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीति न्यायेनापि स्वर्गलोकप्राप्तिर्नास्ति प्रत्युत यमसदने रौरवादिषु च भूयान् यातनानुभवः कीटजन्मप्राप्तिश्चेति निरूप्यते ॥

अथवा—यावत्सम्पातमिति अविशेषश्रवणस्य स्वतस्सङ्कोचसाकाङ्क्षस्य रमणीयचरणा इति औपसंहारिकवचनानुसारेण सङ्कोचाश्रयणेऽपि इह चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुतौ न सङ्कोचसम्भव इत्याक्षेपे—अनिष्टादिकारिणः चन्द्रप्राप्तिशून्याः, तत्कारणविद्याकर्मरहितत्वात्, कारणाभावे कार्याभाव इति व्याप्तेः—इत्यनुमानसहकृतया तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति श्रुत्या सङ्कोच आवश्यक इति निरूप्यते; साधुकर्मसम्बन्धनियमो नास्तीत्युच्यत इति टीकायाः साधुकर्मनियाम्यस्वर्गलोको नास्तीत्युच्यत इत्यर्थः । तेनास्याधिकरणस्य साधुकर्मसम्बन्धरहितेषु द्युलोकप्राप्त्यभावप्रतिपादकत्वेन साधुकर्म-

सम्बन्धाभावप्रतिपादकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । यद्वा—टीकावाक्यं यथाश्रुतमेव, अनिष्टादिकारिणामित्यनेन यागादिजन्यपुण्यरूपसाधुकर्माभावप्रतिपादनात्, अनिष्टादिकारिपदस्य इष्टादिकारिणो न भवन्तीति अनिष्टादिकारिण इति व्युत्पत्त्या यागादिकर्तृभिन्नपरत्वे नरकादिगन्तॄणामपि पूर्वोत्तरजन्मसु यागादिकृतिसम्भवेन तद्भिन्नत्वाभावात्, भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । अनिष्टादिकारिणामित्यनेन ग्रहणानुपपत्तिः । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे च यागादिकर्तॄणामपि तेन पदेन सङ्ग्रहापत्तिः । तेष्वपि यागाद्यनुष्ठानानन्तरं कृतिमद्भेदसत्त्वात् अनिष्टादिकारिपदस्य यागादिजन्यापूर्ववद्भिन्नपरत्वावश्यकत्वात् ॥

न चैवमपि—तद्दोषतादवस्थ्यं, नरकादिगन्तृषु पूर्वोत्तरजन्मसु कदाचित्तादृशापूर्वसम्भवेन तद्भेदायोगात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे यागाद्यनुष्ठातृष्वपि तत्पूर्वं तादृशभेदसम्भवादिति—वाच्यम् ; अनिष्टादिकारिपदस्य तादृशापूर्ववत् भेदविशिष्टपरत्वेनादोषात्, तादृशयागादिकर्तृषु पूर्वं तद्भेदसत्त्वेऽपि गमनदशायां तद्भेदाभावेन वैशिष्ट्यायोगात्, निरुक्तभेदवैशिष्ट्यस्य यागादिरूपविहितानुष्ठातृषु निषिद्धानुष्ठातृषु च सत्त्वादुभयविधानामपि अनिष्टादिकारिपदेन ग्रहणमुपपन्नम् । उक्तं च भाष्ये—"ये विहितं न कुर्वन्ति निषिद्धं च कुर्वन्ति ते उभयेऽपि पापकर्माणोऽनिष्टादिकारिणः"—इति ॥ न च—नञ इष्टादिकारिपदेनान्वये सुकृतं न कुर्वन्तीत्यर्थस्य इष्टपदेनान्वये निषिद्धं कुर्वन्तीत्यर्थस्य बोधसम्भवात् समासद्वयं भाष्याभिप्रेतमिति—वाच्यम् ; तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमेन समासद्वयाश्रयणस्य क्लिष्टत्वात्, 'उभयेऽपि पापकर्माणः' इति अनुगतरूपेण उभयोरनिष्टादिकारिपदेन ग्रहणपरभाष्यासङ्गतेश्च ; अस्माकन्तु पुण्यवद्भेदस्य पापरूपत्वात् तथाऽभिधानोपपत्तिः ॥

अत्र संशयः । यागादिजन्यापूर्ववद्भेदवत्तां तादृशभेदकालाव-च्छेदेन चन्द्रगमनमस्ति न वेति । अस्तीति पूर्वः पक्षः ; 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति कौषीतकी-श्रुत्या चन्द्रगमने लोकान्तरगन्तृत्वव्यापकत्वप्रतीतेः ॥

न च—पापकर्मणां नरकानुभवानन्तरं चन्द्रगमनाभावेऽप्युक्तव्या-पकत्वमुपपद्यते, तेषामेव कदाचित् स्वर्गगमनसम्भवेन प्रतियोगिवैय-धिकरण्यघटितस्य भेदघटितस्य वा तस्य सम्भवादिति—वाच्यम् ; विद्यानिष्ठानां यागादिकर्तॄणां चन्द्रगमनस्य श्रुत्यन्तरसिद्धस्यानुवा-दित्वे उक्तश्रुतेर्वैयर्थ्यापत्त्या यदा यदा लोकान्तरगमनं तादृशकाल-सामान्यावच्छेदेन चन्द्रप्राप्तिरिति अपूर्वार्थे तात्पर्याङ्गीकारस्य युक्त-त्वात् ; नरकादिगन्तॄणामपि चन्द्रप्राप्तिर्दुर्वारा ॥

न च—चन्द्रप्राप्तिर्द्युलोकप्राप्तिरूपैव, पञ्चाग्निविद्यायां देवशरीर-प्राप्तिहेतुत्वेनोक्ताया द्युलोकप्राप्तेरेव पितृयाणवाक्ये तद्धेतुभूतचन्द्र-प्राप्तित्वेनाभिधानात् ; एवं च यागादिफलत्वेनाभिहितस्वर्गप्राप्तेश्च यागाद्यननुष्ठातृषु न सम्भवः, तथा सति यागादेरेव वैफल्यापत्ते-रिति—वाच्यम् ; स्वर्गपदार्थदुःखासम्भिन्नसुखस्य यागादिफलत्वेऽपि मार्गघटकतया तल्लोकगमनमात्रस्य तत्फलत्वाभावेन तस्य यागाद्य-कर्तृष्वपि सम्भवाविरोधात्, तादृशसुखानुभवस्यैव तेष्वसम्भवात् ॥

न च—इष्टादिकारिणाममृतमयदेहप्राप्त्यर्थं चन्द्रगमनस्यावश्य-कत्वेऽपि यमसदनगन्तॄणां चन्द्रगमनेन न किञ्चित्प्रयोजनमिति—वाच्यम् ; "एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः तं यत् प्रत्याह-तमतिसृजते, य एनं प्रत्याहत इह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति त इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा"—इत्यादिकौषीतकीश्रुत्या चन्द्रस्य पुण्य-पापपरीक्षकतया उक्तत्वेनायं स्वर्गसुखयोग्यः अयं तदयोग्य इति निश्चयार्थमेव तद्गमनस्यावश्यकत्वात्, यमसदनस्य पितृलोकैकदेश-

त्वात्, पितृलोकप्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या धूमादिमार्गावश्यकत्वे सिद्धे चन्द्रगमनस्यावर्जनीयत्वात् ॥

न च—गन्तव्यस्थलैक्येऽपि गन्तृभेदात् मार्गानियमसम्भवः, विदुषां देवयानेन अविदुषां पितृयाणेन चन्द्रगमनदर्शनात्, तथा पितृलोकप्राप्तिः पुण्यकृतां धूमादिना अपुण्यकृतां तु मार्गान्तरेणेति न चन्द्रप्राप्त्यावश्यकतेति वाच्यम्; 'द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानां उत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति' इति बृहदारण्यश्रुत्या विश्वशब्दासङ्कोचेन देवयानपितृयाणव्यतिरिक्तमार्गान्तरेण कस्यापि लोकान्तरगमनं नास्तीत्यर्थस्य प्रतीतेः ॥

न च—'केनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति प्रश्नस्य स्वर्गलोकः केन न प्राप्यत इत्यर्थकस्योत्तरतया—

> "अथैतयोः पथोः न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावृत्तीनि भूतानि भवन्ति, जायस्वम्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं, तेनासौ लोको न सम्पूर्यते" —इति श्रूयते ॥

उत्तरस्यायमर्थः; यानि भूतानि उक्तयोर्देवयानपितृयाणयोः पथोर्मध्ये, न कतरेण—न केनापि मार्गेण, गच्छन्ति; तानीमानि क्षुद्राणि—दंशमशककीटादीनि, असकृदावृत्तीनि सन्ति; जायस्व म्रियस्वेति भवन्ति, जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रयाः; एतत्—एतादृशाः पापकर्माणः, तृतीयस्थानं—स्थानशब्दानुरोधात् एकत्वान्नपुंसकत्वं च, तेन—तादृशतृतीयस्थानशब्दितेन पापकर्मणा, असौ लोकः—स्वर्गलोकः, न प्राप्यत इति। तथा च—उक्तश्रुत्या ये देवयानेन पितृयाणेन वा न गच्छन्ति तेषां संसारावर्तनजननमरणादिकं स्वर्गलोकाप्राप्तिश्चेत्युक्त्या मार्गान्तरासत्त्वसूचनात् बृहदारण्यश्रुतिगतविश्वशब्दस्य विद्यानिष्ठकर्मनिरतसाकल्यपरतया सङ्कोचावश्यकतया

यमसदनगन्तॄणां न पितृयाणावश्यकतेति—वाच्यम् । यदभावस्या-
निष्टप्रयोजकत्वं शास्त्रोक्तं तस्य विधेयत्वमिति नियमस्य—

"यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते
तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति"—

इत्यादौ दर्शनेन प्रकृते मार्गद्वयगमनाभावे अनिष्टकथनेन मार्गद्वयस्य विधेयत्वावश्यकतया एतयोः पथोरित्यस्य मार्गगतिहेतुभूतविद्याकर्म-परत्वावश्यकत्वात्, मार्गद्वयगमनस्य पुरुषव्यापारसाध्यत्वाभावेन विधानायोगात्, तदभावस्यानिष्टप्रयोजकत्वोक्तेर्व्यर्थतापत्तेः । तथा च—तादृशश्रुतेः विद्याकर्मरहितानां स्वर्गसुखाप्राप्तिः जननमरणादि-प्राप्तिश्चेत्यर्थपरतया मार्गघटकतया स्वर्गप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थपरत्वाभावेन बृहदारण्यगतविश्वशब्दस्य सङ्कोचायोगात् ॥

न च—उक्तश्रुतेः सुखानुभवार्थं स्वर्गप्राप्त्यभावपरत्वे विद्यारहित्यो-क्तिर्व्यर्था, विद्यासत्त्वेऽपि तादृशस्वर्गप्राप्तेरभावात् विद्यावतामानु-षङ्गिकतयैव चन्द्रप्राप्तिरूपस्वर्गप्राप्तेस्सत्त्वात् तच्छ्रुतेरानुषङ्गिकतयाऽपि स्वर्गप्राप्त्यभावपरत्वमावश्यकमिति—वाच्यम्; तेषां सर्वथा चन्द्र-प्राप्त्यभावे देहारम्भानुपपत्तेः, देहारम्भस्य पञ्चमाहुतिसाध्यत्वात्, "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमससा-युज्यं गच्छति" इति श्रुत्या विद्यानिष्ठानां चन्द्रप्राप्तेरपि तात्कालिक-सुखार्थत्वात्, चन्द्रस्यातिवाहिकत्वेन मुक्तानां तत्कृतोपचारस्वीकारा-वश्यकत्वाच्च ॥

वस्तुतः—"वेत्थ यथा केनासौ लोको न सम्पूर्यता" इति प्रश्नस्य प्रयतां सर्वेषां चन्द्रप्राप्तिसत्त्वात् बहुभिः प्रयद्भिरपि येन केन कार-णेन चन्द्रलोको न सम्पूर्यते न निबिडीक्रियत इत्यर्थः, न तु केन पुंसा चन्द्रलोको न प्राप्यत इति; तथा सति यथाशब्दवैयर्थ्यापत्तेः, धातोर्लक्षणाप्रसङ्गाच्च; विद्याकर्मरहितानां क्षुद्रजन्तूनां देहारम्भाय

चन्द्रलोके असकृद्गमनागमनवत्त्वेऽपि तेषां चन्द्रलोके अवस्थानाभावात्। तल्लोकस्य निबिडतेत्युत्तरस्यार्थः, असकृदावृत्तीनीति गमनागमनमभिधाय न सम्पूर्यत इति पूर्त्यभावमात्रप्रतिपादनात्। तस्मादनिष्टादिकारिणां मार्गघटकतया चन्द्रप्राप्तिरावश्यकीति ॥

सिद्धान्तस्तु—अनिष्टादिकारिणामानुषङ्गिकतयाऽपि तत्प्राप्तिर्नास्ति, 'य इमे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति—पितृयाणोत्पत्तिवाक्ये इष्टादिकारिणामधिकारित्वेन बोधनादुत्पत्तिशिष्टाधिकार्यवरुद्धेऽधिकार्यन्तरस्य विधानायोगात्, उक्तकौषीतकीवाक्यस्य इष्टादिकारिगतकार्त्स्न्यपरत्वस्य युक्तत्वात्, गुणविशिष्टे ज्ञाते गुणान्तराकाङ्क्षानुदयवदधिकारिविशिष्टे ज्ञातेऽपि अधिकार्यन्तराकाङ्क्षानुदयस्य समत्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्ध इति न्यायवदुत्पत्तिशिष्टाधिकार्यवरुद्ध इत्यपि न्यायस्यावश्यकल्पनीयत्वात्। उक्तकौषीतकीवाक्यगतविश्वशब्दस्य सङ्कोचानङ्गीकारे चन्द्रगमनान्यथानुपपत्त्या अनिष्टादिकारिणां देवयानं पितृयाणं वा कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयकल्पनाप्रसङ्गः। तथा सति चार्चिरादिगतिप्रयोजकज्ञानविषयतायाः परमात्मसाधकत्वस्य 'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात्' इतिसूत्राभिप्रेतस्यानुपपत्तिः ॥

ननु--देवयानस्य उत्पत्तिवाक्येन विद्यावदधिकारिकत्वावगमात् विद्याविरहिणां तदसम्भवः—इति चेत्। तुल्यं प्रकृतेऽपि; अनिष्टादिकारिणां प्रयोजनाभावादपि न चन्द्रप्राप्तिसम्भवः, 'एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः' इत्यादिश्रुतिश्च विद्यानिष्ठकर्मनिष्ठोभयविषया, यथाकर्म यथाविद्यमिति तत्रैवोक्तेः। ततश्च न परीक्षार्थतयाऽपि चन्द्रप्राप्तिसम्भवः, नापि देहारम्भकीभूतपञ्चमाहुत्यर्थतयाऽपि चन्द्रप्राप्तिरावश्यकी, 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जं च' इति श्रुतौ–उद्भिज्जशब्दविवक्षितयोः स्वेदजो-

द्धिज्जयोः पञ्चमाहुतिनिरपेक्षं देहारम्भप्रतीत्या, स्मृतावपि- द्रौपदी-धृष्टद्युम्नादीनां पुण्यकर्मणामपि तथा प्रतीतेश्चानिष्टादिकारिणामपि पञ्चमाहुतिं विनैव देहरम्भसम्भवात्। किञ्च—अथैतयोरिति श्रुत्या तृतीयस्थानशब्दितानां पापकर्मणां द्युलोकाप्राप्तेः कण्ठोक्तत्वादपि न तेषां देहारम्भाय चन्द्रप्राप्तिकल्पनसम्भवः। न च—पापकर्मणां द्युलोकादौ गमनागमनवत्त्वेऽपि चिरावस्थानाभावात् अनिबिडत्वमेव प्रतीयते, न तु द्युलोकाप्राप्तिरिति—वाच्यम्; तथा सति जुगुप्साहेतुज्ञानविषयार्थप्रतिपादकत्वानुपपत्तेः, तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इत्युक्त्वा तस्माज्जुगुप्सेतेत्युक्त्या पूर्वोक्तार्थस्य जुगुप्साहेतुज्ञानविषयत्वलाभात्, न सम्पूर्यत इत्यस्य न प्राप्यत इत्यर्थकत्वे च काकमांसमिति न्यायेन स्वल्पसुखस्यापि दुर्लभत्वसूचनेन जुगुप्साहेतुज्ञानविषयत्वसम्पत्तेः॥

न च—न सम्पूर्यत इत्यस्य न निबिडीक्रियत इत्यर्थाङ्गीकारेऽपि चिरावस्थानाभावलाभात् तत्सुखस्य दुर्लभत्वमवगम्यत इति—वाच्यम्; तत्र गमनाङ्गीकारे तद्दर्शनादिजन्यसुखस्यावर्जनीयत्वेन सुखसामान्यस्य दुर्लभत्वालाभात् तल्लाभाय न प्राप्यत इत्यर्थस्यैव युक्तत्वात् प्रकृतार्थापोषकशक्त्यपेक्षया प्रकृतार्थपोषकलक्षणायाः अदोषत्वेन धातोर्लक्षणाङ्गीकारे क्षतिविरहात्; 'वेत्थ यथा केनासौ लोकः' इति प्रश्नवाक्ये तल्लोकप्राप्त्यभावे कारणाभावप्रयुक्तत्वप्रतिबन्धकप्रयुक्तत्वादिप्रकारकजिज्ञासया यथेत्यस्योपादानात्, अथैतयोः पथोरित्युत्तरवाक्ये च देवयानपितृयाणरूपकारणाभावप्रयुक्तत्वबोधनात्। पथिन्-शब्दस्य देवयानपितृयाणरूपमुख्यार्थाङ्गीकारे बाधकविरहेण लक्षणया विद्याकर्मपरत्वाश्रयणमयुक्तं, विद्याकर्मफलभूतमार्गद्वयभ्रष्टानां दुर्गतिकथनस्य विद्याकर्मविधानौपयिकतया सार्थक्यसम्भवात्, भगवत्प्रसादेन विना न मोक्ष इत्यादौ भगवत्प्रसादाभावस्यानिष्टजनकत्वो-

क्तावपि भगवत्प्रसादस्य विधेयत्वाभावेन व्यभिचारेण यदभावस्या-निष्टप्रयोजकत्वं शास्त्रोक्तं तत्तत्साधनान्यतरस्य विधेयत्वमित्येव नियमावश्यकत्वात्; तथा च—यानि भूतानि देवयानपितृयाणयोरन्य-तरेण न गच्छन्ति, तानि जायस्व म्रियस्वेति ईश्वरशासनेनासकृ-दावृत्तीनि भवन्तीत्यर्थैतयोरिति श्रुतेरर्थः; जायस्व म्रियस्वेतीत्यनन्तर-मीश्वरशासनेनेत्यध्याहारात्। यद्वा; असकृदावृत्तीनि भवन्ति—गमनागमनवन्ति भवन्ति, जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः; पुरुषादिव्य-त्ययश्छान्दसः। अथवा—असकृदावृत्तीनि भवन्तीति वर्तमानकालाव-च्छेदेन जननमरणपरं, जायस्व म्रियस्वेति भूतकालावच्छेदेन तत्परं जज्ञिरे मम्रिरे चेत्यर्थः॥

वस्तुतस्तु—

"पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं
मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।
विगृह्य चक्रे"—

इत्यादौ अस्वास्थ्यकर्मककृधात्वर्थव्यापारे यथा पुरीकर्मकावस्कन्द-नादीनां अभेदान्वयः तथा जायस्व म्रियस्वेति जननमरणादीनामपि भूधात्वर्थासाधारणधर्मे अभेदेनान्वयः; इतिशब्दश्चाभेदान्वयतात्पर्य-ग्राहकः; जायस्व म्रियस्वेति च न मध्यमपुरुषैकवचनं; समुच्चयेऽ-न्यतरस्यामित्यनेन एककर्त्रन्वयित्वे सति अनेकक्रियात्वरूपसमु-च्चयाश्रयक्रियावाचिधातोः लोडस्तस्य च सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यः कर्तरि ह्यादेशस्य आत्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृषु स्वादेशस्य च विकल्पेन विधानात्; सङ्ख्याकालपुरुषाद्यभिव्यक्तिश्चा-नुप्रयोगाधीना, समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनेन समुच्चये लोड्विधौ, समुच्चीयमानधात्वर्थतावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नवाचित्वरूपसामान्य-

वचनत्वाश्रयधातोरनुप्रयोगस्य विधानात्। अत्रापि जननत्वमरणत्वादि-व्यापकधर्मावच्छिन्नवाचिभूधातोरनुप्रयोगात् सङ्ख्याकालादेर्बोधः ॥

एतेन जायस्व म्रियस्वेति श्रुतावनुप्रयोगाभावेऽपि समुच्चये लोड्भवति; क्रियामात्रविवक्षणेन सङ्ख्याकालाद्यनभिव्यक्त्यनपेक्षणेनानुप्रयोगाभावोपपत्तेः, अनुप्रयोगविधायकसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यानाच्च । अत एव—एतच्छ्रुतिसमानार्थके "आ च सत्यलोकादा चावीचेर्जायस्व म्रियस्व" इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकं चावलोक्येति वाचस्पति प्रयोगेऽपि अनुप्रयोगाभावोपपत्तिरिति शेखरकृतां प्रयासो नोपादेयः; भवन्तीत्यनुप्रयोगस्य सत्त्वात्, वर्तमानकालस्याविवक्षणे प्रायशस्सर्वेषामपि जीवानां यदा कदाचित् असकृदावर्तनजननमरणादिसत्त्वेन तृतीयस्थानत्ववारणाय तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च, तद्विवक्षणे च वर्तमानकालावच्छिन्नासकृदावर्तनादिविशिष्टस्य तृतीयस्थानत्वबोधेन तादृशकालावच्छेदेनैव तृतीयस्थानत्वमिति पर्यवसानात् । वाचस्पतिवचनेऽपि अनुप्रयोगाभावोऽसिद्धः, विपरिवर्तमानमिति सामान्यवचनानुप्रयोगस्य सत्त्वात् श्रुतौ वर्तमानकालस्य विवक्षासम्भवसूचनायैव शानचः प्रयोगात् ॥

जायस्व म्रियस्वेति श्रुतौ उक्तार्थचतुष्टयं च टीकायामेवोक्तं—

> "जायस्व म्रियस्वेतीश्वरशासनानुवर्तीनीत्यर्थः, जायन्ते म्रियन्त इति वाऽर्थः; वेदस्वातन्त्र्यात्। जज्ञे मम्र इति भूतार्थता वा, पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादिवत्"—इति ॥

वेदस्वातन्त्र्यादिति व्यत्ययो बहुलमित्याद्यनुशासनादिति भावः; एतच्च भूतार्थता वेत्युत्तरत्रापि काकाक्षिन्यायेनान्वेति। पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादिवदित्यत्र भूतार्थता वेत्यतो वेत्यस्यानुवृत्त्या कल्पान्तरत्वलाभः । अत्र वाकारान्तराऽनुक्तिः तादृशदृष्टान्तस्य प्रथमकल्पेऽप्यन्वयसूचनाय, द्वितीयतृतीयकल्पयोश्च वेदस्वातन्त्र्यादि-

त्युक्त्या लौकिकदृष्टान्तानन्वयप्रतीतेः । एवं च—अवस्कन्देत्यादीनि विधिलेडन्तान्येव, पुरीमवस्कन्देत्यादिरूपभृत्यप्रेषणद्वारा अस्वास्थ्यं चक्र इत्यर्थः । तत्र पुरीमवस्कन्देत्यादिकं यथा भृत्यान्प्रति शासनाकारः तथाऽत्रापि जायस्व म्रियस्वेतीश्वरशासनाकार इति प्रथमकल्पार्थः ॥ वाकारानुषङ्गेण चतुर्थकल्पानुरोधेनार्थश्च पूर्वमेवोक्तः । एतत्तृतीयं स्थानमिति एतच्छब्देन जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रयाणां ग्रहणं; क्षुद्राणि भूतानि जायस्व म्रियस्वेति भवन्तीति पूर्ववाक्ये क्षुद्रभूताभिन्नाः जननमरणाभिन्नासाधारणधर्माश्रया इत्याख्यातार्थमुख्यविशेष्यकबोधेन मुख्यविशेष्यस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्तेः ॥

सूत्रार्थस्तु—चरणादित्यतः चरणमिति प्रथमान्तं, चन्द्रमसं गच्छन्तीति श्रुतिवाक्यात् चन्द्रमस इति षष्ठ्यन्तं, 'न तृतीये तथोपलब्धेः' इत्यतः तथेति च । एवं चानिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमसश्चरणं गमनं अस्तीति शेषः । चशब्दो हेत्वर्थः, यतः यथाश्रुतं चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति सर्वेषां चन्द्रगमनं श्रुतमित्यर्थः ॥

ननु पापिनामपि चन्द्रगमने तेषां स्वर्गसुखानुभवस्यैव प्रसङ्गेन दुःखानुभवासम्भवेन पापस्य निष्फलत्वापत्तिरित्यत आह—

॥ सू ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३ ॥ १ ॥ १३ ॥

तुशब्दः उक्तशङ्कानिरासार्थः । अत्रापि श्रुतिवाक्यात् चन्द्रमसीति सप्तम्यन्तं, सुकृतदुष्कृते इत्यतो दुष्कृतमिति चानुवर्तते । वैवस्वतं सङ्गमनमिति श्रुतिवाक्याच्च वैवस्वतस्येति षष्ठ्यन्तं, जात इति चाध्याहार्यं; वैवस्वतस्य संयमने शासने जाते सतीत्यन्वयः । संयमन इति सतिसप्तमी; तदर्थश्च जननमेव, समभिव्याहृतक्रियाया एव सतिसप्तम्यर्थत्वात्, गोषु दुग्धासु गत इत्यादौ दोहनकर्मीभूतगोकर्मकदोहनोत्तरकालीनगमनवानिति बोधात्, तत्र गोपदोत्तरसप्त-

म्यर्थदोहनस्योत्तरकालीनत्वसंसर्गेण गमनेऽन्वयात्; गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादिवर्तमानार्थकक्तसमभिव्याहारे समानकालीनत्वस्ये- वातीतार्थकक्तसमभिव्याहारे उत्तरकालीनत्वस्य संसर्गत्वात्; प्रकृ- तेऽपि संयमनपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य जननस्य उत्तरकालीनत्वसम्बन्धे- नेव जन्यत्वसम्बन्धेनापि अनुपूर्वकभूधात्वर्थानुभवे अन्वयः। एवञ्च— यमाज्ञाजन्यदुष्कृतानुभवानन्तरकालीनावितरेषाञ्चारोहावरोहौ भवत इत्यर्थः। 'संयमन इति निमित्तसप्तमी, यमाज्ञयेत्यर्थः'—इति टीका। तत्र निमित्तसप्तमीत्यस्य निमित्तत्वसंसर्गकबोधजनिका सतिसप्तमीत्यर्थः; न तु निमित्तात्कर्मयोग इति सूत्रविहिता सप्तमीत्यर्थः; तत्र संयोग- समवायान्यतरात्मककर्मयोगस्य यमशासनेऽभावात्, तस्य दुष्कृतानु- भवफलत्वाभावाच्च, फलस्यैवात्र निमित्तपदेन ग्रहणात्, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ विनियोज्यत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वस्य सप्तम्यर्थतया चर्म- विशेष्यकताद्दशेच्छाजन्यद्वीपिहननवानिति बोधात्; शासनविशेष्यक- ताद्दशेच्छाजन्यत्वस्य दुष्कृतानुभवे बाधात्॥

उक्तं च कैयटे—

"क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितं, यत्क्रियाप्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भः ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते, तस्य निमित्तस्य कर्मणा यदि संयो- गस्सम्बन्धः; तेन 'वेतनेन धान्यं लुनाति' इत्यत्र सप्तमी न भवति, वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्॥" —इति॥

यद्वा—संयमन इति निमित्तात्कर्मयोग इत्यनेनैव सप्तमी, यम- शासनस्य फलत्वाभावेऽपि तत्परिपालनस्य फलत्वाक्षतेः॥

"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
वालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥"—

इत्यत्रापि चर्मादेः फलत्वाभावेन तल्लाभस्यैव फलत्वात्। चर्मलाभेच्छाजन्यत्वस्य सप्तम्यन्तार्थत्ववत् शासनपरिपालनेच्छाजन्यत्वस्यापि तथात्वसम्भवात्। अयं दुष्कृतमनुभवत्वित्याकारकधर्मभूतज्ञानात्मकस्य यमशासनस्य विषयतायाः दुष्कृते सत्त्वेन कर्मयोगस्यापि सत्त्वात्, ज्ञानस्य द्रव्यत्वेन विषयताख्यश्च संयोगरूपत्वेन संयोगात्मककर्मयोगस्यैव सम्भवात् ॥

केचित्तु—

संयमन इत्यस्य यमशासनविषये तत्पुर इत्यर्थः; अधिकरणे सप्तमी। 'संयमने यमशासने तत्प्रयुक्तयातना अनुभूय' इति भाष्यस्यापि—यमशासन इति शास्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट्, यमाज्ञाविषये संयमनीपत्तने यमप्रयुक्तयातना अनुभूयेति व्याख्यानसम्भवान्न विरोधः ॥ न च—यमपत्तने अनुभूयेत्यनुक्त्वा यमशासनविषयत्वेन पत्तनस्याभिधाने प्रयोजनाभाव इति—वाच्यम्; संयमनीपदस्य यमपत्तनेरूढिसत्त्वेऽप्यकारान्तसंयमनपदस्य तत्र रूढिविरहात्तथा व्याख्यानोपपत्तेः, 'प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इत्यादौ संयमनपदस्य शासने प्रयोगेण तत्र रूढिसद्भावात्। किं च नरकेषु दुष्कृतमनुभूय येषामारोहावरोहौ तत्र पत्तनाधिकरणकानुभवानन्तरकालीनत्वस्य बाधेनानिष्टादिकारिकर्तृकारोहावरोहत्वावच्छेदेन तादृशानुभवानन्तरकालीनत्वस्यान्वयोपपत्तये यमशासनविषयत्वेन पत्तननरकोभयसाधारणरूपेणाभिधानमुचितम्। एवमभिधानस्योक्तप्रयोजनञ्च तत्रापि तद्व्यापाराद्विरोध इति सूत्रकृतैव वक्ष्यते। किञ्च यमपत्तने अनुभूयेत्युक्ते तादृशानुभवे यमाज्ञाजन्यत्वं न लभ्यते, यमाज्ञाविषये अनुभूयेत्युक्तौ च यमशासनस्य धर्मिपारतन्त्र्येण जन्यतासम्बन्धेनानुभवे भानात्तज्जन्यत्वं लभ्यते, अतस्तल्लाभाय च तथाऽभिधानम्। एवञ्च—संयमन इति निमित्तसप्तमीति टीकायां निमित्तसप्तमीत्यस्य निमि

त्तत्रसंसर्गकस्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रकारकबोधजनिका अधिकरण-सप्तमीत्यर्थः ॥

न च—यमशासनविषयत्वरूपयोगार्थतावच्छेदकरूपतत्पत्तनत्वरूप-रूढ्यर्थतावच्छेदकरूपाभ्यां पत्तनस्याधिकरणतया बोधेऽपि धर्मिपार-तन्त्र्येण शासनस्य जन्यतासम्बन्धेनानुभवे भानसम्भवात् रूढ्यर्थ-तावच्छेदकपरित्यागो भाष्ये किमर्थं कृतः—इति वाच्यम्; रूढ्यर्थता-वच्छेदकस्यापि भानाङ्गीकारे तादृशपत्तनाधिकरणकानुभवानन्तर-कालीनत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य विवक्षितस्य बाधापत्तेः। तथा च 'तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः' इति सूत्रावतरणिकाभाष्यम्—"ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिरत आह—'तत्रापी-त्यादि' इति। तथा च—रूढ्यर्थताऽवच्छेदकस्य घटकत्वाभिप्रायेण शङ्का, अघटकत्वाभिप्रायेण समाधानमिति बोध्यम् ॥ न चैवं—यमसदन-प्राप्तिवचनानि पुराणादिषु पठ्यन्ते, तन्निबन्धनेयमाशङ्केति टीका-विरोधः—इति वाच्यम्; तादृशपुराणवचनानां सत्त्वात् रूढ्यर्थस्य घटकत्वमावश्यकमिति शङ्कोपष्टम्भवर्णनपरत्वात् ॥

—इति वदन्ति ॥

ननु चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति श्रुत्या अनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहयोस्सिद्धावपि यमाज्ञाधीनदुःखानुभववत्त्वमसिद्धमिति शङ्कायामुक्तं—'तद्गतिदर्शनात्' इति। तच्छब्देन यमाज्ञाधीनदुष्कृतानुभवस्य परामर्शः; 'अयं लोको नास्ति न पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे', 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानाम्' इत्यादिश्रुत्या तादृशानुभवप्राप्तेस्सिद्धत्वात्; अयं लोको नास्ति न पर इति मानी—इहामुत्र चादृष्टजन्यं सुखं नास्तीति मननशीलः, तादृशसुखार्थं विहितं कर्माकुर्वाण इति यावत्; पुनःपुनर्वशमापद्यते मे—पुनःपुनर्जन्मजरामरणादिप्राप्त्या मदाज्ञाविषयतां प्राप्नोतीत्यर्थात्; जनानां सङ्गमनं प्राप्यमित्यर्थः।

अत्र यद्यपि—अयमेव लोकः स्त्र्यन्नपानादिरूपोऽस्ति न परलोक इति मानीत्यर्थः एकनञ्घटितपाठमङ्गीकृत्य एवकारमध्याहृत्य परैर्व्याख्यातः, तथाऽपि नञ्द्वयघटितपाठस्यैव सर्वत्र सत्त्वेन प्रामाणिकत्वात् चकारमध्याहृत्य व्याख्यानमेव युक्तमित्यभिप्रेत्य टीकायामित्थं व्याख्यातम् ॥

ननु—उक्तश्रुत्या यमाज्ञाविषयत्वसिद्धावपि न तादृशानुभववत्त्वसिद्धिः। न च—यमाज्ञाविषयत्वस्य तज्जन्यदुःखानुभवव्याप्यत्वाद्धूमोऽस्तीति वाक्याद्वह्नेरिव मे वशमापद्यत इत्यनेनापि दुःखानुभववत्त्वस्याऽऽनुमानिकी सिद्धिस्सम्भवतीति—वाच्यम् ; दुःखानुभवशून्येषु यमभटेष्वपि यमाज्ञाविषयत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्—इत्याशङ्क्य ; अयं लोको नास्तीति दुरभिमानस्यानिष्टफलकथनाय प्रवृत्ते तद्वाक्ये कीर्त्यमानं यमवश्यत्वं दुःखानुभवोपधायकयमाज्ञाविषयत्वरूपमेव वक्तव्यं ; केवलाज्ञाविषयत्वस्यानिष्टत्वाभावात्। तथा च—श्रुतिघटकवशपदस्य तादृशयमाज्ञाविषयत्वे लक्षणा समाश्रयणीयेति समाधानं मनसि निधाय तादृशलक्षणायास्तात्पर्यानुपपत्तिमूलिकायास्तादृशवशपदस्य तादृशानुभवोपधायकयमाज्ञाविषयत्वे तात्पर्यग्रहाधीनत्वात्तादृशतात्पर्यग्राहकमुपबृंहणमुदाहरति—

॥ सू॥ स्मरन्ति च ॥ ३ ॥ १ ॥ १४ ॥

अनिष्टादिकारिणामित्यनुवर्तते, पूर्वसूत्रात्तद्गतिमिति द्वितीयान्तं, पराशरादय इत्यध्याहार्यम्। अनिष्टादिकारिणां तादृशानुभवप्राप्तिं पराशरादयः स्मरन्तीत्यर्थः।

"अङ्गुलस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति द्विजसत्तम।
न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः॥"—

इति प्रकृत्य,

"सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल ।
आयुषोऽन्ते तदा यान्ति यातनास्तत्र चोदिताः ॥"—

इत्यादिना तादृशानुभवोपधायकाज्ञाविषयतास्मरणात् । एवञ्च—उक्तोपबृंहणानुरोधात् श्रुतिघटकवशपदस्यापि तादृशार्थपरत्वमावश्यकमिति भावः। यमवश्यतां स्मरन्तीति भाष्ये वश्यतापदमपि तादृशानुभवोपधायकवश्यतापरामिति न तद्विरोधः ॥ अत्र यद्यपि—सर्वे चैत इत्यादेरनिष्टादिकारिमात्रविषयत्वं न प्रतीयते, सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तत्वात्, तथाऽप्युत्तरत्र भगवद्भक्तानां यमविषयगमनाभावस्य प्रतिपादनात् तद्वचनस्यानिष्टादिकारिमात्रविषयत्वमावश्यकमित्याशयः ॥

॥ सू ॥ अपि सप्त ॥ ३ ॥ १ ॥ १९ ॥

अत्राप्यनिष्टादिकारिणामिति स्मरन्तीति तद्गतय इति चतुर्थ्यन्तं चानुवर्तते । अनिष्टादिकारिणां तादृशानुभवप्राप्तये सप्तनरकानपि स्मरन्तीत्यर्थः ॥

ननु—नरकादिप्राप्तिप्रतिपादकपुराणवचनानुसारात् वशमापद्यत इति श्रुतिघटकवशपदस्य तादृशानुभवप्रयोजकाज्ञाविषयत्वे लक्षणेति न युक्तं, यमसदनप्राप्तिप्रतिपादकवचनानुसारेण तत्सदनप्राप्तिफलिततद्भृत्यतःप्रयोजकाज्ञाविषयत्वे लक्षणायाः विनिगमनाविरहेणापत्तेः, भाक्तं वा नात्मवित्त्वादिति सूत्रोक्तन्यायेन देवसदनं प्राप्तानां देवभृत्यत्ववत् यमसदनं प्राप्तानां तद्भृत्यत्वस्यावर्जनीयत्वात्, द्वयोरपि पुराणवचनयोः साङ्ख्यस्मृतिमन्वादिस्मृतिवत् न्यूनाधिकभावविरहेण वेदोपबृंहणत्वात्—इत्याशङ्क्य; तयोर्विरोधं परिहरति—

॥ सू ॥ तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३ ॥ १ ॥ १६ ॥

अत्रानिष्टादिकारिणामिति चरणादिति चानुवर्तते; तत्रापि—सप्त-नरकेष्वपि, अपिना यमसदनस्य समुच्चयः, तद्यापारात्—यमशासनात्; अनिष्टादिकारिणां चरणात्—गमनात्, अविरोधः—यमसदन-नरकप्राप्त्योः क्रमादविरोध इत्यर्थः। तथा च—तद्वचनयोरपि न विरोध इति भावः ॥

उक्तपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—

॥ सू ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥३॥१॥१७॥

अत्र उत्तरसूत्रात् तथा नेत्यनुवर्तते, देवयानपितृयाणे इत्यध्याहार्यं; तुशब्दस्सिद्धान्तद्योतनार्थः। तथा न—अनिष्टादिकारिणां चन्द्रगमनं नेत्यर्थः; इतिशब्दो हेत्वर्थे, यतो देवयानपितृयाणे विद्याकर्मणोः विद्याकर्मफलानुभवार्थे, फलानुभवार्थत्वरूपसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वात्। उक्तं च टीकायाम्—"सम्बन्धसामान्यविषया षष्ठी तादर्थ्यपर्यवसायिनी, तादर्थ्यं च तत्फलभोगार्थत्वम्"—इति। न च—षष्ठ्या जन्यत्वार्थकत्वमभ्युपगम्य विद्याकर्मजन्ये देवयानपितृयाणे इत्यर्थः कुतो नोक्तः—इति वाच्यम्; देवयानपितृयाणयोः विद्याकर्मजन्यत्वविरहात्, तद्गमनयोस्तज्जन्यत्वसम्भवेऽपि षष्ठ्यास्सम्बन्धसामान्यविषयत्वावश्यकत्वात्, देवयानपितृयाणगमनस्य विद्याकर्मव्यापारत्वबोधनाय फलभोगार्थत्वरूपसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वस्य युक्तत्वात्। एवं च—पितृयाणगमनं अनिष्टादिकार्यवृत्ति, कर्मजन्यत्वात्, यस्य यज्जन्यत्वं तस्य तच्छून्यावृत्तित्वमिति व्याप्तौ—विद्याशून्यावृत्तिविद्याजन्यदेवयानगमनस्य दृष्टान्तत्वमित्युक्तानुमानेनानिष्टादिकारिणां पितृयाणगमनाभावसिद्ध्या तद्घटकचन्द्रगमनाभावसिद्धिः ॥

ननु देवयानपितृयाणगमनयोः विद्याकर्मजन्यत्वासिद्ध्या साधनवैकल्यासिद्ध्योर्दुर्वारतेत्यत उक्तं प्रकृतत्वादिति; 'तद्य इत्थं विदुः ये

चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति देव-यानवाक्ये विद्याविशिष्टस्य, 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति वाक्ये कर्मविशिष्टस्य च प्रकृतत्वादित्यर्थः; विशिष्टस्य प्रकृतत्वे च तस्यैव तच्छब्देन परामर्शात्, धनवान् सुखीत्यादाविव उद्देश्यतावच्छेदकीभूतविद्याकर्मणोर्मार्गप्राप्तौ जन्यता-सम्बन्धेन भानात् देवयानपितृयाणगमनयोर्विद्याकर्मजन्यत्वसिद्धिरिति भावः। 'प्रकृता हि देवयाने विद्या पितृयाणे च कर्म' इति भाष्यं च विशेषणतया प्रकृतत्वपरमिति न तद्विरोधः॥

ननु—उक्तरीत्या अनिष्टादिकारिणां पितृयाणगमनाभावसिद्धावपि न चन्द्रगमनाभावसिद्धिः, मार्गान्तरेण चन्द्रगमनसम्भवात्; अन्यथा तेषां देहारम्भस्य पञ्चमाहुतिसापेक्षस्यानुपपत्तेरित्यत आह—

॥ सू ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३ ॥ १ ॥ १८ ॥

अत्र तथेत्यस्यावृत्तिः, तृतीये—अनिष्टादिकारिणि, तथा न—इष्टादि-कारिसादृश्यं न; तादृशसादृश्यं च देहारम्भाय पञ्चमाहुतिसापेक्षत्वं, कुतः—तथोपलब्धेः; अथैतयोः पथोरिति श्रुत्या तृतीयस्थानशब्दि-तस्यानिष्टादिकारिणः स्वर्गाप्राप्तिवचनेन पञ्चमाहुत्यभावप्रतीतेरित्यर्थः। न चैवं—देहत्वावस्थां प्रति पञ्चमाहुतेः कारणत्वस्य इतितुपञ्चम्या-माहुताविति श्रुतिसिद्धस्यानुपपत्तिः, व्यभिचारादिति—वाच्यम्; अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकगर्भे निवेशात्॥

ननु—अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे गौरवं, पुरुषवचस इत्यत्र पुरुष-पदस्य पञ्चमाहुत्यव्यवहितोत्तरदेहपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गश्च; अतः इति तु पञ्चम्यामित्यादिश्रुतेर्देहत्वावस्थात्वावच्छिन्नं प्रति पञ्चमाहुतेः कारणत्वपरत्वमेव युक्तं, अथैतयोरिति श्रुतौ च पापकर्मणां सुखानुभवा-र्थस्वर्गप्राप्त्यभाव एवोच्यतां—इत्याशङ्क्य; पुरुषपदलक्षणायाः अव्यव-हितोत्तरत्वनिवेशस्य चावश्यकतां सूचयितुमाह—

॥ सू ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३ ॥ १ ॥ १९ ॥

अत्रापि तथेति वर्तते, संयमने त्वनुभूयेत्यतः इतरेषामिति च पुण्यकर्मणामित्यर्थकं; इतरेषां पुण्यकर्मणां द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां, लोके—पुण्यफलभूतदेहे, लोकशब्दस्य तद्यथेह कर्मचितो लोक इत्यादाविव फलपरत्वात्; तथा स्मर्यते—पञ्चमाहुत्यनपेक्षा स्मर्यत इत्यर्थः। अत्रापिशब्द इतरेषामित्यस्यानुषक्तस्य पुण्यकर्मार्थत्वतात्पर्यग्राहकः। देहस्य लोकशब्देनाभिधानं प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थम्; 'शनिः रशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम्' इत्यादावशनिपदस्य वज्रायुधपरस्यापि शनिविरुद्धार्थव्यञ्जकत्ववदत्रापि लोकशब्दस्य पुण्यफलार्थकस्यापि प्रसिद्ध्यतिशयव्यञ्जकत्वसम्भवात्। देहान्वितस्य प्रसिद्ध्यतिशयरूपव्यङ्ग्यार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येण तथाशब्दार्थे पञ्चमाहुत्यनपेक्षायां भानमभिहितम्। उक्तञ्च टीकायाम्—'लोकशब्दः प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थः'—इति। वस्तुतः—इतरेषां पञ्चमाहुत्यनपेक्षा लोके स्मर्यत इत्यन्वयात् प्रसिद्धत्वसम्बन्धेन लोकवृत्तित्वस्य सप्तम्यन्तार्थस्य स्मृतावन्वय इति बोध्यम्। तथा च—अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं लक्षणाकल्पनं चावश्यकमिति भावः। एतेन—पञ्चाग्निविद्यायाः इष्टादिकारिविषयत्वस्य 'अश्रुतत्वादिति चेन्न' इति सूत्रसिद्धत्वात् पुण्यजन्यदेहत्वावस्थां प्रत्येव पञ्चमाहुतेः कारणत्वबोधनात् तत्र व्यभिचाराभावात् अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं लक्षणाकल्पनं चानावश्यकमिति—निरस्तम्॥

ननु श्रुतिसिद्धार्थस्यातिप्रसिद्ध्याऽपि स्मृत्या सङ्कोचो न युक्त इत्यत आह—

॥ सू ॥ दर्शनाच्च ॥ ३ ॥ १ ॥ २० ॥

अत्राप्यनिष्टादिकारिणामिति तथेति च वर्तते, 'तेषां खल्वेतेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति' इति श्रुत्या केषांचिदनिष्टादि-

कारिणां पञ्चमाहुत्यभावबोधनादित्यर्थः। यद्यपि तादृशश्रुतौ पञ्चमाहुत्यभावस्य न बोधः; तथाऽपि स्वेदजसङ्ग्रहायोद्भिज्जपदस्यायोनिजत्वावच्छिन्ने लक्षणाया आवश्यकत्वेन रेतोजन्यत्वाभावलाभात्पञ्चमाहुत्यभावस्य मानसो बोधो भवतीति भावः। तदेतदाह——

॥ सू ॥ तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य ॥ ३ ॥ १ ॥ २१ ॥

संशोकजस्य—स्वेदजस्य, तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन अयोनिजत्वावच्छिन्ने अजहत्स्वार्थलक्षणया ग्रहणमित्यर्थः। तथा च केवलपापकर्मणां चन्द्रगमनं नेति सिद्धम् ॥

॥ सू ॥ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ३ ॥ १ ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकरणे देवयानपितृयाणयोर्विद्याकर्मफलार्थत्वादानिष्टादिकारिणां विद्याकर्मफलाभावात् देवयानाभाववत् पितृयाणमपि नास्तीत्युक्तं, अस्मिन्नधिकरणे शरीरस्य सुखदुःखभोगार्थत्वात् आकाशादिशरीरेणानुभोक्तव्यसुखाद्यभावात् आकाशादिशरीरकत्वं नास्तीति निरूप्यते। यद्वा—यथेतमनेवं चेति पितृयाणमार्गविषयविचारे प्रस्तुते प्रसङ्गात्तादृशमार्गस्यानिष्टादिकारिविषयत्वाभावं व्यवस्थाप्य पूर्वप्रस्तुतमार्गघटकाकाशादिभावो विचार्यत इति कृतात्यय इत्यधिकरणेन सङ्गतिः, पूर्वाधिकरणं तु प्रासङ्गिकमिति—बोध्यम्। अवरोहणप्रकारस्तावच्छ्रूयते——

"अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशं, आकाशाद्वायुं, वायुर्भूत्वा धूमो भवति, धूमो भूत्वा अभ्रं भवति, अभ्रं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति, त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते" ——इति ॥

अत्राकाशवायुपदयोस्तद्वृत्त्यसाधारणधर्मलाक्षणिकत्वमावश्यकं, वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवतीत्याद्युपरितनस्फुटतरभूयोवाक्यानुसारात्, तत्र वायुर्भूत्वेत्यादौ वाय्वादिवृत्त्य-

साधारणधर्मवत्त्वरूपवाय्वाद्यभेदस्य जीवे असम्भवात्। वाय्वादि-पदस्य तच्छरीरार्थकत्वं स्वीकृत्य तच्छरीरकाभेदपरत्वमुपगम्यते वा, उत तत्सदृशपरत्वं स्वीकृत्य तत्सदृशाभेदपरत्वमुपगम्यत इति सन्देहः॥ तत्र पूर्वः पक्षः—वाय्वादिपदस्य तच्छरीरकार्थकत्वमेव युक्तं, तत्सदृशार्थकत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। एवं च—यथेतमाकाशमित्यत्राकाशपदमपि तच्छरीरकत्वे लाक्षणिकमित्यभ्युपगन्तव्यम्। न च—मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति क्विबन्तत्वे वर्षसादृश्यस्य बोधसम्भवेऽपि तच्छरीरकत्वस्याबोधात् तदनुरोधेन वाय्वादिपदस्यापि तत्सदृशार्थकत्वमेव युक्तमिति—वाच्यम्; जीवस्य वर्षशरीरकत्वेऽपि वर्षशरीरकजीवान्तरसादृश्यस्यैव प्रवर्षतीत्यनेन बोधनसम्भवात्। न च—जीवस्याकाशादिशरीरानुभाव्यसुखदुःखाद्यभावात् तद्वाक्यस्याकाशादिशरीरकत्वप्राप्तिपरत्वं न सम्भवतीति—वाच्यम्; श्रुतार्थोपपत्तये प्रयोजनस्यापि कल्पनीयत्वात्, अन्यथा भूतानां सर्वत्र सुलभत्वात्, प्रयोजनाभावात् भूतपरिष्वक्तगमनस्यापि अकल्पनप्रसङ्गात्; एवं 'तानि परे तथा ह्याह' इत्यत्र प्रयतां परमात्मसम्पत्तौ प्रयोजनाभावात् तेजः परस्यां देवतायामिति श्रुतौ परमात्मसम्पत्तिर्न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्रमाणानुरोधेन प्रयोजनस्य कल्पनीयत्वात् न प्रमाणप्रतिपन्नार्थत्याग इति सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतिप्रसङ्गात्; तस्मात् श्रुत्यनुरोधादाकाशादिशरीरकत्वे सिद्धे तत्फलभूतसुखभोगादिकमपि कल्पनीयमिति॥

राद्धान्तस्तु—

आकाशादिभावस्तत्सादृश्यापत्तिरेव, न तु तच्छरीरकत्वम्; प्रयोजनाभावात्, आकाशाद्यभिमानिदेवतानामेवाकाशादिशरीरजन्यसुखादिभोगवत्त्वेनावरोहतामनुशयिनां तज्जन्यभोगासम्भवेन प्रयोजनकल्पनाया असम्भवात्। न च—अवरोहतामेव तदभिमानिदेवतात्व-

मपि कल्पनीयमिति--वाच्यम्; सर्गाद्यकालमारभ्याप्रलयं अनुश-यिभ्योऽन्यासामाकाशाद्यभिमानिदेवतानां क्लृप्तत्वेन प्रतिक्षणमवरोहतामनुशयिनां तथात्वकल्पनायोगात्, एकस्मिन् शरीरे युगपद्भोक्तृद्वयसमावेशाङ्गीकारे यदैकस्य भोजनादाविच्छा तद्दशायामन्यस्य शयनादीच्छासम्भवेन परस्परविरोधेन भोगानुत्पादस्यैव प्रसङ्गात्; तस्मात्प्रयोजनकल्पनासम्भवान्न तच्छरीरकत्वसम्भवः। किञ्च--वर्षशरीरकस्यापि वर्षशरीरकजीवान्तरसादृश्यपरत्वं प्रवर्षतीत्यस्य न सम्भवति, हंसेऽपि हंसान्तरकर्तृकाचारसदृशाचारमादाय हंसो हंसतीत्यस्यापत्तेः। अतः आचारे भेदधर्मवत्त्वैतदुभयरूपसादृश्ये आचारे च खण्डशः क्विप्प्रत्ययस्य शक्तिः; तत्र प्रथमाचारे हंसस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वयः, हंसान्विताचारस्य भेदे हंसकर्तृकाचारत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन आधेयतासम्बन्धेन च धर्मेऽन्वयात्तयोश्च द्वितीयाचारेऽन्वयाद्धंसकर्तृकाचारत्वावच्छिन्नभिन्नतद्वृत्तिधर्मवदाचाराश्रयत्वस्य हंसे बाधात् हंसो हंसतीत्यादिप्रयोगाभाववत् वर्षशरीरकेऽपि वर्षशरीरककर्तृकाचारत्वावच्छिन्नभेदघटितस्य वर्षशरीरककर्तृकाचारसदृशाचारस्य वर्षशरीरके बाधादवरोहतां वर्षशरीरकत्वे प्रवर्षतीत्यस्यानुपपत्तिः। अतोऽवरोहतामाकाशादिशरीरकत्वासम्भवादाकाशादिभावस्तत्सादृश्यापत्तिरेव ॥ तथा च—अथैतमेवाध्वानमित्यादेरयमर्थः। अथ—अनन्तरं, एतमेव—धूममार्गं, यथेतं—यथागतं, पुनर्निवर्तन्ते; धूमराज्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशक्रमेण गमनात्तेनैव क्रमेणावरोहणे प्राप्ते तत्र विशेषमाह—आकाशं, आकाशाद्वायुम्; यथा आकाशाच्चन्द्रमसमभिसम्भवन्ति, एवं चन्द्रमस आकाशमभिसम्भवन्तीत्यारोहावरोहयोराकाशाभिसम्भवोऽविशिष्ट इत्यर्थः। आकाशाभिसम्भवो हि आकाशसादृश्यं, या आपश्चन्द्रमण्डले शरीरमारब्धवत्यः तासां कर्मक्षये द्रवीभूताना-

आकाशगतानां भेदकाकारप्रहाणेनाकाशसादृश्ये तच्छरीरकाणां जीवानामप्याकाशशरीरकसादृश्यसम्भवात्तासां चापां इतश्चामुतश्च नीयमानानां वायुसादृश्ये तच्छरीरकजीवानामपि वायुशरीरकजीवसादृश्यापत्तेः ; इत्थं च—वायुर्भवतीत्यस्य तादृशसूक्ष्मशरीरको जीवो वायुशरीरकसदृशो भवतीत्यर्थः । अपो बिभर्तीत्यभ्रमिति व्युत्पत्त्या अभ्रशब्देन जलधारणावस्थस्य मिहसेचन इति धातुनिष्पन्नेन मेघशब्देन वर्षोन्मुखत्वावस्थापन्नस्य प्रतिपादनान्न पौनरुक्त्यं ; पौनरुक्त्यं हि न पूर्वप्रतिपन्नार्थप्रतिपादकत्वं, तथा सति 'इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायको वा' इत्यादौ रूढ्यर्थमादाय तदापत्तेः ; किन्तु पूर्वाप्रतिपन्नार्थाप्रतिपादकत्वं तद्वाच्यमिति पूर्वाप्रतिपन्नस्य योगार्थस्याधिकस्य बोधात्तदापत्त्यसम्भव इति ॥

सूत्रार्थस्तु—अत्र कृतात्ययेऽनुशयवानित्यतः अनुशयवत इति षष्ठ्यन्तं, संयमन इत्यतस्तद्गतिरिति प्रथमान्तमनुवर्तते ; अनुशयवतः—जीवस्य, तद्गतिः—आकाशादिप्राप्तिः, तत्स्वाभाव्यापत्तिरूपैव—आकाशादिसादृश्यापत्तिरूपैव, न तु तच्छरीरकत्वरूपेत्यर्थः ; उपपत्तेः—आकाशादिजन्यसुखदुःखभोगाभावोपपत्तेः । तथा चावरोहन् जीवः आकाशादिशरीरकत्वाभाववान्, आकाशादिजन्यभोगाभाववत्त्वे सति कर्मवत्त्वात्, यत्र यज्जन्यभोगाभाववत्त्वे सति कर्मवत्त्वं तत्र तच्छरीरकत्वाभाव इति व्याप्तेः । अत्र घटादिजन्यभोगाभाववति तच्छरीरके परमात्मनि व्यभिचारवारणाय कर्मवत्त्वनिवेशः ॥

॥ सू ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २३ ॥

व्रीह्यादिप्राप्तिप्रागभावकालावच्छिन्ना आकाशादिसादृश्यापत्तिरूपा आकाशादिप्राप्तिः किमतिचिरकालावच्छिन्ना नेति संशयः । अत्र—विधिकोटिस्सामानाधिकरण्येन, निषेधकोटिरवच्छेदकावच्छेदेन ॥ अत्र पूर्वपक्षः—आकाशादिप्राप्तिः अतिचिरकालावच्छिन्नापि सम्भवति,

नियमहेत्वभावात् । न च–अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति व्रीह्यादि-भावविषयश्रुत्या व्रीह्यादिविभागजनकनिष्क्रमणे दुरित्यनेन चिरकालीनत्वरूपकृच्छ्रत्वस्याभिधानात्, तत्पूर्वकालीनाकाशादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वाभावः प्रतीयते–इति वाच्यम्; अतो वै खल्वित्यादिवाक्यं हि व्रीह्यादिषु न चिरावस्थानविधायकं, आकाशादिप्राप्ताविवानियमताश्चिरकालीनत्वस्य व्रीह्यादिप्राप्तावपि प्राप्तत्वात्; किन्तु व्रीह्यादिप्राप्तेः चिरकालावच्छिन्नत्वनियमविधायकं तद्वाक्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च व्रीह्यादिप्राप्तौ चिरावच्छिन्नत्वनियमबलात् आकाशादिप्राप्तौ तादृशनियमव्यावृत्तिप्रतीतावपि आकाशादिप्राप्तौ सामानाधिकरण्येनानियमतः प्राप्तस्य चिरकालावच्छिन्नत्वस्य न व्यावृत्तिसिद्धिः; किञ्च निर्प्रेत्युपसर्गद्वयपूर्वकपत्लृधातोः भावल्युडन्तस्य सिद्धे दुर्निष्प्रपतनमिति रूपे तत्र च छान्दसे नकारस्य रेफादेशे दुर्निष्प्रपतरमिति सिध्यति; तदर्थे च उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारे दुरित्यनेन दुःखजनकत्वरूपस्य चिरकालीनत्वरूपस्य वा कृच्छ्रत्वस्य बोधेऽपि व्रीह्यादिप्राप्तौ तदबोधात् तत्पूर्वाकाशादिप्राप्तावचिरकालीनत्वस्य प्रतीतिस्सुतरां न सम्भवति; उत्तरदेशस्यापि धात्वर्थप्रविष्टत्वाच्च न गम्यादेरिव सकर्मकता ॥

एतेन–दुर्निष्प्रपतरामिति शब्दो न ल्युडन्तो वर्णविकारवान्, अपि तु खलन्ताद्दुर्निष्प्रपतशब्दादातिशायिनिके तरप्रत्यये छान्दसे तशब्दलोपे दुर्निष्प्रपतरमिति रूपं, ततश्चातिशयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां प्रागनुक्रान्ताकाशादीनां बुद्धिसन्निधानात् प्रतियोगित्वेनान्वयः स्यात्; ततश्च व्रीह्यादिष्वाकाशाद्यपेक्षया चिरावस्थानोक्त्या आकाशादिष्ववस्थानस्य तदपेक्षया अल्पकालत्वपर्यवसानात् समीहितसिद्धिरिति–निरस्तम् । व्रीह्यादिविभागजनकनिष्क्रमणे तरपा अतिशयस्य प्रतीतावपि व्रीह्याद्यवस्थाने तदप्रतीत्या अवस्थानस्य चिर-

कालीनत्वासिद्धेः; बलवत्तर इत्यादौ तरपा बले अतिशयप्रतीतावपि बलतरमित्यादौ तदप्रतीत्या तरपो विशेषणगतातिशयबोधकत्व-स्वाभाव्येन दुर्निष्प्रपतरमित्यादौ निष्क्रमणस्य विशेष्यत्वेन तत्रा-तिशयबोधानिर्वाहाच्च ॥

न च—दुरुपपदात् पत्लृधातोः कर्त्रर्थे डप्रत्यये सति दुर्निष्प्रपत-मिति रूपसिद्धौ ततस्तरप्प्रत्यये दुर्निष्प्रपततरमिति रूपसिद्धिः, तथा च विशेषणीभूतनिष्क्रमणे तरपा अतिशयबोधसम्भवः, धूमो भवतीत्या-द्युपक्रमानुरोधात्, पुंस्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि तद्भूय एव भवतीत्युत्तर-वाक्ये स इत्यध्याहृततच्छब्दार्थे इष्टादिकारिणि नपुंसकतच्छब्देन रेत-स्सिग्योगी भवतीत्यर्थप्रतीतेः, तथाऽत्रापि नपुंसकलिङ्गोपपत्तिरिति—वाच्यम्; जनेरुपपदान्तरयोगे डप्रत्ययविधानसत्त्वेऽपि पत्लृधातोस्तद-नुशासनविरहात् । न च—डप्रत्ययविधायकसूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यधात्वन्तरेभ्योऽपि डप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात् दृशिग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति वृत्तावुक्तत्वात् पत्लृधातोरपि तत्सिद्धि-सम्भव इति--वाच्यम्; क्लिष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मादाकाशादि-प्राप्तिरनियमेन चिरकालावच्छिन्नाऽपि सम्भवतीति ॥

राद्धान्तस्तु—आकाशादिप्राप्तिः नातिचिरकालावच्छिन्ना; 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इत्यनेन तथा बोधनात्, क्षिप्रपतर-मित्यनेनातिकृच्छ्रनिष्क्रमणप्रतीतेः, खलन्ताद्दुर्निष्प्रपतशब्दात्तर-प्प्रत्यये तकारलोपेनोक्तरूपसिद्धेः, तरबर्थातिशयस्य विशेषणीभूत-कृच्छ्रत्वे बोधादतिकृच्छ्रत्वसिद्धेः । अत इति पञ्चम्यन्तार्थव्रीह्यादि-विभागजनकत्वान्विते उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाररूपनिष्क्रमणे अति-कृच्छ्रत्वं हि चिरावस्थानोत्तरकालीनत्वमेव, नरकान्निर्गमनमतिसङ्कट-मित्यादौ चिरावस्थानोत्तरकालीनत्वरूपसङ्कटत्वस्यैव बोधात्, वै-शब्दस्यैवकारसमानार्थकत्वेन चैत्रस्यैवेदं धनमित्यादौ धने चैत्रान्य-

निरूपितस्वत्वाभाववच्चैत्रनिरूपितस्वत्वयोर्बोधवत् अतिकृच्छ्रनिष्क्रमणे व्रीह्यादिविभागजनकत्वतदन्यविभागजनकत्वाभावयोर्बोधात्, चिरावस्थानोत्तरकालीननिर्गमने आकाशादिविभागजनकत्वाभावसिद्ध्या आकाशादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वाभावलाभात् ॥

सूत्रार्थस्तु—अत्रेष्टादिकारिणामिति तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति च वर्तते, इष्टादिकारिणां आकाशादिसादृश्यापत्तिरूपतत्प्राप्तिश्चिरकालावच्छिन्नभिन्ना, अतो वै खल्वितिश्रुत्या व्रीह्यादिप्राप्तौ चिरकालावच्छिन्नत्वस्याकाशादिप्राप्तौ तदभावरूपविशेषस्य च सिद्धेरिति ।

॥ सू ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३ ॥ १ ॥ २४ ॥

अवरोहतां जीवानां व्रीह्यादिभावस्तावच्छ्रूयते—'मेघो भूत्वा प्रवर्षति, त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते'—इति ॥

अत्र संशयः—किं व्रीह्यादिभावो व्रीह्यादिशरीरकत्वं, उत जीवान्तराधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रमिति ॥ अत्र पूर्वपक्षः—व्रीह्यादिशरीरकत्वमेव व्रीह्यादिभावः, त इह व्रीहियवा जायन्त इति व्रीह्यादिशरीरकत्वविशिष्टनिष्ठोत्पत्तिमत्त्वश्रवणात्, विशिष्टनिष्ठोत्पत्तिश्च विशिष्टाधिकरणक्षणप्रागभावधिकरणक्षणसम्बन्ध एव । न च—इष्टादिकारिणां व्रीह्यादिशरीरप्राप्तिप्रयोजककर्माभावात् न तच्छरीरकत्वसम्भवः, त इहेत्यादिश्रुतौ च व्रीह्यादिपदं तत्संश्लिष्टपरमिति—वाच्यम्; तथा सति लक्षणाप्रसङ्गात्, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपयागस्य हिंसाङ्गकत्वेन यागात्पुण्योत्पत्तिवद्धिंसया पापस्याप्यवर्जनीयतया तादृशपापस्यैव व्रीह्यादिभावहेतुत्वाच्च, 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः' इति स्मृत्या कायिकव्यापारजन्यपापस्य स्थावरभावहेतुतासिद्धेश्च । न च—मरणावच्छिन्नव्यापाररूपहिंसायाः स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पापजनकतया तेन सम्बन्धेन हिंसायाश्शमितृ-

निष्ठत्वेऽपि यजमाननिष्ठत्वाभावादिष्टादिकारिणां न पापसम्भव इति-वाच्यम्; ऋत्विक्कर्तृकक्रियाणां यजमाने पुण्यजनकत्वोपपत्तये स्वानुकूलकृतिमत्त्वस्वानुकूलकृतिप्रयोजकार्त्विज्यवरणकर्तृत्वान्यतरसम्बन्धेन विहितनिषिद्धक्रिययोः पुण्यपापहेतुत्वस्यावश्यकतया शमितृकर्तृकहिंसायाः शमितरीव यजमानेऽपि पापजनकत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥

न च—न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति निषेधस्य हिंसात्वावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्वे 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति श्रुतिबोधितस्याग्नीषोमीयहिंसायां बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्य बाधापत्तिः, अतो न हिंस्यादित्यादेर्विहितहिंसातिरिक्तहिंसात्वावच्छेदेनैव बलवदनिष्टानुबन्धित्वबोधकत्वं वाच्यम्, उत्सर्गापवादन्यायात्; तथा च यागीयहिंसातिरिक्तहिंसाया एव पापजनकतया नेष्टादिकारिषु पापसम्भव इति-वाच्यम्; अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यस्य यागविधायकत्वेन हिंसाविधायकत्वाभावात्, आङ्पूर्वकलभधातोर्यागे लाक्षणिकत्वात्, उत्सर्गापवादन्यायाप्रवृत्तेः, व्याप्यधर्मावच्छिन्नविधिव्यापकधर्मावच्छिन्ननिषेधसत्त्वस्थल एव तत्प्रवृत्तेः ॥

न च—आलभेतेत्यस्य हिंसापूर्वकत्वविशिष्टयागे लक्षणाङ्गीकारेण विशिष्टविधिस्वीकारात् हिंसाया अपि विधेयत्वमुपपद्यत इति—वाच्यम्; तथा सति अग्नीषोमीयपशुकर्मकत्वस्य धात्वर्थैकदेशहिंसायामन्वयासम्भवेन याग एवान्वयस्य वाच्यतया हिंसासामान्यस्यैव विधानापत्त्या विहितहिंसातिरिक्तहिंसाया एवाप्रसिद्ध्यापत्तेः, हिंसायामेव कथञ्चिदन्वयाभ्युपगमे चाग्नीषोमीयपशुकर्मकयागस्यालाभापत्तेः, विशिष्टे लक्षणाया असम्भवात्। अत एव मीमांसकैरालभेतेत्यस्य केवलयागे लक्षणा स्वीकृता ॥

उक्तञ्च भाट्टरहस्ये—

"धात्वर्थश्च कचिच्छक्यार्थ एव भावनायां प्रकारः, यथा यजेतेत्यादौ; कचित्तु लक्ष्यार्थः, यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ। यागो लक्ष्यार्थोऽपि कचिच्छक्यार्थयुक्तः, यथा प्रष्ठैरुपतिष्ठत इत्यादावात्मनेपदानुरोधेन समीपस्थितिरूपशक्यार्थविशिष्टमभिधानम् ॥" —इति ॥

न च-हिंसापूर्वकयाग एव लक्षणाऽस्तु। अग्नीषोमीयं पशुमित्यस्य चोभयत्रान्वयान्नानुपपत्तिरिति- वाच्यम्। आलभेतेत्यस्य विशिष्टे लक्षणामुपगम्य विशिष्टस्य विधेयत्वाङ्गीकारे माहिंस्यादित्यत्र हिंसिधातोः विहितहिंसातिरिक्तहिंसायां लक्षणापत्त्या गौरवात्तदपेक्षया आलभेतेत्यस्य केवलयागे लक्षणाङ्गीकारस्यैव युक्तत्वात्, तत्कल्पे हिंसिधातोर्लक्षणाविरहात्। किं च--विशिष्टे विशेषणान्वयो हि विशेष्यविशेषणयोरन्वयाबाधस्थल एव, न तु विशेषणे तद्बाधे, अनित्यो घट इत्यादौ विशेषणे अनित्यत्वानन्वयात्। प्रकृते हिंसायां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविध्यर्थस्य नान्वयसम्भवः, न हिंस्यादिति निषेधेनैतदभावबोधनेन बाधात्। न च--न हिंस्यादित्यस्य विहितहिंसातिरिक्तहिंसाया अनिष्टसाधनत्वबोधकत्वान्न दोष इति--वाच्यम्; तथा सत्यन्योन्याश्रयापत्तेः, अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यस्य विशिष्टविधित्वे न हिंस्यादित्यस्य विहितातिरिक्तविषयत्वसिद्धिः। तस्य विहितातिरिक्तविषयत्वसिद्धौ विशेषणान्वयाबाधेन विशिष्टविषयत्वसिद्धिरिति ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य

श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

यावत्संपादितः

श्रीभाष्यभावाङ्कुरः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

ईक्षत्यधिकरणविचारः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री ॥ द्य ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितः ।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९९.

मूल्यं रू. ०—६—०

॥ श्रीः ॥

ईक्षत्यधिकरणविचारः

नत्वा श्रीशपदाब्जे स्तुत्वा पङ्क्तिं गुरूणां च ।
ईक्षतिनीतिविचारं तनुतेऽनन्तार्यदासोऽयम् ॥

पूर्वोत्तरद्विकभेदाभिन्ने शारीरकशास्त्रे प्रथमद्विकेन प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमुपपाद्यत इति तादृशलक्षणत्वोपपादनपरत्वं पूर्वद्विकस्योपाधिः । तस्य लक्षणत्वोपपादनं च—असम्भवातिव्याप्तिशङ्कावारकतया कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनेन च—इति द्वेधा भवति । तत्रासम्भवातिव्याप्तिशङ्का श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्ता चेति द्विविधा । तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवशङ्का प्रथमपादेन, तादृशातिव्याप्तिशङ्का च त्रिपाद्या; वादिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्का च द्वितीयाध्यायगतेन प्राथमिकेन पादद्वयेन क्रियत इति षट्पाद्यास्तादृशशङ्कावारकत्वं; अनन्तरपादद्वयस्य च कार्यतायां प्रमेयत्वव्यापकत्वोपपादनपरत्वमिति अध्यायद्वयस्य उपाध्युपपत्तिः ॥

तत्र श्रुतिविप्रतिपत्तिप्रयुक्तासम्भवातिव्याप्तिशङ्कावारकत्वं प्रथमाध्यायस्य, तादृशासम्भवशङ्कावारकत्वं च प्रथमपादस्योपाधिः ॥

यद्यपि—असम्भवशङ्कावारकत्वं प्रथमपादस्य न सम्भवति; चिदचिद्विलक्षणब्रह्मासिद्धिशङ्कामुखेन तादृशब्रह्मसद्भावस्थापनपरत्वात्,

लक्ष्याभ्युपगमेन लक्षणाभावशङ्काया एवासम्भवशङ्कारूपत्वात्, अत्र च तादृशब्रह्मानभ्युपगमेनैव पूर्वपक्षप्रवृत्तेः। तथाऽपि–तादृशब्रह्मनास्तित्वशङ्कानिरासकत्वमेवासम्भवशङ्कावारकत्वमित्यनेन विवक्षितं; असम्भवपदस्य लक्ष्यासम्भवप्रयुक्तलक्षणासम्भवपरत्वात्। एवं च–प्रधानादिकमेव जगत्कारणमिति ब्रह्मानभ्युपगमेन प्रवृत्तासम्भवशङ्कावारकः प्रथमपादः, त्रिपादी च ब्रह्म जगत्कारणमस्तु प्रधानादिकमपि तथा स्यादित्यतिव्याप्तिशङ्कानिरासिकेति विभागः॥

ननु—एतादृशविभागो निर्मूलः—इति चेन्न; विषयवाक्यस्वारस्यात्सूत्रस्वारस्याच्चोक्तविभागसिद्धेः। तथा हि–सद्विद्या तावत् सर्वेषु कारणवाक्येषु प्रधानभूता; तदितरकारणवाक्यानां प्रसिद्ध्यर्थकवैपदघटितत्वेन तदर्थानुवादकत्वात्, व्यष्टिसमष्टिसृष्टित्रिवृत्करणादीनां सृष्ट्युपयुक्तानां बहूनामर्थानां प्रतिपादनाच्च। अतस्तस्याः प्रधानपरत्वे सर्वेषां वेदान्तानां तत्परत्वमनिवार्यम्; एवमानन्दवल्ल्याः जीवपरत्वे भृग्वानन्दवल्ल्योः समानार्थकत्वात् भृगुवल्लीस्थलक्षणवाक्यस्य जीवपरत्वे सति तदितरेषामपि तत्परत्वमनिवार्यम्। एवमाकाशप्राणज्योतिरिन्द्रादिपदानां विशेषसमर्पकतया तेषां प्रसिद्धाकाशादिपरत्वे वाक्यान्तराणामपि तत्परत्वमनिवार्यमिति प्राधान्यलक्षणवाक्यैकवाक्यत्वविशेषसमर्पकत्वादीनां प्रथमपादोदाहरणेषु सत्त्वात्, त्रिपाद्युदाहरणेष्वसत्त्वात्। उक्तविषयवाक्यगतविशेषात् तादृशविभागस्सिध्यति, एवं सूत्रस्वारस्यादपि विभागस्सिध्यति; त्रिपाद्यां आनुमानिकमप्येकेषामित्यत्र अपिशब्दप्रयोगेण तादृशविभागसूचनात्॥

अत एव कल्पतरुग्रन्थे आनुमानिकाधिकरणे—

"पूर्वत्र हि प्रधानाद्येव जगत्कारणमिति प्रत्यवस्थितं परमात्मनिषेधेन, इह तु तमभ्युपेत्य प्रधानाद्यपि कारणमिति प्रत्य-

वस्थीयते। सूत्रकारोऽपि अपिशब्दं प्रयुञ्जानो ब्रह्माभ्युपगमेन
क्वाचित्कोऽयं विचार इति सूचयामास" —इत्युक्तम् ॥

तदधीनत्वादर्थवदित्यानुमानिकाधिकरणगुणसूत्रे पाराशर्यविजयेऽप्युक्तम्—

"प्रथमसूत्रे अपिशब्देन समुच्चेतव्यतया प्रकृतत्वात् तच्छब्देन
परमपुरुषः परामृश्यते" —इति ॥

यदि च—आनुमानिकाधिकरणे निरीश्वरसाङ्ख्यस्य पूर्वपक्षित्वात् तेन ब्रह्माभ्युपगमपूर्वकमातिव्याप्तिशङ्काकरणं न युज्यते। न च–तत्र सेश्वरसाङ्ख्य एव पूर्वपक्षी, अत एव प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे तदभिमतनिमित्तेश्वरवादनिरासो युज्यत इति–वाच्यम्; तथा सति भाष्यादौ पुरुषान्न परं किञ्चिदिति पञ्चविंशपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधपूर्वकं पूर्वपक्षवर्णनानुपपत्तेः, आनुमानिकाद्यधिकरणेषु निरीश्वरसाङ्ख्यं प्रतिक्षिप्य प्रकृत्यधिकरणे सेश्वरसाङ्ख्यप्रतिक्षेपसम्भवाच्च, सूत्रस्थापिशब्देन महदादीनामेव समुच्चयः, न ब्रह्मणः; शास्त्रमात्रे ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वात्, तच्छब्दस्य सर्वनामत्वाच्च। तदधीनत्वादित्यत्र तच्छब्देन ब्रह्मपरामर्शसम्भवात् अपिशब्देन ब्रह्मणस्समुच्चयविरहेऽपि न क्षतिः। तथा चोक्तापिशब्दस्य निरुक्तविभागसूचकत्वमनुपपन्नम्—इति विभाव्यते ॥ **तदाऽपि**—उक्तविभागो यूज्यत एव। तथा हि–प्रथमपादे प्रथमसूत्रात् प्रधानतया विपरिणतब्रह्मपदस्य द्वितीयसूत्र इव ईक्षत्यधिकरणादावन्वयेन सदीक्षतेरिति न्यायेन साध्यलाभसम्भवेऽपि नाशब्दमिति साध्यं निर्दिष्टम् ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र भेदव्यपदेशाच्चान्य इति साध्यं निर्दिष्टम्। अयं च निर्देशो ब्रह्मशब्दस्य अननुवृत्तिज्ञापकः; इतः पूर्वं चिदचिद्विलक्षणब्रह्मणोऽप्रसिद्ध्या तस्य तादात्म्येन साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रथमपादे तादृशब्रह्मसिद्धौ तस्य त्रिपाद्यां साध्यत्वं सम्भवति।

न च—प्रथमपादे ब्रह्मपदाननुवृत्तौ त्रिपाद्यामपि तदननुवृत्त्या साध्यलाभो न युक्त इति—वाच्यम्; द्वितीयपादे 'अत एव च स ब्रह्म' इति ब्रह्मपदस्य, तृतीयपादे 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' इत्युक्ततच्छब्दस्य, चतुर्थपादे 'प्राज्ञो हि प्रकरणात्' इति प्राज्ञशब्दस्य च साध्यसमर्पकत्वेन ब्रह्मशब्दाननुवृत्तावपि बाधकविरहात् ॥

वस्तुतस्तु—ब्रह्मपदप्राज्ञपदयोराक्षेपपरिहारार्थत्वेनान्यार्थत्वात् साध्यसमर्पकत्वाभावेऽपि न क्षतिः; स इत्यस्यैव सर्वत्र साध्यसमर्पकत्वसम्भवादीक्षतिकर्माधिकरणस्य त्रिपादीमध्यमपादमध्यमाधिकरणत्वेन तद्गतस्य स इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तराधिकरणेष्वन्वयसम्भवात्, तदुपर्यपीत्याद्यधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकगर्भाधिकरणत्वेनास्याधिकरणस्य पादमध्यत्वोपपत्तेः। स इत्यस्य साध्यसमर्पकत्वाभावे वैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् ॥

यद्यपि--स इत्यस्य वेदान्तवेद्यदेवताविशेषनिर्धारकतया सार्थक्यं सम्भवति; 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्युक्तपुरुषपदार्थस्यैव स इत्यनेन परामर्शात्; पुरुषपदस्य विष्णवसाधारण्यं च स्कान्दे—

"यथाशङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते।
तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ॥"—

इत्यनेकवचनसिद्धम्। तथाऽपि—स इत्यस्य सर्वत्रान्वय एव सकलवेदान्तप्रतिपाद्यत्वं देवताविशेषस्य सिध्यतीति तस्य साध्यसमर्पकत्वमावश्यकम्। एवं च--प्रथमपादे प्रधानादिभेदस्य साध्यत्वात् त्रिपाद्यां च ब्रह्मणस्साध्यत्वात् निरुक्तविभागस्सिध्यति ॥

ननु—प्रथमपादस्य ब्रह्मानभ्युपगमेन प्रवृत्तशङ्कानिरासकत्वमिति न युक्तं; ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यादिति सिद्धान्तहेतोरसङ्गतेः, ब्रह्मकारणत्वपरोपनिषदन्तरसाम्यात् सद्विद्याया अपि ब्रह्मपरत्वमावश्यकमिति तत्सूत्राभिप्रायात्। एवमानन्दमयाधिकरणस्य जग-

त्कारणं जीव इति पूर्वपक्षनिरासार्थकत्वे जीवासम्भावितधर्मप्रतिपादक-सकलश्रुत्युपन्यासस्यैव युक्ततया आनन्दवल्लीमात्रनिर्णायकन्यायग्रथनानुपपत्तिः; श्रुतत्वाच्चेति पूर्वाधिकरणसूत्रोदाहृतश्रुतिप्रतिपादितजीवासम्भावितधर्मैरेव जीवातिरिक्तब्रह्मसिद्धेः; 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्', 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्'–इत्यादिभिः कृतकरत्वाच्च उक्ताधिकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तिश्चेति तदधिकरणस्यानन्दवल्लीप्रतिपाद्यानन्दमयः किं जीवः ब्रह्म वेति विचारपरताया एव युक्तत्वात्। एवं–'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्', 'आकाशस्तल्लिङ्गात्'–इत्यत्र तच्छब्देन ब्रह्मपरामर्शात्तद्घटितहेतोरसिद्धिश्च—इति चेत् ॥

नैवम्; गतिसामान्यशब्देन ईक्षणात्मकोपदेशपरोपनिपदन्तरसाम्यस्याचेतनभेदसाधकतया विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिः। आनन्दमयाधिकरणे जीवासम्भावितधर्मप्रतिपादकोपनिषदन्तरैर्जीवभेदसाधने ब्रह्मणो जीवभेदसिद्धावपि आनन्दमयो जीवस्स्यादिति शङ्कानिरासासम्भवात्। ब्रह्म जीवाभिन्नं, आनन्दमयो जीवः–इति शङ्काद्वयनिरासायानन्दवल्लीमात्रोदाहरणोपपत्तेः। अधिकोपदेशादित्यादिभिः कृतकरत्वासम्भवश्च वक्ष्यते ॥

सौत्रं तत्पदद्वयमपि न ब्रह्मपरामर्शकं; 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्', 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति सूत्रद्वयेऽपि भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यतोऽन्य इत्यस्यानुवृत्त्या—अन्तस्थः प्रसिद्धादित्यादन्यः, तद्धर्मोपदेशात्, आदित्यान्यासाधारणधर्मोपदेशात्, आदित्यासम्भावितधर्मोपदेशात्; आकाशपदार्थः प्रसिद्धाकाशादन्यः, आकाशान्यलिङ्गात्, आकाशासम्भावितलिङ्गादित्यर्थात्, अन्यपदार्थस्यैव तच्छब्देन परामर्शात्। न च–तच्छब्दस्य निर्दिष्टपरामर्शकत्वेऽपि अनुवृत्तिलब्धार्थस्य परामर्शो न युक्तः, एवमादित्याद्यसम्भावितधर्मस्य विवक्षितत्वे 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति निर्देशवत्

अतद्धर्मात् अतल्लिङ्गादिति निर्देशापत्तिश्च ; अतो ब्रह्मपरामर्शकत्वमेव युक्तमिति--वाच्यम् ; स्वघटितग्रन्थघटकशब्दजन्योपस्थितिविषयत्वरूप-निर्दिष्टत्वस्य अनुवृत्तिलब्धार्थेऽपि सत्त्वात् ॥ नचस्मार्तमित्यत्र नञो भेदपरत्वेऽपि तद्विशिष्टवाचकत्वाभावेन नचस्मार्तमतद्धर्मादि-त्युक्ते भेदस्स्यादित्यर्थस्स्यादित्यगत्या[१] गुरुभूतन्यायानुसरणात् तच्छब्दस्य ब्रह्मपरामर्शकत्वं स्वीकृत्य ब्रह्माभ्युपगमेन पूर्वपक्ष-स्वीकारे च भेदव्यपदेशाच्चान्य इति सूत्रासङ्गतिः । आदित्यमण्ड-लान्तस्स्थात् प्रसिद्धादित्यादन्यः य आदित्ये तिष्ठन्निति भेदव्यपदेशा-दिति हि तत्सूत्रार्थः, ब्रह्मणि आदित्यभेदस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वेऽपि तद्वाक्यप्रतिपाद्यस्यादित्यत्वे विरोधाभावात्, ब्रह्मण्यादित्यभेदानङ्गी-कारेण पूर्वपक्षे च तत्सङ्गतेः ॥

यत्तु--अन्तरादित्यवाक्यस्यादित्यादन्तर इति श्रुतिस्वारस्यात्[२] अन्तरादित्यविद्याप्रतिपाद्यादित्यादन्य इति तत्सूत्रार्थ इति अति-व्याप्तिनिरासपक्षेऽपि नासङ्गतिः—इति । तन्न ; तथा सति श्रुति-साम्यादिति निर्देशापत्तेः ; किञ्च श्रुतिसाम्यं किं शब्दसाम्यं अर्थसाम्यं वा? नाद्यः--असिद्धेः, यत्किञ्चित्साम्यस्य च व्यभिचारित्वात् ; नान्त्यः--विग्रहविशिष्टस्य मण्डलान्तर्वृत्तित्वप्रतिपादिकायामन्तरा-दित्यविद्यायां अन्तरात्मत्वमात्रप्रतिपादकान्तर्यामिब्राह्मणसमानार्थ-कत्वासिद्धेः ॥

यदपि--परमेश्वरत्वे पूर्वसूत्रेण समर्थिते परमेश्वर एव मण्डलाभि-मान्यस्त्विति शङ्कायां य आदित्ये तिष्ठन्निति भेदव्यपदेशात् पर-

---

१ (पा.) भेदधर्मादित्यर्थस्स्यात.

२ (पा.) साम्यात.

मेश्वरो मण्डलाभिमानिनोऽन्य इत्यर्थः—इति। तदपि न; परस्परानुपजीविसाम्यद्वयपरत्वेनाधिकरणभेदप्रसङ्गात्, चकारास्वारस्यापत्तेः, तस्य सूत्रद्वयेऽपि साध्यैक्यसूचकत्वात्; तस्मादादित्यातिरिक्तब्रह्मासिद्धिशङ्कावारकत्व एवोक्तसूत्रं सङ्गतमिति असम्भववारकत्वं प्रथमपादस्येति युक्तम् ॥

न च—उक्तप्रथमपादोपाधेः 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति तृतीयपादसूत्रयोरतिव्याप्तिः, तयोर्मुक्तातिरिक्तब्रह्मसद्भावव्यवस्थापकत्वात्; एवं चतुर्थपादगतकारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणत्रयेऽप्यतिव्याप्तिः, तेषां प्रधानजीवव्यतिरिक्तब्रह्मसद्भावव्यवस्थापकत्वादिति—वाच्यम्; स्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचाराभावस्य विशेषत्वात्, तृतीयचतुर्थपादयोः स्पष्टजीवादिलिङ्गकवाक्यविचाररूपत्वादतिव्याप्तिविरहादिति दिक् ॥

अत्र—प्रमेयत्वव्यापककार्यतानिरूपितकारणता चेतनाचेतनातिरिक्तद्रव्यवृत्तिः, अचेतनवृत्तित्वाभावे सति चेतनवृत्तित्वाभावे सति उपादानतात्वात्, यत्र यदवृत्तित्वे सति उपादानतात्वं तत्र तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेः, पटावृत्त्युपादानतायां पटातिरिक्तमृदादिद्रव्यवृत्तित्वदर्शनात्—इत्यनुमानेन चिदचिद्विलक्षणब्रह्मसिद्धिं मनसि कृत्वा तत्र विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्धिवारकाणि सप्ताधिकरणानि वेदाचार्येण निबद्धानि। तत्र च—विशेषणासिद्धिपरिहारकाणि ईक्षत्यधिकरणाकाशाधिकरणज्योतिरधिकरणानि त्रीणि, आनन्दमयाधिकरणान्तराधिकरणप्राणाधिकरणेन्द्रप्राणाधिकरणानि चत्वारि विशेष्यासिद्धिवारकाणि—इति विवेकः ॥

न च—सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मरूपविशिष्टनिष्ठायामुपादानतायां सिद्धान्ते विशेषणीभूतचिदचिन्निष्ठत्वस्यापि स्वीकारात् तद्वृत्तित्वाभावघटितहेतोरसिद्धिः, भगवच्छरीरत्वाभाववदचेतनवृत्तित्वाभावादेर्हेतु-

घटकत्वेऽपि तथा, तादृशाचेतनादेस्सिद्धान्तेऽनङ्गीकारात्, साङ्ख्यादिभिस्तदङ्गीकारेऽपि भगवत एवानङ्गीकारेण तद्घटितहेतोरसिद्धिरिति—वाच्यम्; यत्किञ्चिच्छरीरत्वाभाववच्चेतनाचेतनवृत्तित्वाभावयोः हेतुघटकत्वात्। तत्र चेतनपदेन आश्रयत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन पुण्यवतो ग्रहणान्नासिद्धिः; सिद्धान्ते भगवद्धर्मभूतज्ञानरूपनिग्रहानुग्रहयोरेव पुण्यपापरूपतया तादात्म्येन तद्वतो भगवज्ज्ञानस्य किञ्चिच्छरीरत्वाभावेन तद्वृत्तित्वाभावमादाय हेतूपपत्तेः, अचेतनपदेनास्वयंप्रकाशस्य ग्रहणेन शरीरत्वाभाववदचेतनस्य गुणादेरेव प्रसिद्धेः। साध्यमपि तादृशचेतनाचेतनातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमेवेत्युपादानतायां भगवच्छरीरभूतप्रधानवृत्तित्वस्याबाधात् विशिष्टनिष्ठत्वासिद्धिः॥

तत्र तादृशाचेतनवृत्तित्वाभावोऽसिद्धः, सद्विद्यायाः स्वतन्त्रस्य प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वबोधनादित्याशङ्क्य निराकरोति—ईक्षतेर्नाशब्दमिति॥

छान्दोग्ये श्रूयते—

> "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत, तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, ता आप ऐक्षन्त बह्वचस्स्याम प्रजायेमहीति, ता अन्नमसृजन्त॥" —इति॥

अत्र संशयः—सच्छब्दवाच्यं साङ्ख्योक्तं स्वतन्त्रं प्रधानं, उत तच्छरीरकं ब्रह्म?—इति॥

अत्र पूर्वपक्षः॥ सच्छब्दवाच्यं स्वतन्त्रं प्रधानमेव; कुतः? इदमिति त्रिगुणात्मकं प्रसिद्धमचेतनं कार्यं निर्दिश्य तस्य सदासीदेकमेवेति स्थूलावस्थाशून्यसद्रूपाभेदप्रतिपादनात् प्रत्यक्षसिद्धस्थूलावस्थाचेतनाभेदस्य ब्रह्मण्यसम्भवेन सत्पदस्य ब्रह्मपरत्वायोगात्। न च—इदंपदमपि स्थूलजगच्छरीरकब्रह्मपरमिति नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; जग-

ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावं शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वं चाजानानं श्वेतकेतुं प्रति तच्छरीरकपरमात्मपरतया इदंशब्दप्रयोगायोगात्, यादृशशब्दप्रयोगे शिष्यस्य विवक्षितार्थबोधो भवेत् तादृशशब्दानामेव दीनवत्सलैर्गुरुभिः प्रयोक्तव्यत्वात्, इदंशब्दस्य जगत्परतायाः एव युक्तत्वात्; एवं–एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनपरे–यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति–इत्यादिदृष्टान्तत्रये विकारविकारिणोर्ग्रहणेन तत्साम्याय दार्ष्टान्तिकेऽपि विकारविकारिणोरेव ग्रहणौचित्यात्, दृष्टान्ते विकारिणोर्ग्रहणं दार्ष्टान्तिके च विकारिच्छरीरकस्येति स्वीकारे वैषम्यापत्तेः, प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेण प्रवृत्तसदेवेत्यादिवाक्ये अनुमानाकारतासत्त्वेनानुमानिकप्रधानग्रहणस्य युक्तत्वाच्च ॥

न च लिङ्गाभावः, 'तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ' इति कार्यलिङ्गोपन्यासात्, श्रुत्येकसमधिगम्ये ब्रह्मणि लिङ्गोपन्यासायोगात्; एवं-रूपस्पर्शादिहीनस्य सच्छब्दार्थस्य कथं रूपाद्याश्रयानेकब्रह्माण्डहेतुत्वमित्याशङ्कानिरासाय प्रवृत्ते द्वादशे खण्डे–"न्यग्रोधफलमत आहरेति, इदं भगव इति, भिन्धीति, भिन्नं भगव इति, किमत्र पश्यसीति, अण्व्य इवेमा धाना भगव इति, आसामङ्गैकां भिन्धीति, भिन्ना भगव इति, किमत्र पश्यसीति, न किञ्चन भगव इति; तं हँोवाच यं वै सोम्यैत; मणिमानं न निभालयस एतस्यैव किल सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति"–इत्यादौ दृष्टान्तस्वारस्येन सच्छब्दार्थस्य परिणामित्वावगमात् प्रधानमेव सच्छब्दवाच्यम् ॥

अथ–सत्पदस्य प्रधानपरत्वमयुक्तम्; तस्य तदैक्षतेति ईक्षणाश्रयत्वप्रतिपादनात्, गौरो नानातीत्यादौ नैयायिकनये अवच्छेदकतासम्बन्धेनाश्रयत्वस्याख्यातार्थत्ववत् सिद्धान्ते स्वाश्रयशरीरत्वसम्बन्धेन आश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वात्, जीवस्याणुत्वेन ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वा-

भावेन शरीरेऽवच्छेदकत्वायोगात्। तथा प्रकृते स्वाश्रयशरीरत्वसम्बन्धेन आश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वेऽपि स्वतन्त्रे प्रधाने तदसम्भवः; तन्मते प्रधानस्य भगवच्छरीरत्वाभावेन उक्तसम्बन्धेनाश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वात्। उक्तसम्बन्धेनाश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वं च सूत्रकारानुमतं, ईक्षतेर्न प्रधानमिति न्यासं विना शब्दागम्यस्य स्वतन्त्रप्रधानस्य ईक्षणासम्भवप्रतिपादनेन शब्दगम्यस्य भगवच्छरीरभूतप्रधानस्येक्षणाश्रयत्वसम्भवसूचनात्—इति चेन्न॥ तत्तेज ऐक्षतेति गौणेक्षणसाहचर्येण कूलं पिपतिषतीत्यादाविव फलाव्यवहितपूर्वावस्थायां ईक्षतिधातोर्लाक्षणिकत्वात्॥

न च—तेजआदिशब्दा अपि तत्तच्छरीरकपरमात्मपरा एवेति गौणेक्षणसाहचर्यमसिद्धमिति—वाच्यम्; 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति वक्ष्यमाणे नामरूपव्याकरणे अनुप्रवेशस्य वैयर्थ्यपरिहाराय नामरूपयोस्स्वपर्यन्तत्वलाभस्य प्रयोजनस्य कल्पनीयतया तदनन्तरं तेजआदिशब्दानां ब्रह्मपरत्वसम्भवेऽपि अनुप्रवेशपूर्वकनामरूपव्याकरणात्पूर्वं तेजआदिशब्दानां तच्छरीरकपरत्वायोगात्॥

न च—अनुप्रवेशो नेदानीं साध्यः, अनादिसिद्धत्वात्, तथा च तस्य नामरूपव्याकरणार्थत्वमेव उक्तश्रुतिविवक्षितमिति पूर्वमपि तेजआदिशब्दैः ब्रह्मोपस्थापनं युक्तम्; यद्वा भविष्यज्जन्मनामपि पूर्वव्यवहारो युज्यते;

"अतीत्यैकादशाहन्तु नामकर्म तथाऽकरोत्।
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम्॥
सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा।
वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा॥"—

इति द्वादशेऽहनि रामादिनाम्नः करिष्यमाणत्वेऽपि कौसल्याऽजनयद्रामामिति पूर्वं तत्तन्नाम्ना व्यवहारदर्शनादिति—वाच्यम्; एकमपि तत्तेज

ऐक्षतेत्यत्र तेजश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे तत्तेजोऽसृजतेति वाक्येऽपि तेजश्शब्दस्य ब्रह्मपरत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, ब्रह्मणस्सृज्यत्वाभावात् ॥

न च—'स एव सृज्यस्स च सर्गकर्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च' इति पराशरवचनात् तेजश्शरीरकस्य सृज्यत्वसम्भवः; एवं बहु स्यामिति बहुशरीरकस्य स्वस्यैव स्रष्टव्यत्वेन सङ्कल्पात्तस्यैव सृज्यत्वमावश्यकं, अन्यथा सत्यसङ्कल्पानुपपत्तेः—इति वाच्यम्; तथाऽपि 'तस्माद्यत्र क्वचन शोचति स्वेदते वा पुरुषः, तेजस एव तदध्यापो जायन्ते' इत्युत्पत्तिपरवाक्ये तेजआदिपदस्य विशिष्टपरत्वायोगेनासङ्गतेः, पूर्वं विशिष्टयोः कार्यकारणभावोक्तौ विशेषणयोः तदुपपत्तिकथनानौचित्यात्ः एवं पूर्वत्र तेजआदिपदानां विशिष्टपरत्वे व्यष्टिसृष्टिप्रतिपादनपरे 'हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताः' इत्यादिवाक्ये इदंशब्देन विशिष्टस्यैव परामर्शापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, तदवस्थपरमात्मसु जीवशरीरकपरमात्मनः प्रवेशासम्भवेन प्रवेशयोग्यतेजोऽबन्नानामेव परामर्शावश्यकत्वात् ॥

तथा च—विशिष्टस्य समष्टिसृष्टिकर्मत्वं विशेषणानां व्यष्टिसृष्टिकर्मत्वमित्यसाङ्गत्यापत्तिः; एवं नामरूपव्याकरणत्रिवृत्करणादिरूपव्यष्टिसृष्ट्युपपत्तिप्रदर्शनपरे 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति वाक्ये विशेषणेष्वेव तत्प्रदर्शनानुपपत्तिश्च । एवं जीवस्य शरीरद्वारा सत्कार्यत्वं बोधयितुं शरीरस्य सत्कार्यभूतभूतत्रयमयत्वप्रतिपादनपरे 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' 'आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते' 'तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादिवाक्ये, 'अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागिति' इत्यत्र च विशेषणानां ग्रहणानुपपत्तिः; तस्मादुक्तरत बहुस्थलेषु तेजआदिपदानां विशिष्टपरत्वासम्भवेन विशेषणमात्रपरत्वावश्यकतया तत्तेजऐक्षतेत्यत्रापि विशेषणमात्रपरत्वावश्यकतया ईक्षणस्य गौणत्वमवर्जनीयमिति तत्साहचर्यात्तदैक्षतेत्यत्रापि गौणमेवेक्षणमिति न दोषः ॥

अथ—तत्त्वमसीति सत्तादात्म्यमुपदिश्य तदनुसन्धाननिष्ठस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति मोक्षाभिधानात् मोक्षजनकतावच्छेदकीभूतजीवनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं सत्पदार्थे लभ्यते, तच्च सत्पदार्थस्य प्रधानत्वे न युज्यते; जीवविशेष्यकप्रकृतिविविक्तत्वज्ञानस्य मोक्षकारणत्वेऽपि प्रकृत्यात्मकत्वज्ञानस्य तथात्वाभावात्। एवं च मोक्षजनकतावच्छेदकीभूतजीवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य प्रधानत्वसाधकस्य सच्छब्दार्थेऽभावात् प्रधानत्वकुण्ठकस्य जीवनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य सत्त्वाच्च सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं; तदिदमभिप्रेत्य सूत्रितं 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्', 'हेयत्वावचनाच्च'—इति चेत्॥ तन्न—ब्रह्माभेदज्ञानस्यापि मोक्षकारणत्वाभावेन सिद्धान्तेऽप्यसङ्गतेः। न च—त्वंपदं तच्छरीरकपरं, एवं च जीवशरीरकनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं ब्रह्मण्युपपद्यत इति—वाच्यम्; तथा सति सम्बुद्ध्यन्तपदसमभिव्याहारस्थले तादृशपदयुष्मत्पदयोः समानार्थकत्वनियमेन श्वेतकेतुपदस्यापि विशिष्टपरत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेन इच्छाविशेष्यत्वरूपसम्बोधनविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयायोगात्; भगवांस्त्वमेव तद्ब्रवीत्विति प्रष्टारं पुत्रं प्रति आचार्यस्य बुबोधयिषासत्त्वेऽपि सर्वज्ञं परमात्मानं प्रति तदयोगात्, परमात्मन एव प्रष्टृत्वे च प्रश्नं प्रति जिज्ञासायाः तां प्रत्यज्ञानस्य च कारणतया तयोः परमात्मन्यापत्तेः॥

यद्यपि—सप्तखण्डीनवखण्डीभेदभिन्नायां सद्विद्यायां तत्त्वमसीति वाक्यं न श्वेतकेतुप्रश्नस्योत्तरघटकं; नवखण्डीघटकत्वात्, सप्तमखण्डान्ते तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति द्विरुक्त्या उत्तरस्य समाप्तिद्योतनात्,

'उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच' इति पुनरुपक्रमाच्च, नव खण्ड्यास्स्वातन्त्र्यप्रतीतेः; तत्तेजोऽसृजतेत्यादिनाऽचेतनस्याऽन्नमशितमित्यादिना शरीरद्वारा चेतनस्य च कार्यत्वोपपादनेन सप्तखण्ड्यामेव एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया उपपादितत्वाच्च । तथापि—जीवे शरीरद्वारककार्यत्वस्येव ज्ञानावस्थाद्वारककार्यत्वस्यापि सत्त्वात् तदुपपादनाय सुषुप्तिमरणाद्यवस्थाप्रतिपादनपरनवखण्ड्या अपि तदुत्तरत्वमावश्यकं; अस्तु वा नवखण्डी स्वतन्त्रा; तथाऽपि त्वंपदेन विशिष्टस्य परामर्शो न युक्तः; नवखण्ड्यामपि 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति प्रश्नसत्त्वेन तदुत्तरत्वाक्षतेः। किं च खण्डान्तेषु 'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि' इत्युपदेशजन्यज्ञानयोग्यस्य 'न्यग्रोधफलमाहर' 'लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथाः' इत्यादिनियोगार्हस्य जीवस्यैव त्वंशब्देन परामर्शात् खण्डान्तेषु त्वंशब्दस्य विशिष्टपरत्वमयुक्तम् ॥

न च—श्वेतकेतुपदं सम्बुद्ध्यन्तमपि विशिष्टपरं, सम्बोधनार्थस्य विशेषणेऽन्वयः, एवं खण्डादावध्याहर्तव्यानि त्वंपदान्यपि विशिष्टपराण्येव, विजानीहीत्याद्यर्थस्य च विशेषणेऽन्वय इति न दोष इति—वाच्यम्; तथा सति जामातुरसन्निधाने पुत्रीं प्रति त्वत्पतिस्सुन्दर इति जानीहीत्यर्थपरस्य जामातस्त्वं सुन्दरोऽस्ति जानीहीति वाक्यस्य प्रयोगापत्तेः, पुत्रीपतिरूपजामातृपदार्थैकदेशे पुत्र्यां सम्बुद्ध्यर्थस्य त्वंपदार्थैकदेशे तस्यां जानीहीत्याख्यातान्तार्थस्य चान्वयसम्भवात् । अतस्तद्वारणाय सम्बुद्ध्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातान्तार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन च शाब्दबोधे पदजन्योपस्थितेर्मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यकतया तादृशकारणविरहान्नैकदेशे तथाऽन्वयबोधसम्भव इति । सत्पदस्य ब्रह्मपरत्वे महान् क्लेशः, प्रधानपरत्वे च तत्त्वमसीत्यस्य त्वं सच्छब्दार्थप्रकृतिशरीरक-

इत्यर्थः; तच्छब्दस्य स्थूलात्मस्थप्रकृतिशरीरकपरत्वात् । स आत्मेत्यस्य प्रधानं शरीरमित्यर्थात् 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वोपपत्तिः ॥

अथ---प्रधानस्य जगत्कारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्यते, उपक्रमे ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं, तच्च कार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानं तत्कार्यचेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम्; तत्तु-प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधानविज्ञानाच्चेतनविज्ञानासिद्धेर्विरुध्यते---इति चेन्न । सिद्धान्तेऽपि प्रतिज्ञाविरोधस्यापत्तेः, चेतनवर्गस्य नित्यत्वेन ब्रह्मकार्यत्वस्याभावात् । न च-शरीरद्वारकं ज्ञानावस्थाद्वारकं च ब्रह्मकार्यत्वं चेतनवर्गस्यापि सम्भवतीति-वाच्यम्, शरीरस्य प्रकृतिपरिणामत्वेन ज्ञानप्रसरणस्य प्रकृतिकार्यभूतेन्द्रियादिहेतुकत्वेन उक्तोभयविधकार्यत्वस्य प्रधाननिरूपितस्यापि चेतनवर्गे सम्भवात् ॥

वस्तुतस्तु---ज्ञानावस्थाद्वारकं कार्यत्वं प्रतिज्ञोपपादकतया नाभिमतं; विकारविकारिभावस्यैव तदुपपादकताया दृष्टान्तत्रयसिद्धत्वात्, 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः, पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः' इत्युत्तरवाक्ये-तेजोऽबन्नान्येव ज्ञात्वा नोऽस्माकं, एभ्यस्तेजोऽबन्नेभ्यः व्यतिरिक्तं, अश्रुतममतमविज्ञातं कोऽपि नोदाहर्तुं शक्नोतीति तेजोऽबन्नेभ्य एव सर्वं विज्ञातवन्त इति । यत्र प्रकृतिकार्यभूततेजोऽबन्नात्मकत्वाभावः तत्र श्रुतत्वाद्यभाव इति व्यतिरेकेण-'यदु रोहितमिवाभूदिति, तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः; यदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः; यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः; यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समासः' इति रोहितशुक्लकृष्णरूपेष्वेकैकरूपवत्त्वेन ज्ञायमानस्य तेजआद्येकैकस्वरू-

पत्वं तेन रूपेणाज्ञायमानस्य पीतमाञ्जिष्ठधूसरशोणितादिरूपवत्त्वेन ज्ञायमानस्यापि रोहितशुक्लकृष्णतेजोऽबन्नसमुदायात्मकत्वमुक्त्वा यत्र श्रुतत्वादिकं तत्र तेजोऽबन्नात्मकत्वमित्यन्वयेन घाचेतन एव प्रतिज्ञाया उपपादितत्वेन चेतनवर्गे तदुपादानावश्यकत्वाप्रतीतेः ॥

न च—पूर्ववाक्ये तेजोऽबन्नव्यतिरिक्ताश्रुतस्य निषेधेऽपि तादृशश्रुतस्यानिषेधात् उक्तव्यतिरेकव्याप्तिर्न प्रतीयत इति—वाच्यम्; अश्रुतनिषेधस्य प्रकृतानुपपादकतया व्यर्थत्वेन श्रुतनिषेधे तात्पर्यावश्यकत्वात्, अश्रुतश्रुतयोरैक्येन तन्निषेधस्य तन्निषेधरूपत्वोपपत्तेश्च ॥

न च—श्रुतत्वस्य वायुगगनादिसाधारणस्य तेजोऽबन्नात्मकत्वव्याप्यत्वं न सम्भवतीति—वाच्यम्; 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति मैत्रायणीयश्रुतौ इदंशब्दार्थप्रत्यक्षविषयत्वविशिष्टज्ञानत्वस्य व्याप्यत्वप्रतीत्या वाय्वाकाशयोः प्रत्यक्षविषयत्वाभावेन व्यभिचारात्, कथञ्चिज्जीवे सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मकार्यत्वाङ्गीकारेऽपि कालनित्यविभूत्योस्तदभावेन प्रतिज्ञायास्सिद्धान्तेऽपि सङ्कोचावश्यकत्वात् ॥

न च—उदाहृतमैत्रायणीयश्रुतौ जगत आत्मभिन्नत्वेन प्रतिज्ञाया उपपादनात्; सद्विद्याया अपि परमात्मपरत्वं युक्तमिति—वाच्यम्; अनुवादानां पुरोवादानुरोधित्वस्यावश्यकतया खलुशब्दघटितत्वेन अनुवादरूपाया मैत्रायणीयश्रुतेस्सद्विद्यानुरोधित्वस्य न्याय्यत्वेऽपि पुरोवादरूपसद्विद्यायास्तदनुरोधित्वस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यादिश्रुत्यन्तरसाम्यात् सद्विद्याया ब्रह्मपरत्वमिति—निरस्तम् । पुरोवादानुवादभावापन्नस्थल एवोक्तगतिसामान्यन्यायस्य प्रवृत्तेः ॥

अथ—स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानी हीति, यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते;

स्वं ह्यपीतो भवति' इति सुप्तस्य जीवस्य सच्छब्दार्थे लयप्रतिपादनात् तत्प्रतियोगिकलयाऽऽश्रयत्वस्य तदुपादानत्वव्याप्यत्वात् जीवोपादानत्वस्याचेतने प्रधानेऽसम्भवात् सच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वमावश्यकं—इति चेन्न । जीवस्य नित्यत्वेन मुख्यलयासम्भवादौपचारिकलयस्य प्रधानेऽपि सम्भवात् ॥

किञ्च—'वाङ्मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि' इत्यादौ इन्द्रियादीनामनुपादानभूतमनआदौ सम्पत्तिशब्दार्थलक्षणसंयोगोक्त्या अत्राप्यनुपादानभूतप्रधानेऽपि सम्पत्तिशब्दार्थलक्षणसंयोग उपपद्यते । 'यत्रैतत्सुप्तस्समस्तस्सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति' इति श्रुत्या नाडीत्वावस्थापन्नस्य प्रधानस्य, 'अथ यदा सुषुप्तो भवति, यदा न कस्य चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति श्रुत्या पुरीततित्वावस्थापन्नस्य च तस्य सुप्तजीवलयाश्रयत्वोक्त्या तादृशलयाश्रयत्वस्य प्रधानव्यावर्तकत्वाभावात् सुषुप्तिस्थानपरीक्षाधिकरणे "तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च" इत्यत्र नाड्यवच्छिन्नपुरीतदवच्छिन्नब्रह्मण एव तादृशलयाश्रयत्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणतया तादृशपुरीतदवच्छिन्नब्रह्मण एव सिद्धान्ते सच्छब्देन ग्रहणावश्यकतया तादृशविशिष्टब्रह्मणो जीवोपादानत्वाभावेन सम्पत्तिशब्दार्थलय उपादानत्वव्याप्य इत्यस्य सिद्धान्तेऽप्यसम्भवात् । तस्मात्सदेवेत्यादौ सच्छब्दवाच्यं प्रधानमिति ॥

राद्धान्तस्तु—सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं, किन्तु सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैव; बहुस्यां प्रजायेयेत्याकारकेक्षणस्य 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इत्याकारकेक्षणस्य च 'तत्तेजोऽसृजत तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इत्युत्तरवाक्येना-

भिहितस्य सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मभिन्नेऽसम्भवात् स्रक्ष्यामीत्यादि-रूपेक्षणस्य केवलब्रह्मणि सम्भवेऽपि बहुस्यामित्याकारकस्य तस्य विशिष्टनिष्ठत्वात् ब्रह्मणः स्वरूपतो बहुभावासम्भवेन विशेषणीभूत-शरीरद्वारैव तस्य वक्तव्यत्वात्, 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' ईक्षणस्य सच्छब्दार्थसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म बहुशब्दार्थस्थूलचिद-चिच्छरीरकब्रह्माभेदरूपमिति विशिष्टाद्वैतविषयकस्य स्वाश्रयत्वबहु-भावाभ्यां ब्रह्मणि निमित्तोपादानत्वरूपोभयविधकारणत्वसूचकस्य सद्विद्याप्रतिपाद्यस्य सद्विद्याया विशिष्टाद्वैततात्पर्यसूचनद्वारा तदर्थानु-वादिनां सर्वेषां वेदान्तानामपि तात्पर्यज्ञापकत्वरूपं प्राधान्यमस्तीति स्फोरयितुं शास्त्रारम्भे हेतुत्वेनोपन्यासात् ॥ अत एव—आनन्द-मयोऽभ्यासादितिवत् प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासस्योचितत्वात् नाशब्द-मीक्षतेरिति न्यासो युक्त इति निरस्तं; निरुक्तप्राधान्यसूचनायैव प्रथमं हेतूपन्यासात् ॥

यद्यपि—बहुस्यामित्याकारकत्वविशिष्टेक्षणस्यैव विशिष्टाद्वैतवादि-स्वाभिमतार्थसूचकतया बहुस्यामीक्षतेर्नाशब्दमित्येव सूत्रयितुमुचि-तम्। तथाऽपि—तथान्यासे तेजःप्रभृतिशब्दानां विशिष्टपरत्वज्ञापन-द्वारा स्वस्य गौणेक्षणसाहचर्यप्रयुक्तगौणत्वशङ्कानिरासकस्य सेयं देवतेत्यादिवाक्यप्रतिपाद्येक्षणस्य ब्रह्मणस्सर्वशरीरकत्वप्रयुक्तसर्वशब्द-वाच्यत्वरूपसिद्धार्थज्ञापकस्यासङ्ग्रहप्रसङ्ग इत्युभयविधेक्षणसङ्ग्रहाय ईक्षतेरिति सामान्यनिर्देशोपपत्तेरेतादृशेक्षणस्यापि सङ्ग्रहेणाशब्द-मित्यस्य तेजःप्रभृतिशब्दवाच्यं नेत्यर्थस्यापि विवक्षितत्वात्। एता-दृशार्थसूचनाभिप्रायेणैवेक्षतेर्नानुमानमिति न्यासपरित्यागः; अन्यथा—'नानुमानमतच्छब्दात्' 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न' इत्यादिसूत्रेषु स्वतन्त्रप्रधानपरतया प्रयुक्तस्यानुमानशब्दस्यात्र परित्यागे बीजाभावे-नासङ्गतिप्रसङ्गात्। एतेन—गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यादिसूत्रेण ईक्षणस्या-

गौणत्वं प्रसाध्य तादृशेक्षणेन प्रधानव्यावृत्तिसाधनमयुक्तं, साक्षादात्मशब्देनैव प्रधानव्यावृत्तिसाधनस्योचितत्वेनात्मशब्दान्नाशब्दमिति न्यासो युक्त इति—निरस्तम्; विशिष्टाद्वैतनिमित्तोपादानैक्यसर्वशब्दवाच्यत्वादिरूपसिद्धान्तार्थज्ञापनार्थं ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्यासाङ्गीकारात्; तत्र ब्रह्मणस्तेजःप्रभृतिशब्दवाच्यत्वसाधकं द्वितीयेक्षणघटितोक्तसूत्रार्थमजानानेन गौणत्वशङ्कायां कृतायां तन्निरासाय गौणश्चेदित्यादिसूत्रप्रवृत्तेः ॥

एवमीक्षतिधातोः फलाव्यवहितपूर्वावस्थालाक्षणिकत्वे तत्र बहुस्यां प्रजायेयेतीत्यन्तार्थस्य हन्ताहमित्यारभ्य एकैकां करवाणीत्यन्तार्थस्य तत्तद्वाक्यजन्यबोधसमानाकारकस्यान्वयानुपपत्तिः; उक्तस्थले इतिशब्दपूर्वभागस्य तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यपरत्वात् इतिशब्दस्य शाब्दबोधसमानविषयकत्वार्थकत्वात्, अयं घट इति ज्ञानमित्यादौ तथाबोधात्। हन्ताहमित्यत्र हन्त दययेत्यर्थः, हन्त हर्षेऽनुकम्पायामिति कोशात् ॥

न च—तदैक्षतेति वाक्यस्य सेयं देवतेत्यादिवाक्यस्य च तादृशार्थे लक्षणाङ्गीकारान्नानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; वाक्यस्य शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवात्। न च—अर्धमन्तर्वेदिं मिनोमीत्यर्धं बहिर्वेदिं मिनोतीत्यादौ मीमांसकैर्वाक्यस्य देशविशेषे लक्षणाङ्गीकारात् 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र सिद्धान्तिभिरपि वाक्यस्य दर्शनसमानाकारध्याने तदङ्गीकारात्, स्वज्ञाप्यसम्बन्धरूपायास्तस्याः वाक्यसाधारण्यात् प्रकृते तथाऽङ्गीकारो युज्यत इति—वाच्यम्; साङ्ख्यमते वाक्यलक्षणाया अनङ्गीकारेण तैस्तथा वक्तुमशक्यत्वात्। अत एव—गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्र ईक्षतिधातोरेव गौणत्वमाशङ्कितं; न तु वाक्यस्य; पूर्वसूत्रात्प्रथमान्ततया अनुकृष्टस्येक्षतिधातोस्तत्रान्वयात् ॥

न च–गौणश्चेदित्यत्रानुकृष्टेक्षतिपदस्य तद्घटितसमुदायपरत्वात् वाक्यलक्षणाभिप्रायकल्पनं सम्भवतीति–वाच्यम्; एवमपि लक्षणाया एव दोषात्। नवकृत्वोऽभ्यस्तात्मलक्षणा हि–अन्वयानुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या वा? । नाद्यः–ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति नवकृत्वोऽभ्यस्तेनात्मपदेन चेतनत्वेनावगते सच्छब्दार्थे ईक्षतिधातुमुख्यार्थान्वयानुपपत्तेरभावात्। न द्वितीयः–आत्मपदेन आदेशपदेन च स्थितिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपनियन्तृत्वेनावगते तस्मिन्नुत्पत्तिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वस्य तात्पर्यविषयत्वावश्यकतया तात्पर्यानुपपत्तेरप्यभावात् ॥

न च—इदं सर्वं अचेतनं; ऐदतात्म्यं–एष आदेशशब्दार्थोपदेश्यं प्रधानं, आत्मा स्वरूपं यस्य, तदेतदात्म–प्रधानस्वरूपमित्यर्थः; स्वार्थे ष्यङ् । तत् सत्यं–प्रधानस्य प्रपञ्चाभिन्नत्वं प्रामाणिकमित्यर्थः। स आत्मा–आदेशशब्दार्थभूतं प्रधानं ते शरीरमित्यर्थः, त इत्यध्याहारात्; आत्मपदस्य शरीरवाचित्वात्, 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि। यत्नेऽर्केऽग्नौ मतौ वाते' इति नानार्थकोशात्; तत्त्वमसि श्वेतकेतो--त्वं तादृशप्रधानशरीरक इत्यर्थः। एवं च–आत्मपदस्य शरीरपरत्वेन चेतनवाचित्वाभावात् तस्यान्वयानुपपत्त्यादिवारकत्वं न युज्यते; ईक्षतिधातोर्गौणत्वं वदतः पूर्वपक्षिण आत्मपदस्य चेतनपरत्वाभ्युपगमायोगात् सच्छब्दार्थस्यात्मशब्दबोध्यं चेतनत्वमभ्युपगम्य तस्य मुख्येक्षणांशे विवादस्य 'विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवादः' इति न्यायग्रस्तत्वात्; अतो गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यात्मशब्देन ईक्षणस्य गौणत्वशङ्कावारणमनुचितम्—इति वाच्यम् । आङ्पूर्वकदिशिधातोः प्रशासनार्थकस्य उपदेशे लक्षणाप्रसङ्गात् ॥

न च—अकर्तरि च कारक इति विहितस्य घञः कर्तरि लक्षणायाः सिद्धान्ते आवश्यकत्वात् साम्यमिति—वाच्यम्; प्रथमश्रुतप्रातिपदिकस्य प्रशासनार्थकत्वे सिद्धे तत्कर्मत्वस्य ब्रह्माणि बाधेन चरमश्रुतघञ्प्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणाया युक्तत्वेऽपि प्रत्ययानुरोधेन प्रकृतेर्लक्षणाया अनुचितत्वात्, प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र पूर्वतन्त्रे प्रयाजशेषरूपप्रातिपदिकानुरोधेन तृतीयाया द्वितीयार्थे लक्षणामाश्रित्य प्रयाजशेषं हविस्सु प्रक्षिपेदित्यर्थाङ्गीकारात्, तथा प्राणा वा ऋषय इत्यत्र ऋषिशब्दानुरोधेन बहुवचनश्रुतेः गौणत्वस्य गौण्यसम्भवादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्, कर्तुरेव साधकतमत्वरूपकरणत्वस्याबाधेन विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावाङ्गीकर्तॄणां सिद्धान्तिनां मते 'स एव सृज्यस्स च सर्गकर्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च' इति पराशरवचनानुसारेण प्रशासनकर्मत्वस्यापि ब्रह्मण्यबाधेन प्रत्ययस्यापि लक्षणाया अप्रसिद्धेश्च ॥

न च—अत्र ब्रह्माणि प्रशासनकरणत्वकर्मत्वयोस्सत्त्वेऽपि न घञ्प्रत्ययार्थत्वसम्भवः, तमित्यस्य प्रमाणान्तरप्रसिद्धमित्यर्थात्, अन्तर्यामिब्राह्मणादौ ब्रह्माणि प्रशासनकर्तृत्वस्य प्रसिद्धावपि तत्करणत्वकर्मत्वयोरप्रसिद्धेः; तथा च प्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणा आवश्यकीति—वाच्यम्; प्रधानगतोद्देश्यत्वस्यापि प्रमाणान्तरसिद्धत्वाभावात्, 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति सूत्रे करणाधिकरणयोश्चेति ल्युडा बाधितस्य घञोऽकर्तरि च कारक इत्यनेनाप्रसङ्गमाशङ्क्य—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति घञो भाष्यकृता समर्थितत्वेन तन्न्यायेनात्रापि तेनैव सूत्रेण घञ्सिद्धौ लक्षणाया अप्रसङ्गात्, आदेशोऽस्यास्तीत्यादेश इति घञन्ताद्भाववाचिन आदेशशब्दात् कर्तृतासम्बन्धेन सम्बन्धिपरस्यार्शआद्यच्प्रत्ययस्य स्वीकारेण लक्षणाविरहाच्च ॥

किञ्च—आदेशशब्दस्य उपदेश्यपरत्वे अप्राक्ष्य इत्यन्तेनैव तत्सिद्धेरादेशशब्दो व्यर्थः । एवं सदेव सोम्येति च वक्ष्यमाणरीत्या नपुंसकान्तेन पदान्तरेण निर्देशे स्वरसेऽपि पुल्लिङ्गशब्देन निर्देशो नियन्तृप्रत्ययार्थ एव नियन्तृपरस्यादेशशब्दस्य 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः', 'स त आत्मान्तर्याम्यमृतः', 'एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः'—इत्यत्र पर्यवसानेन-तत्प्रसिद्धापेक्षस्य निर्देशस्य पुल्लिङ्गत्वोपपत्तेः ; तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वात् ॥

अपि च आदेशशब्दस्य उपदेश्यपरत्वे उपादानमात्रस्य प्रतिज्ञातत्वेन तस्यैवोपपादनीयत्वात् उत्तरत्र 'तदैक्षत' 'असृजत' इति कर्तृत्वाभिधानानुपपत्तिः ; अतोऽपेक्षितविधानन्यायादत्रत्यादेशशब्दस्थाने मुण्डकबृहदारण्यकयोः 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते' इति नियन्तृपरमात्मशब्दप्रयोगाच्च आदेशशब्दस्यादेष्टृपरत्वमावश्यकम् ॥

न च—उक्तरीत्या आदेशशब्दस्य स्थितिकर्तृपरतया 'हन्ताहमिमा' इत्यादिना वक्ष्यमाणस्थितिकर्तृत्वोपपत्तावपि तदैक्षतेति सृष्टिकर्तृत्वाभिधानानुपपत्तिस्तदवस्थैव, सृष्टिस्थितिप्रलयसाधारणागन्तुकावस्थात्वावच्छिन्ने धातोर्लक्षणायां च प्रकृत्यस्वारस्यं सिद्धान्तेऽपि प्राहमिति—वाच्यम् ; अजहल्लक्षणापेक्षया जहल्लक्षणाया जघन्यत्वोक्तेः । उक्तं च व्याप्तेश्चसमञ्जसमित्यत्र शाङ्करभाष्ये—"लक्षणायामपि सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत" इति । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्र—ओङ्कारसदृशमुद्गीथमित्यर्थः ; उद्गीथावयवं ओङ्कारमिति विवक्षायां गौण्या वृत्त्या स्वार्थहानेरवयवलक्षणैव ज्यायसी, सन्निकृष्टत्वात्—इत्युक्तम् । इदं च भाष्यं ब्रह्मानन्दीये व्याख्यातं—सिंहो बाल इत्यादौ सिंहादिपदस्य क्रूरत्वशूरत्वादिनेव ओमितिपदस्य प्राशस्त्यविशेषेण गौण्या वृत्त्या बोधकत्वे मुख्यार्थहानिरिति वाच्यम् ; अवयवलक्षणा—

उद्गीथावयवत्वेन लक्षणा, सन्निकृष्टत्वात्—उद्गीथरूपमुख्यार्थघटितधी-प्रयोजकत्वात्—इति। उक्तरीत्या ईक्षणाभिधानान्यथानुपपत्तिसूचिता-देशपदतात्पर्यविषयस्यादेष्टृत्वस्यापीक्षतेरित्यनेन सूचनान्न तदनभिधान-प्रयुक्तन्यूनता; सूत्रे अशब्दं नेत्यन्वयानुरोधिन्यासं विना नाशब्द-मिति न्यासो ह्यादेशपदस्य नियन्तृपरत्वद्योतनाय; आशब्दमीक्षतेः, नामपर्यन्तमीक्षतेः नामरूपव्याकरणपर्यन्तमीक्षतेः, सच्छब्दवाच्यं ना पुमान् चेतनः—इत्यर्थान्तरस्यापि प्रतीतेः; आदेशपदस्य कर्तृत्व-परत्वाभावे बहूनामीक्षणानामसङ्गतिद्योतनात्, पुंवाचकस्य नेत्यस्य प्रयोगेण पुल्लिङ्गादेशपदवाच्यत्वासम्भवसूचनात्। एवं ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यस्य सर्वमचेतनं प्रधानाभिन्नमित्यर्थोऽपि न युक्तः; सर्वशब्द-स्य सङ्कोचापत्तेः, 'इदं सर्वमसृजत' इति तैत्तिरीयके 'विज्ञानं चावि-ज्ञानं च' इति चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य सर्वशब्देन ग्रहणेनात्राचेतन-मात्रस्य ग्रहणायोगात्, सन्मूलास्सोम्येमा इति पूर्ववाक्ये सर्वशब्दविशे-षितप्रजाशब्देनाचित्संसृष्टचेतनस्य ग्रहणेनात्र सर्वशब्दविशेषितेदंपदे-नापि तस्यैव ग्रहणौचित्यात्॥

न च—पूर्ववाक्ये प्रजाशब्देनाचित्संसृष्टजीवमात्रपरामर्शे तस्य सदु-पादानकत्वसन्निष्ठलयप्रतियोगित्वरूपसन्निष्ठत्वयोरनुपपत्तिरिति प्रजा-शब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वमावश्यकमिति—वाच्यम्; तथात्वे ऐतदात्म्य-मिदं सर्वमित्यस्य स्थूलशरीरकं ब्रह्म सूक्ष्मशरीरकब्रह्माभिन्नमित्यर्थात्, इदं सर्वमित्यस्य स्थूलशरीरकब्रह्मपरत्वात् एतदात्मा स्वरूपं यस्ये-त्यर्थात्, विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावस्य विशेषणविशेष्ययोरुपादा-नोपादेयभावगर्भत्वेन सन्मूला इति वाक्यस्य विशेषणविशेष्ययोरुपा-दानोपादेयभावपरत्वे प्रजाशब्दस्याचित्संसृष्टजीवपरत्वेऽपि बाधक-विरहात्। ऐतदात्म्यमित्यस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्च एतन्नियन्तृक इत्यर्थः॥

इयांस्तु विशेषः—तद्वाक्यस्य विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावपरत्वे सदन्तर्यामिकत्वरूपसदायतनत्वबहुवचनार्थबहुत्वयोर्विशेषणद्वारा प्रजाशब्दार्थेऽन्वयः, विशेषणविशेष्ययोस्तथात्वपरत्वे च साक्षादेव तयोरन्वयः; सन्मूलास्सत्प्रतिष्ठा इत्यत्र सच्छब्दस्य विशिष्टपरत्वं सदायतना इत्यत्र ब्रह्ममात्रपरत्वं, सता सोम्य तदासम्पन्न इत्यत्र सच्छब्दस्य विशेष्यपरत्वमिति—पूर्वकल्पे वैषम्यं, उत्तरकल्पे च सर्वत्र ब्रह्मपरत्वान्न वैषम्यमिति ॥

इदं तु बोध्यं—यथा मोक्षदशायामभेदप्रतिपादकानां 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतीनां सजातीययोर्निरन्तरसंयोगरूपलयपदवाच्यापृथक्सिद्धिविषयबोधपरत्वप्रतिपादनाय मैत्रायणीयोपनिषदि 'तस्मिन्नेव यजमानास्सैन्धवघना इव लीयन्त्येषा वै ब्रह्मैकता नाम हि सर्वे कामास्समाहिताः' इति श्रुतिः प्रवृत्ता; तथा ब्रह्मणि प्रपञ्चाभेदपराणां श्रुतीनामप्यपृथक्सिद्धिसंसर्गकबोधपरत्वं प्रतिपादयितुं सन्मूला इत्यारभ्य तत्त्वमसीत्यन्तं प्रवृत्तम्। यजमानाः—भगवदाराधनरूपोपासनकर्तारः, तस्मिन्नेव लीयन्ति—परमात्मानुयोगिकलयप्रतियोगिनः, एषा निरुक्तो लयः, ब्रह्मैकता—मुक्तावभेदप्रतिपादकत्वेन भासमानवाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः। श्रुतिषु लयो हि द्विविधः प्रतिपाद्यते—नाशरूपः, संयोगरूपश्च। अवस्थाया यत्र लय उच्यते तत्र नाशरूप एव, क्वचित्तादृशनाशप्रतियोगित्वमेव द्रव्येऽप्युच्यते; यथा स्वमपीतो भवतीत्यादौ। संयोगरूपलयोऽपि द्विविधः—लयशब्दप्रतिपाद्यः ऐक्यशब्दप्रतिपाद्यश्चेति। स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकनाशपूर्वकत्वे सति तदसंयुक्तपदार्थासंयुक्तत्वे सति तदनुयोगिकसंयोगरूपो लयधातुप्रतिपाद्यः; यथा पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादौ। सृष्टिकाले जलांशेषु कतिपयेषु पृथिवीत्वावस्थाया उत्पत्त्या कारणस्यांशद्वयमस्ति—कार्योपयुक्तस्तदनुपयुक्तश्चेति। तत्र कार्योपयुक्तांश उपादानं तदनु-

पयुक्तांशोऽपादानं, अत एवाद्भ्यः पृथिवीत्यादौ अनुपयुक्तांशादुपयुक्तांशस्य विभागमादाय पञ्चमी, तादृशापादानांशानामेवाप्स्विति सप्तम्यन्तेन ग्रहणादुपादानांशेष्वपि पृथिवीत्वावस्थानाशपूर्वकं जलत्वावस्थाया उत्पत्त्या तद्रूपेणापादानांशसाम्यतदसंयुक्तपदार्थसंयुक्तत्वतत्संयोगनाशत्वात् निरुक्तलयशब्दार्थोपपत्तिः। नाशपूर्वकत्वाघटितोक्तसंयोग एवैक्यशब्दार्थः, शुक्लगोः क्षीरे कपिलगोक्षीरं संसृष्टमेकीभूतमिति व्यवहारात्; यथा 'तमः परे देव एकी भवति', 'कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति' इत्यादौ पृथिवीत्वाद्यवस्थाया इव तमस्त्वावस्थाया विज्ञानमयत्वावस्थायाश्च नाशाभावात् ॥

न चैवं–सर्व एकीभवन्तीत्युक्ते एकीभावविवरणाय प्रवृत्ते—

'यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय,
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'—

इति वाक्ये नामरूपविमोकाभिधानं व्यर्थमिति–वाच्यम्; प्राकृतनामरूपयोस्साजात्यविरोधितया ऐक्यपदार्थघटकसाजात्यनिर्वाहाय तदुपादानात्। अत एव पूर्वत्र नामरूपादिसम्बन्धाभावरूपनिरञ्जनत्वस्य परमसाम्यप्रयोजकत्वं निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्युक्तम् ॥

न च–लयपदार्थघटकं साजात्यं हि न येन केन चिद्रूपेण, अव्यावर्तकत्वात्; किन्तु अनुयोगितावच्छेदकरूपेण, पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादौ तथा दर्शनात्, प्रकृते च तादृशब्रह्मत्वेन साजात्यस्य बाधात्तस्मिन् लीयत इत्यनुपपन्नमिति–वाच्यम्; अनुयोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपेण साजात्यमविवक्षितं, तदाश्रयरूपेण तद्विवक्षणे दोषाभावात्, ब्रह्मपदार्थतावच्छेदकगुणकृतबृहत्त्वेन साजात्यसम्भवात्; तस्य च स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन परममहत्परिमाणवत्त्वरूपत्वात्, मुक्तौ धर्मभूतज्ञाने परममहत्परिमाणोत्पत्तेः, 'स चानन्त्याय कल्पते' इति

श्रुतिसिद्धत्वात्। अत एव सुबालोपनिषदि 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति निरुक्तगुणकृतबृहत्त्वबोधनाय ब्रह्मैव सन्नित्युक्तं, अप्ययपदार्थे निरुक्तसाजात्यस्य घटकत्वेऽपि विशिष्टवाचकानामिति न्यायेनाप्ययपूर्वकस्यैतैर्निरुक्तनिरन्तरसंयोगमात्रपरत्वान्नासङ्गतिः। मैत्रायणीयवाक्येऽपि 'अत्र हि सर्वे कामास्समाहिताः' इति गुणकृतबृहत्त्वस्य साजात्यघटकत्वमभिहितं; अत्र—एकतायां, सर्वे कामाः—धर्मभूतज्ञानविकासरूपसत्यसङ्कल्पत्वादयः, समाहिताः—अन्तर्भूता इत्यर्थात्॥ एवं च—ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यस्य ब्रह्मानुयोगिकनिरुक्तलयपदार्थभूतापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रतियोगी भवतीत्यर्थः; भूधातोरपृथक्सिद्धिपरत्वात्॥

न च--ब्रह्मैव सन्नित्यादौ द्वितीयब्रह्मपदस्य गुणकृतबृहत्त्वाश्रयपरत्वसम्भवान्न भूधातोरपृथक्सिद्धौ लक्षणा युक्तेति--वाच्यम्; तथा सति ब्रह्मपदस्य लक्षणापत्तेः, शक्यतावच्छेदकभिन्नरूपेण बोधे लक्षणावत् तदेकदेशपरित्यागेऽपि तस्या दुर्वारत्वात्। अत एव पिष्टमय्यो गाव इत्यत्राकृतिमात्रबोधतात्पर्येण गोपदप्रयोगे लक्षणेत्युक्तं शक्तिवादगादाधर्याम्। भूधातोः ब्रह्मपदस्य वा लक्षणासाम्येऽपि 'एषा वै ब्रह्मैकता नाम' इति श्रुत्यनुमतत्वात् भूधातोर्लक्षणैव युक्ता; 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते' इति श्रुत्यनुमतत्वात् श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनपदस्य श्येनसदृशयागे सैषा चतुष्पदा गायत्रीति श्रुत्यनुमतत्वाद्गायत्रीपदस्य च गायत्रीसदृशब्रह्मणि लक्षणायाः पूर्वोत्तरमीमांसासिद्धत्वात्, सदेव सोम्येत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या असधातोर्लयार्थकत्वस्य क्लृप्ततया तन्न्यायेनात्रापि भूधातोरेव तत्कल्पनस्य युक्तत्वाच्च। न च--एषा वै ब्रह्मैकतानामेत्यस्य उक्तलय एकताशब्दबोध्य इत्यर्थोऽस्त्विति--वाच्यम्; तथा सति तद्वाक्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, एकताप्रतिपादकवाक्यवेद्य इत्यर्थे च समानाधिकरणवाक्यतात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगात्॥

न च—ममापि परेऽव्यये सर्व एकी भवन्तीत्यैक्यशब्दविवरणरूपतयोपयोगोऽस्त्विति—वाच्यम्; यथा नद्यस्स्यन्दमाना इत्युत्तरमन्त्रेण तद्विवरणेन विवरणाकाङ्क्षाविरहात्। तथा च मैत्रायणीयवाक्यस्य मुक्तावभेदबोधकवाक्यतात्पर्यग्राहकत्ववत् सन्मूला इत्यादेरभेदश्रुतिसामान्यतात्पर्यग्राहकत्वं; यतस्सर्वाः प्रजाः सन्मूलास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः, अत इदं सर्वमैतदात्म्यं एतदात्मवाचकशब्दजन्यबोधविशेष्यं; ष्यञो वाचकपदजन्यबोधविशेष्यत्वरूपसम्बन्धपरत्वात् जगत्समानविभक्तिप्रयोज्यब्रह्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपं ब्रह्मसामानाधिकरण्यं सन्मूलत्वाद्यन्यतमहेतुकं तत्त्रयनियतापृथक्सिद्धिसम्बन्धप्रयुक्तमित्यर्थः। सामानाधिकरण्यं नाम—अभेदापृथक्सिद्ध्यन्यतरसंसर्गकबोधकजनकत्वम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यानन्तपदाभ्यां सामानाधिकरण्यमभेदघटितं, ज्ञानपदेन सामानाधिकरण्यमपृथक्सिद्ध्यभेदोभयसंसर्गघटितं; तेन ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वयोर्लाभः। नीलमुत्पलमित्यादौ गुणगुणिनोः देवोऽहमित्यादौ जीवशरीरयोः ब्रह्मवनमित्यादौ जगद्ब्रह्मणोश्च सामानाधिकरण्यमपृथक्सिद्धिघटितमेव। तत्र जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यस्य अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावगाहिबोधपरत्वजनकत्वरूपतां ग्राहयति ऐतदात्म्यमित्यादिकं; अन्यथा तद्वाक्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, शरीरशरीरिभावस्य सदायतना इत्यनेन प्राप्तत्वात्॥

न च—ष्यञः स्ववाचकपदजन्यबोधविशेष्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धे लक्षणाप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; सम्बन्धत्वावच्छिन्ने शक्तस्य तस्य निरुक्तपरम्परायामपि शक्तेरनपायात्। अस्तु वा लक्षणा, तथाऽपि न दोषः, वाक्यानर्थक्यापेक्षया लक्षणाया एव बलीयस्त्वात्, अत एव दर्शे कर्तव्यस्य अग्न्याधानादेश्चतुर्दश्यां करणे प्रायश्चित्तप्रतिपा-

दिकायां—

"यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमास्तानानयेधात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रमात्रे इदं चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रिते चरुम्"—

इति श्रुतौ त्रेधा तण्डुलान् विभजेदित्यनेन तण्डुलानां मध्यमादिभावेन विभागो न विधीयते, मध्यमादिवाक्यैरेव तत्सिद्ध्या वैयर्थ्यप्रसङ्गात्; किन्तु पूर्वदेवतापनयो विधीयते, तण्डुलपदस्य पूर्वदेवतासंयुक्तहविर्मात्रे लाक्षणिकत्वात्, हविषां च दधिमिश्रितपुरोडाशरूपेण त्रैविध्यात् त्रेधेत्यनुवादः । न चैवं लक्षणादोषः, वाक्यानर्थक्याल्लक्षणाया ज्यायस्त्वादिति—व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे । एवं च--सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदार्थस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयः; न तु सर्वपदस्य तच्छरीरकपरत्वमभ्युपगम्य तस्याभेदेनान्वयः; तथा सति इदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयस्य तदेकदेशे सर्वस्मिन्नन्वयस्य वक्तव्यत्वेन व्युत्पत्तिविरोधापत्तेः, एवं नीलादिशब्दानां गुणमात्रवाचकत्वेऽपि न क्षतिः, अपृथक्सिद्धिसम्बन्धमादायैव नीलो घट इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहात्, तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदस्य श्वेतकेतुमात्रपरत्वेन तत्पदार्थस्य तेजसो ब्रह्मणि तत्र अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयसम्भवात् ॥

एवं प्रतर्दनविद्यायां 'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनं—तं मामायुरमृतमुपास्व' इत्यस्य अस्मच्छब्दार्थेन्द्रविशेष्यकापृथक्सिद्धिसंसर्गकप्राणपदार्थपरमात्मप्रकारकोपासनविधिपरत्वान्नानुपपत्तिः, अन्यथा मामित्यस्य तच्छरीरकपरत्वे अहनमित्यत्रापि अध्याहृताहम्पदस्य इन्द्रपरतया वैरूप्यापत्तेः । तथा च—तत्तेज ऐक्षतेत्यत्रापि तेजःपदार्थस्य तेजसो ब्रह्मणि तत्पदार्थे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयात् तेजःपदस्य क्वचिद्विशिष्टपरत्वं, क्वचिद्विशेषणमात्रपरत्वमिति वैरूप्यानवकाशः । शरीरवाच-

कानां शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वमित्यादिभाष्यस्य शरीरिविशेष्यकबोधजनकत्वमित्यर्थाङ्गीकारात् शरीरशरीरिभावरूपापृथक्सिद्धेस्संसर्गत्वेऽपि न विरोधः। यद्वा—ऐतदात्म्यमिति वाक्यं अपृथक्सिद्धप्रकारवाचिनां पदानां प्रकारिणि शक्तिग्राहकं, सर्वं खल्वित्यादावपि सर्वपदार्थस्य तदपृथक्सिद्धस्याभेदेन ब्रह्मण्यन्वयः॥

एवं च—तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ तेजआदिपदानि विशिष्टपराण्येव, यत्र क्वचन शोचतीत्यादौ तु तेजःप्रभृतिपदानि विशेषणमात्रपराणि; तेजआदिपदानां क्वचिद्विशिष्टपरत्वे तत्प्रकरणे सर्वत्र विशिष्टपरत्वेन भाव्यमिति नियमायोगात्; साङ्ख्यमतेऽपि सदेव सोम्येदमित्यत्र सत्पदस्य स्थूलावस्थाशून्यप्रधानपरत्वस्य, सन्मूला इति वाक्ये सदायतना इति सच्छब्दस्य स्थूलावस्थप्रधानपरत्वस्य, 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इत्यत्र नाडीत्वाद्यवस्थापन्नप्रधानपरत्वस्य, चाङ्गीकारेण एकप्रकरणस्थैकानुपूर्व्यवच्छिन्नपदानामेकार्थपरत्वमिति नियमस्य तन्मतेऽप्यसम्भवात् विशिष्टयोः कार्यकारणभावस्य विशेषणयोः कार्यकारणभावगर्भतया यत्र क्वचनेत्यादेः विशेषणांशे तदुपपत्तिप्रदर्शनपरत्वाच्चासङ्गतिः॥

एवं च—पूर्वं तेजआदिपदानां विशेषणमात्रपरत्वस्यापि सत्त्वात् हन्ताहमिमा इत्यत्र विशेषणपरामर्शापत्तिः, विशिष्टगतसमष्टिसृष्टेर्विशेषणसमष्टिघटितत्वेन विशेषणांशे व्यष्टिसृष्टितदुपपत्त्यादिप्रदर्शनस्य नासङ्गतिः। एवं च—तत्तेज ऐक्षतेत्यत्र तेजःप्रभृतिशब्दानां विशिष्टपरत्वेन गौणेक्षणसाहचर्यप्रयुक्तगौणत्वशङ्कानुदयात् सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं; इदम्पदस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वेन तदभेदस्य सच्छब्दार्थे सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे सम्भवात् आदेशपदेन नियन्तृतयाऽवगतस्यैवानेन वाक्येनोपादानत्वोक्तेः तत्र प्रसिद्धकार्याभेदायोगात् श्वेतकेतोः पूर्वमीमांसोपचितमनस्कत्वाच्च आकृत्यधिकरणन्यायसिद्धं

इदम्पदस्य विशिष्टपरत्वं स्वयमेवासौ ज्ञास्यतीत्यभिप्रायेण वैशिष्ट्यस्य कण्ठरवेणानभिधानोपपत्तेः। एवं—तत्त्वमसीत्यत्र त्वम्पदश्वेतकेतु-पदादिकमपि विशिष्टपरं, सम्बोधनार्थस्य स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि-त्याख्यातान्तार्थस्य च विशेषणेऽन्वयः; मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पद-जन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति पूर्वपक्षोक्तहेतुतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदक-मुख्यविशेष्यतात्वस्य अपृथक्सिद्धिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्न-प्रकारताभिन्नविशेष्यतात्वरूपस्य मुख्यविशेष्यत्वापृथक्सिद्धिसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रकारत्वोभयसाधारणत्वेन तत्त्वमसीत्यादौ श्वेतकेतुपदार्थैकदेशे जीवे सम्बोधनविभक्त्यर्थस्य स्वप्नान्तं मे सोम्येत्यत्र त्वंपदार्थैकदेशे तत्र आख्यातान्तार्थस्य चान्वयोपपत्तेः; श्वेतकेतुनिष्ठप्रकारतायाः अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नतया तदतिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-ताभिन्नत्वाक्षतेः; जामातस्त्वं सुन्दरोसीति प्रयोगस्य पुत्र्युद्देश्यकस्य नापत्तिप्रसङ्गः, पुत्रीप्रतिरूपजामातृपदार्थैकदेशपुत्र्यां निरूपितत्व-सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासत्त्वेनापृथक्सिद्धिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रकारताभिन्नविशेष्यताविरहेण तेन सम्बन्धेन पदजन्योपस्थिति-रूपकारणबाधात् ॥

एवं च—मोक्षजनकतावच्छेदकीभूतत्वंपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-ताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य प्रधानत्वव्यावर्तकस्य सत्त्वात् त्वंपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितास-म्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वस्य प्रधानत्वसाधकस्याभावाच्च सच्छ-ब्दवाच्यं न प्रधानम् ॥

एवं—प्रतिज्ञाविरोधादपि सच्छब्दवाच्यं न प्रधानं; स्वावच्छिन्न-पूर्ववृत्तितावच्छेदकत्व—स्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्व—स्वावच्छिन्नाविषयक-प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन सर्वपदार्थतावच्छेदकविशि-ष्टधर्मवत्त्वं हि—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञार्थः। अत्र मृत्त्वावच्छि-

न्नोपादानतावच्छेदकत्वाभाववति घटत्वे व्यभिचारवारणाय प्रथम-सम्बन्धः, घटत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वाभाववति दण्डत्वे व्यभिचारवारणाय द्वितीयः, घटत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वाभाववति घटत्वे तद्वारणाय तृतीयः। तेन कार्यकारणयोरभेदेन कारकव्यापार-वैयर्थ्यमिति शङ्कानवकाशः। यद्यपि—स्वभिन्नत्वनिवेशेनापि उक्त-व्यभिचारस्य उक्तशङ्कायाश्च वारणसम्भवात् गुरुभूतसम्बन्धनिवेशो निष्फलः; तथाऽपि—तस्य परिष्कारान्तरत्वान्न वैयर्थ्यं, यच्चा-श्रुतश्रुतपदयोः स्वभिन्नत्व एव तात्पर्यात् स्वभिन्नत्वमेव तृतीय-सम्बन्ध इति बोध्यम्। तथा च—सत्पदार्थतावच्छेदकं सर्वपदार्थता-वच्छेदकावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकं; उक्तत्रितयसम्बन्धेन सत्पदार्थ-तावच्छेदकविशिष्टत्वात्, यत्र उक्तत्रितयसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टत्वं तत्र तद्धर्मावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वमिति व्याप्तेः घटत्वादिविशि-ष्टमृत्त्वादौ दर्शनात्॥ 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य-मतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्' इत्युक्तादेशस्यैव सदेवेत्यादिवाक्ये सच्छब्देन ग्रहणात् येनाश्रुतमित्यादेश्च स्थूलरूपेणाश्रुतं सर्वं सूक्ष्म-रूपेण श्रुतं तदभिन्नं श्रुतं भवतीत्यर्थात् अग्र आसीदित्यनेन पूर्ववृत्ति-तावच्छेदकत्वरूपप्रथमसम्बन्धस्य येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यनेन च द्वितीयतृतीयसम्बन्धयोर्लाभात् सत्पदार्थतावच्छेदके उक्तसम्बन्ध-त्रयेण सत्पदार्थतावच्छेदकत्वस्य नासिद्धिः॥

एवं च—प्रधानत्वस्य सत्पदार्थतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नस्य जीवो-पादानत्वविरहेण सर्वपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्व-विरहात् उक्तसम्बन्धत्रयेण सत्पदार्थतावच्छेदकविशिष्टत्वरूपप्रति-ज्ञाया अनुपपत्तिः, व्यापकाभावे व्याप्यसत्त्वासम्भवात् सूक्ष्मचिद-चिद्विशिष्टब्रह्मत्वस्य तथात्वे च तस्य सर्वपदार्थतावच्छेदकस्थूलचिद-चिद्विशिष्टब्रह्मत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञोपपत्तिः।

न च—जीवोपादानत्वं न जीवस्वरूपनिरूपितोपादानत्वं, जीवस्वरूपस्य नित्यत्वेन कार्यत्वायोगात्, किं तु जीवापृथक्सिद्धवस्तूपादानत्वमेव तत्; तादृशं च वस्तु धर्मभूतज्ञानमिव शरीरमपीति तदुपादानत्वात् प्रधानस्यापि जीवोपादानत्वोपपत्तिरिति—वाच्यम्; एवमपि प्रधानस्य जीवधर्मभूतज्ञानोपादानत्वाभावेन सर्वोपादानत्वभङ्गात्। ब्रह्मणश्च पूर्वावस्थापन्नजीवीयधर्मभूतज्ञानशरीरकस्य उत्तरावस्थापन्नतच्छरीरकं प्रति उपादानत्वान्न सर्वोपादानत्वानुपपत्तिः॥

ननु—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूतत्रयमयत्वेनैव प्रतिज्ञायाः श्रुतावुपपादितत्वात् चेतने तदुपपादनमनावश्यकं, अत एव वियत उत्पत्त्यभावे प्रतिज्ञाहानिमुद्भावयता सूत्रकृता आत्मनो नित्यत्वमुक्तं; प्रतिज्ञा च नोपपादिता। न च—भूतत्रयमयत्वेनैव तदुपपादनस्यावश्यकत्वे आकाशादावपि तदुपपादनं न युज्यत इति—वाच्यम्; पञ्चीकरणप्रक्रियया आकाशादावपि भूतत्रयमयत्वस्य सत्त्वात्। तथा च—जीवे तदुपपादनस्यानावश्यकत्वात् प्रतिज्ञाविरोधादितिसूत्रं प्रक्षिप्तमेव, द्वैताद्वैतभाष्ययोरव्याख्यातत्वाच्च—इति चेत्॥ उच्यते—सद्विद्या तावत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन षोडशखण्डात्मिका विशिष्टोपादानत्वपरा; तत्र प्रतिपिपादयिषितार्थस्य साधिष्ठताख्यापनाय पितापुत्राख्यायिकया प्रतिपिपादयिषितार्थोऽवतार्यते प्रथमखण्डेन, अनन्तरं षड्भिः खण्डैः स एवार्थः प्रतिपाद्यते, अनन्तरं च नवभिः खण्डैः स एवार्थः स्थाप्यत इति—प्रथमखण्डो नवखण्डी च आद्यषट्कशेषभूतौ। केनायं सिद्धो विभाग इति चेत् सद्विद्यान्त इव सप्तमखण्डान्तेऽपि तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति द्विरुक्त्या पित्रा पुत्रस्य उत्पिपादयिषितज्ञानस्य सम्यक् निष्पन्नत्वावगमात् अवान्तरार्थज्ञाननिष्पत्तिपरत्वे प्रतिखण्डं द्विरुक्त्यापत्तेः, नवखण्ड्यारम्भे उद्दालको हारुणिरिति पुनरुपदेशारम्भप्रतीतेश्च॥

तथा च–सद्विद्या सर्वाऽपि विशिष्टोपादानत्वसमर्थनाय प्रतिज्ञोपपादनपरैव, तत्र जीवे प्रतिज्ञोपपादनस्यानावश्यकत्वे नामरूपव्याकरणप्रतिपादनपरवाक्ये नामरूपयोः स्वपर्यन्तत्वलाभाय परानुप्रवेशस्यावश्यकत्वेऽपि जीवद्वाराऽनुप्रवेशस्य जीवानुप्रवेशघटितत्वस्य व्यर्थत्वापत्तेः, जीवे प्रतिज्ञोपपादनाय जीवस्यापि कार्यत्वसिद्धये तदुपपादनात् ॥

एवं शरीरद्वारा जीवस्य कार्यत्वोपपादनपरस्यान्नमशितमित्यादिपञ्चमखण्डस्य ज्ञानावस्थाद्वारा शरीरद्वारा च तदुपपादनपरस्य स्वप्नान्तमित्याद्यष्टमखण्डस्य च वैयर्थ्यापत्तिः, तत्र हि खण्डे 'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि'–इत्यादिना ज्ञानावस्थाद्वारकं 'अशनायापिपासे सोम्य विजानीहि'–इत्यादिना शरीरद्वारकं च कार्यत्वमुपपाद्य 'सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः'–इति जीवानामुक्तोभयविधकार्यत्वसत्त्वेन सदुपादानकत्वं सम्भवतीत्यभिधाय 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते, मनःप्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां' इत्यनेन सुषुप्तिकाल इव मरणकालेऽपि जीवानां परदेवताशब्दिते सति सम्पत्तिं प्रदर्श्य स य एषोऽणिमेति आदेशस्य सूक्ष्मावस्थापन्नस्य सर्वोपादानत्वमुपसंहृतं; यतस्स आदेशस्सदित्युक्तः अयमणिमा उपादानतावच्छेदकसूक्ष्मचिदचिच्छरीरक इत्यर्थात्। प्रतिज्ञाविरोधादिति सूत्रं च न प्रक्षिप्तं, वृत्तिग्रन्थे तादृशसूत्रदर्शनात् ॥

किं च–गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्रात्मशब्दस्य गौणत्ववारकत्वं प्रतिपादयता सूत्रकृता देवताशब्दस्य तदनभिधानाद्न्यूनता। न च–देवताशब्दस्य 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति अचेतने प्रयुक्तगौणदेवताशब्दसामानाधिकरण्येन गौणत्वसन्देहात् न तदभिधानम्;

थद्वा आकाशस्य शब्दादित्यस्यैवात्मनश्शब्द इत्यस्याप्यङ्गीकारेणात्मवाचिदेवताशब्दस्यापि ग्रहणान्न न्यूनतेति—वाच्यम् ; एवमपि स्वाप्ययादिति सुषुप्तिकालीनजीवलयाश्रयत्वस्यास्फुटस्य प्रधानव्यावर्तकत्वमभिदधता सूत्रकारेण सत्प्रतिष्ठा इत्युक्तप्रलयकालीनलयाश्रयत्वस्य स्फुटस्य जीवोपादानत्वव्याप्यस्य प्रधानव्यावर्तकतया तदनभिधाने न्यूनतापत्तिः, प्रतिज्ञाविरोधादिति सूत्रसत्त्वे च प्रतिज्ञाशब्देन जीवस्य कार्यत्वोपपादनपरभागसामान्यस्य देवताशब्दघटितस्य प्रतिज्ञोपपादकस्य विवक्षितत्वान्न न्यूनतेति ॥

न चैवं—स्वाप्ययादिति व्यर्थं, यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नामेत्यस्यापि ज्ञानावस्थाद्वारकजीवकार्यत्वोपपादनपरत्वात् प्रतिज्ञाशब्देन तस्यापि सङ्ग्रहादिति—वाच्यम् ; प्रधानस्य सच्छब्दार्थत्वेऽपि प्रतिज्ञाविरोधाप्रवृत्तेः, जीवापृथक्सिद्धशरीरोपादानत्वरूपजीवोपादानत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् जीवापृथक्सिद्धधर्मभूतज्ञानोपादानत्वमादायैव जीवे प्रतिज्ञोपपादनं कर्तव्यमिति निर्बन्धाभावात् ॥

न च—धर्मभूतज्ञानस्यापि सर्वान्तर्गतत्वात् तदुपादानत्वाभावेऽपि प्रतिज्ञाविरोधो दुर्वार इति—वाच्यम् ; धर्मभूतज्ञानस्य विशेषणतैकस्वभावत्वेन जीवस्य सत्पदार्थकार्यत्वेन तज्ज्ञानेन जीवस्य ज्ञातत्वेन तद्विशेषणीभूतधर्मभूतज्ञानस्यापि ज्ञाततासम्भवात्, तत्र प्रतिज्ञोपपादनार्थं तत्र कार्यत्वस्यानावश्यकत्वात् ; अन्यथा कालेऽपि प्रतिज्ञोपपादनार्थं कार्यत्वस्यावश्यकत्वापत्तेः, कालस्य वस्तुविशेषणतयैव प्रतीतेः ; विशेष्यस्य ज्ञातत्वेऽपि विशेषणस्याज्ञातत्वसम्भवात्तत्र प्रतिज्ञोपपादनमावश्यकमिति चेत्, प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अतः प्रतिज्ञायाः प्रधानव्यावर्तकत्वायोगात् स्वाप्ययादिति सूत्रं प्रवृत्तं, तच्च प्रधानव्यावर्तकम् । तथा हि—जीवस्य नाशो हि जीवापृथक्सिद्धवस्तुनाशः, न तु जीवस्वरूपनाशः ; तस्य नित्यत्वेन नाशाप्रतियोगित्वात् । तादृशापृथ-

क्सिद्धवस्तुनाशोऽपि द्विविधः, शरीरनाशधर्मभूतज्ञाननाशभेदात्; तादृशशरीरनाशरूपजीवनाशस्य शरीरोपादानभूते प्रधाने सम्भवेऽपि धर्मभूतज्ञाननाशात्मकजीवनाशस्य तादृशज्ञानानुपादाने प्रधानेऽसम्भवात्, स्वाप्ययरूपसम्पत्तेः प्रधानव्यावर्तकत्वोपपत्तिः ॥

न च—ब्रह्मण्यपि तादृशधर्मभूतज्ञाननाशाश्रयत्वं न सम्भवति, बाह्यपदार्थविषयकत्वरूपजाग्रदवस्थापन्नधर्मभूतज्ञाननाशरूपसुषुप्तेस्तत्पूर्वावस्थापन्नधर्मभूतज्ञानरूपतदुपादान एव सम्भवात् तयोरेव उपादानोपादेयभावादिति—वाच्यम्; उत्पत्तिविनाशौ हि सिद्धान्ते अवस्थाया एव, द्रव्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्, तादृशमुत्पत्तिमत्त्वं नाशप्रतियोगित्वं चावस्थायामिव तद्विशिष्टेऽपि पर्याप्तं, घटत्वावस्थाया उत्पत्तौ घटत्वावस्था उत्पन्नेतिवत् घट उत्पन्न इति तस्या नाशे सा नष्टेतिवत् घटो नष्ट इति च व्यवहारात् ॥ एवं शरीरगतं धर्मभूतज्ञानगतं चोत्पत्तिमत्त्वं नाशप्रतियोगित्वं च तद्विशिष्टे जीवेऽपि पर्याप्तं, शरीरस्योत्पत्तौ नाशे च शरीरमुत्पन्नं नष्टमितिवत् चैत्र उत्पन्नो नष्ट इति व्यवहारात्; 'जीवापेतं वा व किलेदं म्रियेते, न जीवो म्रियते' इत्येकादशखण्डे जीवे नाशप्रतियोगित्वव्यवहारस्य शरीरनाशविषयकत्वोपपादनात्; 'यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इति अष्टमखण्डे धर्मभूतज्ञानसामान्यनाशरूपसुषुप्तिदशायां जीवे नाशप्रतियोगित्वोक्तेश्च। तथा तादृशजीवे पर्याप्तमुत्पत्तिमत्त्वं नाशप्रतियोगित्वं च तच्छरीरके परमात्मनि पर्याप्तं, परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरत्वात्। अतो जीवशरीरत्वानापन्नद्रव्यनिष्ठावस्थागतोत्पत्तिविनाशप्रतियोगित्वयोश्चावस्थातदाश्रयद्रव्यतच्छरीरकपरमात्मसु पर्याप्तित्रयं, शरीरत्वतद्व्याप्यदेवत्वाद्यवस्थागतोत्पत्तिविनाशप्रतियोगित्वयोश्चावस्थातदाश्रयद्रव्यतच्छरीरकजीवतच्छरीरकपरमात्मसु पर्याप्ति-

चतुष्टयम्। एवं धर्मभूतज्ञाननिष्ठावस्थागतोत्पत्त्यादेरपि पर्याप्तिचतुष्टयादिकमित्यग्रे विवेचयिष्यते। एवं च—पूर्वोत्तरावस्थधर्मभूतज्ञानयोरुपादानोपादेयभावस्य तद्विशिष्टजीवयोरुपादानोपादेयभावव्याप्यत्वात्तादृशजीवयोस्तथात्वस्य तच्छरीरकपरमात्मनोस्तथात्वव्याप्यत्वाज्जाग्रदवस्थधर्मभूतज्ञाननाशप्रतियोगित्वस्य तादृशज्ञानाश्रयजीवशरीरकपरमात्मनिष्ठत्वात्तादृशानुयोगिकत्वस्य च तत्पूर्वावस्थज्ञानाश्रयजीवशरीरकपरमात्मनिष्ठत्वात् स्वाप्ययरूपसत्सम्पत्तेः परमात्मानुयोगिकत्वोपपत्तिः; पृथिवीत्वावस्थाजलत्वावस्थादेरुत्पत्तिविनाशवत्त्वेऽपि तदवस्थपृथिव्यादिशरीरकपरमात्मनोरुपादानोपादेयभावस्य अद्भ्यः पृथिवीत्यादिश्रुत्या तादृशपरमात्मनोरेव नाशानुयोगिप्रतियोगिभावस्य च 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते' इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥

एवं च—यत्रैतत्पुरुषस्स्वपितीत्यादेरयमर्थः। एतत्पुरुषः--एष पुरुषः, यत्र--यत्कालावच्छेदेन, स्वपिति नाम--स्वशक्यार्थविशिष्टत्वसम्बन्धेन स्वपितीत्यानुपूर्व्यवच्छिन्ननामवान्; नामपदस्य तद्विशिष्टपरत्वाभावेऽपि निपातत्वेन भेदान्वयसम्भवेन विशिष्टलाभः; तन्नामत्वं च—तन्निष्ठशक्तिनिरूपकत्वमेव; आख्यातस्य कर्तरि शक्तेः स्वपितीत्यस्य पुरुषनामत्वोपपत्तिः, न तु सुबन्तत्वविशेषणघटितं तत्, प्रयोजनाभावाद्गौरवाच्च। न च वाक्यव्यावृत्त्यर्थं तदावश्यकं; मुक्तानां परमामतिरिति वाक्यस्यापि नामत्वाङ्गीकारात् तिङन्तपदसाधारणपदत्वनिवेशेन तद्व्यावृत्तिसम्भवाच्च। 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति'—तत्कालावच्छेदेन प्रकृतसदनुयोगिकलयप्रतियोगी भवति; स्वमपीतो भवति—स्वानुयोगिकलयप्रयोजकधर्मवान् भवति, सम्पूर्वकपदिधातोर्नाशमात्रार्थकत्वादकर्मकत्वं; अपीतेश्च लयप्रयोजकादृष्टादिरूपधर्मार्थकत्वात् धात्वर्थतावच्छेदकलयरूपफलाश्रयत्वेन स्वपदार्थस्य कर्मता

अपीतिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयार्थकर्मत्वं च परसमवेतत्वाघटितमिति फलस्य कर्तृगतत्वेऽपि आत्मना आत्मानं वेत्सीत्यादाविव द्वितीया बोध्या; स्वपिति नाम—स्वप्रतियोगिकस्वानुयोगिकलययोस्समानकालिकत्वमुक्त्वा तयोर्वाच्यवाचकभावज्ञापनाय कार्यकारणभावमाह—तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति; स्वप्रतियोगिकस्वानुयोगिकलयप्रयोजकधर्मवत्त्वं स्वपिति नाम प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। अत्र यद्यपि—ष्वप् शय इति स्वपितिधातोर्निष्पन्नः स्वपितिशब्दः, न तु स्वशब्दोपपदादपीतेः; तथाऽप्यशनायादिनिर्वचनवत् इदमर्थवादरूपमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

अथ—अत्र समभिव्याहृतक्रियाकर्तरि शक्तेन स्वपदेन स्वापकर्तुः पुरुषस्यैव ग्रहणं स्यात्, न तु परमात्मनः; चैत्रस्स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ तथा दर्शनात्; न चेष्टापत्तिः, 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति' इति सच्छब्दस्वशब्दयोरेकविषयत्वावश्यम्भावात्—इति चेन्न। पुरुषशब्दस्यापि परमात्मपर्यन्तत्वात्, मनुष्यादिनामरूपाभिमानरागलोभाद्यनुगुणबहिर्ज्ञानप्रसरवत् जागरितावस्थजीवविशिष्टपरमात्मा देवमनुष्यादिनामरूपरागद्वेषलोभमोहाद्यौपायिकबाह्यान्तराभिमानकालुष्यरहितजीवशरीरकस्सन् आत्मन्यन्तर्भूत इत्यर्थ इति स्वाप्ययसूत्रटीकायां व्याख्यानात् ॥

न च—पुरुषपदस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वमयुक्तं, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत इत्युपसंहारे लौकिकप्रसिद्ध्यनुवादात् लौकिकानां ब्रह्मणि तत्प्रसिद्धेरभावात्; एवं यत्रैतत्पुरुषः अशेषितानामपिपासितानामित्युक्तपुरुषपदयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावेन वैरूप्यापत्तिश्चेति—वाच्यम्; प्रायपाठानुरोधेनाचक्षत इत्यस्य वैदिकप्रसिद्धिपरत्वात्; 'यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते; तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति' 'यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

नाम तेज एव तत्पीतं नयते, तत्तेज आचष्ट उदन्येति'—इत्यत्राचक्षत इत्यनेन वैदिकप्रसिद्धेरेव विवक्षितत्वात्, लौकिकानां जलतेजसो- रशनायोदन्याव्यवहारविरहात्; अशनेच्छापानेच्छयोरेव तद्व्यवहारात् पुरुषशब्दस्य क्वचिद्विशेषणमात्रपरस्यापि तेजश्शब्दन्यायेन प्रकृते विशिष्टपरत्वे बाधकविरहात् ॥

न च—उत्तरखण्डयोः सर्वाः प्रजास्सति सम्पद्य न विदुस्सति सम्पत्स्यामह इति, सत आगम्य न विदुस्सत आगच्छामह इतीत्यत्र प्रजाशब्दस्य विशिष्टपरत्वाभावात्, अत्रत्यपुरुषपदस्य विशिष्टपरत्वं न युक्तं, सुषुप्तौ सति सम्पत्तेः प्रबोधदशायां सत आगमनस्य च स्वीकारे सति सम्पन्ना वयं सत आगता वयमिति प्रतीतिस्स्यादित्या- शङ्कानिरासाय तयोः खण्डयोः प्रवृत्तत्वात् पूर्वखण्डे पुरुषशरीरक- परमात्मनः सत्सम्पत्त्युक्तौ तत्रैव तादृशापत्तिवारणस्य युक्तत्वेऽपि जीवे तद्वारणानुचितत्वादिति—वाच्यम्; पूर्वखण्डे विशिष्टस्य तत्स- म्पत्त्युक्तावपि विशेषणांशे तादृशाशङ्कानिरासकतया उत्तरखण्डयोः प्रवृत्त्युपपत्तेर्विशिष्टे सत्सम्पत्तेर्विशेषणविशेष्योभयस्मिन् सत्सम्पत्ति- रूपत्वात्, तत्र विशेष्यांशे सर्वज्ञे तादृशप्रतीतिसत्त्वेन तदापादनासम्भ- वात्, विशेषणांश एव तादृशाशङ्काया निरसनीयत्वात्, पुरुषस्स्वपिति न विदुरित्येकवचनबहुवचनाभ्यां पूर्वत्र ब्रह्मपर्यन्ततायाः उत्तरत्र जीवमात्रपरत्वस्य च स्फोरणात्; यथा वकुलादिनानावृक्षरसानां मध्वन्तर्गतानां अहमस्य वृक्षस्य रस इति ज्ञानं नास्ति, यथा वा समुद्रं प्रविष्टानां गङ्गादीनां अहं गङ्गेत्यादिज्ञानं नास्ति, एवं सति सम्पन्ना वयं सत आगता वयमिति प्रजानां ज्ञानं नास्तीति तादृशखण्डद्वयार्थः; विषयग्राहकत्वावस्थापन्नज्ञानाभाववत्त्व- मुभयत्र साधारणधर्मः, सुषुप्तिकाले चेतनाचेतनयोर्विशेषाभावात्तादृश- ज्ञानसामग्रीसम्भावनाऽपि नास्तीति सूचयितुं जडदृष्टान्तोपादानम् ॥

न च—वकुलादिरसानां गङ्गादीनां च मध्वपूपसमुद्रयोः प्रवेशात् पूर्वमपि तादृशज्ञानाभावस्याविशेषात् प्रवेशानन्तरकालीनत्वस्य ज्ञानाभावे कीर्तनं व्यर्थमिति—वाच्यम्; विषयत्वाश्रयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशाकारविवेकसाक्षात्काराभावस्य विवक्षितत्वात् वकुलादिरसानां गङ्गादीनां च मद्धपूपसमुद्रप्रवेशात् प्रागुक्ताकारविवेकसाक्षात्कारविषयतया उक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाभावविरहात् तादृशाभावलाभाय प्रवेशानन्तरकालीनत्वोक्तेस्सार्थकत्वात्। उक्तान्यतरसम्बन्धघटकविषयता च—कर्मप्रयोज्या ग्राह्या; तेन ईश्वरीयतादृशसाक्षात्कारस्य विषयतया नदीप्रजासु सत्त्वेऽपि न क्षतिः, सति सम्पत्स्याम इत्यादिसाक्षात्कारश्च मुक्तादीनां प्रसिद्ध इति नाप्रसिद्धिशङ्का; अहं वकुलरस इत्यादिसाक्षात्कारश्च भ्रमरादीनां प्रसिद्धः॥

यद्यपि—भ्रमरादिसाक्षात्कारस्य अहं वकुलरस इत्याकारकत्वं न युज्यते; अयं वकुलरस इत्याकारकदर्शनस्यैव युक्तत्वात्। तथाऽपि अहम्पदस्य लाक्षणिकत्वान्नानुपपत्तिः, अन्यथा अहं वकुलरस इत्यादिसाक्षात्कारस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। अत्र 'सति सम्पद्य न विदुः' इत्यादौ सम्पत्त्युत्तरकालीनत्वस्य न वेदनेऽन्वयः, किन्तु वेदनान्विते नञर्थे अभावे; चैत्रो न पचतीत्यादौ पाकाभावे वर्तमानत्वान्वयवत् ल्यबर्थोत्तरकालीनत्वस्यापि तत्रान्वयोपपत्तेः;

"प्रतिगृह्य तुलां यस्तु प्रायश्चित्तं न चेच्छति।
अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः॥"—

इत्यत्र प्रतिग्रहोत्तरकालीनत्वस्य प्रायश्चित्तेच्छाभाव एवान्वयदर्शनात्, तत्रापीच्छायामेव तदन्वये प्रतिग्रहोत्तरकालीनाया इच्छाया अभावस्य प्रतिग्रहविमुखपुरुषसाधारणतया तस्यापि ब्रह्मराक्षसत्वप्रसङ्गात्, तद्वदिहाप्यभावेऽन्वयस्य युक्तत्वात्॥

एवञ्च—उत्तरखण्डयोः प्रजाशब्दस्य विशिष्टपरत्वाभावेऽपि पुरुषशब्दस्य विशिष्टपरत्वात् निरुक्तस्वाप्ययस्य प्रधानव्यावर्तकत्वोपपत्तिः ॥

यद्वा—प्रायपाठानुरोधात् पुरुषशब्दो विशेषणमात्रपरः, स्वशब्दश्च स्वशरीरकपरः, तस्यात्मीयेऽपि शक्तेः ; एवञ्च—परसमवेतत्वघटितकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि नानुपपत्तिः, विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावस्य विशेषणविशेष्ययोरुपादानोपादेयभावगर्भत्वस्य न विलक्षणत्वादित्यधिकरणसिद्धतया वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मनिष्ठजीवलयाश्रयत्वस्यापि विशिष्टोपादानत्वनिर्वाहकत्वप्रधानव्यावर्तकत्वयोरुपपत्तिः। अयमप्यर्थो भाष्यसम्मत एव; सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रे परिष्वञ्जकेन प्राज्ञेन परिष्वज्यमानस्याज्ञस्य जीवस्य भेदप्रतिपादनपरत्वेनाभ्युपगतायाः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति श्रुतेस्समानार्थकत्वस्य 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति श्रुतावुक्तत्वात्॥ एवं गतिसामान्यादपि प्रधानव्यावृत्तिसिद्धिः ; आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन मिषत्, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा—इत्याद्युपनिषदन्तरेषु गौणेक्षणसाहचर्याभावेन आत्मशब्दसत्त्वेन च चेतनपरत्वावश्यम्भावे सति सद्विद्याया अपि तथात्वस्यावश्यकत्वात् ॥

न च—सद्विद्यायाः पुरोवादत्वात् तदनुरोधेनैव इतरकारणवाक्यानां अर्थवर्णनं युक्तं, न त्वितरवाक्यानुरोधेन सद्विद्याया इति—वाच्यम्; कारणत्वानुवादकवाक्यानां कारणत्वांशे कारणत्वविधायकवाक्यानुरोधित्वस्यावश्यकत्वेऽपि कारणगतचेतनत्वाचेतनत्वादिधर्मांशे तदनुरोधित्वस्यानावश्यकत्वात्, सद्विद्याया एव तादृशधर्मविधायकवाक्यानुरोधित्वस्य युक्तत्वात्, यस्य वाक्यस्य यद्धर्मानुवादकत्वं तस्य तद्धर्मांशे तद्धर्मविधायकवाक्यानुरोधित्वमित्येव नियमात्;

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यत्र अग्रकालवृत्तित्वविशिष्टैकत्वविशिष्टेदमर्थे आत्मत्वस्य विधानाङ्गीकारात् ॥

न च—आत्मेत्यस्य विधेयत्वमनुचितं, मुख्यविशेष्यविशेषणतापन्नस्य धर्मितावच्छेदकभिन्नस्यैव विधेयत्वमिति नियमादिति—वाच्यम्; दध्ना जुहोतीत्यादौ विधेयभूतदध्नः मुख्यविशेष्यविशेषणत्वाभावेन प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादौ विधेयभूते धर्मितावच्छेदकभिन्नत्वाभावेन तादृशनियमासिद्धेः; दध्यादिमुख्यप्रकारकमुदीच्यमानसबोधमादाय दध्यादौ विधेयत्वोपपादने च प्रकृतेऽपि तथैव विधेयत्वोपपादनसम्भवात्; सिद्धान्ते देवदत्तः पचतीत्यादौ आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकदेवदत्तादिप्रकारकाभेदबोधवत् आत्मा वा इदमित्यत्रापि आत्मप्रकारकतादृशबोधाङ्गीकारेण तादृशनियमाङ्गीकारेऽपि बाधकविरहाच्च। सूत्रे गतिपदं बोधपरं, समानविषयकबोधजनकत्वादित्यर्थः ॥ तथा च—सद्विद्यातात्पर्यविषयो बोधो जगत्कारणत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रधाननिष्ठविषयताशून्यः, उपनिषदन्तरतात्पर्यविषयबोधनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वात्, विशेषाभावस्य सामान्याभावव्याप्यतायामविवादात् घटसामान्याभावव्याप्यतद्विशेषाभाववद्भूतलस्य दृष्टान्तत्वात् ॥

न केवलमुपनिषदन्तरसाम्यादत्र प्रधानकारणत्वप्रतिपादनाभावः, अस्यामपि छान्दोग्योपनिषदि चेतनस्यैव कारणत्वं स्पष्टमवगम्यत इत्याह 'श्रुतत्वाच्च'; सच्छब्दवाच्ये कारणे 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति जीवात्मकत्वस्य 'एष आत्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः' इति चेतनत्वतद्व्याप्यधर्माणामभिधानात्। तथा अपरिच्छिन्नसुखरूपब्रह्मपदार्थे 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानतः, आत्मतः प्राण आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आविर्भावतिरो-

भावौ, आत्मतोऽन्नम्' इत्यादिना सर्वकारणत्वोपदेशाच्च, परमात्मन एव कारणत्वस्य स्फुटमवगमाच्च न प्रधानं कारणम्॥

ननु—अत्र सूत्रे श्रीमति भाष्ये—"तथा च श्रुत्यन्तराणि 'न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' " इत्यादिभिन्नोपनिषद्गतश्रुतीनामुदाहरणमयुक्तं; तासां गतिसामान्यसूत्रविषयत्वात्—इति चेत्;

अत्र टीकाकृतः—

"पूर्वसूत्राभिप्रेतानामेव तत्रानुदाहृतानामिहोदाहरणं, न त्वेतत्सूत्रविषयवाक्यत्वेन, अस्य सूत्रस्य छान्दोग्योपनिषन्मात्रविषयात्वस्य दीपसारयोरप्युक्तेः"— इति वदन्ति॥

ननु—गतिसामान्यं नाम वेदान्तजन्यबोधविशिष्टान्यबोधजनकत्वं, वैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धेन; न तूक्तसम्बन्धेन उपनिषदन्तरजन्यबोधविशिष्टान्यबोधजनकत्वं, सङ्कोचे मानाभावात्। एवं च—छान्दोग्यगतदहरविद्याभूमविद्यादिवाक्यानामपि गतिसामान्यसूत्रविषयत्वमेव युक्तम्। न च—इष्टापत्तिः, श्रीभाष्यस्थदहरविद्योदाहरणस्यापि श्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्यवत् सामान्यसूत्रविषयत्वसम्भवादिति—वाच्यम्; तथा सति श्रुतत्वाच्चेति सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' इति चेतनत्वप्रतिपादकवाक्यानां गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्रैव उदाहृतत्वात्—इति चेन्न॥ लक्षणाबीजभूतान्वयानुपपत्त्यादेरभावात् ईक्षतिधातोर्न लक्षणा युक्तेत्येतावन्मात्रस्य तत्र विवक्षितत्वेऽपि चेतनवाचकात्मादिपद-

श्रुत्या सच्छब्दार्थस्य चेतनमित्यर्थस्याविवक्षितत्वेन तादृशार्थबोधनाय श्रुतत्वाच्चेति सूत्रोपपत्तिः—इति सर्वमवदातम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
ईक्षत्यधिकरणविचारः

॥ श्रीः ॥